МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини

Кафедра соціальних і правових дисциплін

ФІЛОСОФІЯ:

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО ВИКОНАННЯ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАВДАНЬ ТА САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ ДЛЯ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ

ЧАСТИНА 2
ФУНДАМЕНТАЛЬНІ ФІЛОСОФСЬКІ ПРОБЛЕМИ: КОНЦЕПЦІЇ ТА СУЧАСНІ ДОСЯГНЕННЯ

УМАНЬ – 2022

УДК 101(072)

Друкується за рішенням Вченої ради історичного факультету Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини протокол № 11 від 30. 11. 2022 року

Рецензенти:
к. філос. н., доцент, І. Д. Фицик,
к. істор. н., доцент Л. А. Фицик

Укладачі:
к. філос. н., доцент М. О. Запорожець,
викл. Т. В. Кожушко

Філософія: навчально-методичні рекомендації до виконання семінарських завдань та самостійної роботи для здобувачів вищої освіти. Частина 2 «Фундаментальні філософські проблеми: концепції та сучасні досягнення» 215 с.

Навчально-методичні рекомендації до виконання семінарських завдань та самостійної роботи для здобувачів вищої освіти укладено відповідно до програми «Філософія», затвердженої на кафедрі соціальних і правових дисциплін УДПУ. Структура відображає тематичний зміст другого модуля «Фундаментальні філософські проблеми: концепції та сучасні досягнення». До кожної теми розроблено методично-дидактичний матеріал (методичні вказівки до опрацювання питань плану, теми для повідомлень, контрольні запитання, фонд тестових завдань, словник ключових понять й термінів, рекомендовану літературу, філософські етюди). Навчально-методичні рекомендації до виконання семінарських завдань та самостійної роботи розраховані на здобувачів вищої освіти та всіх зацікавлених філософською проблематикою.

УДК 101(072)

© Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини., 2022

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА **4**

І. ТЕОРЕТИЧНА ЧАСТИНА. **6**
ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2
ФУНДАМЕНТАЛЬНІ ФІЛОСОФСЬКІ ПРОБЛЕМИ:
КОНЦЕПЦІЇ ТА СУЧАСНІ ДОСЯГНЕННЯ **6**

2.1.СЕМІНАР 1. ФІЛОСОФСЬКЕ ВЧЕННЯ ПРО БУТТЯ 6
2.2. СЕМІНАР 2. ПРОБЛЕМА СВІДОМОСТІ У ФІЛОСОФІЇ 18
2.3. СЕМІНАР 3. ФІЛОСОФСЬКА АНТРОПОЛОГІЯ 30
2.4. СЕМІНАР 4. ГНОСЕОЛОГІЯ (ТЕОРІЯ НАУКОВОГО ПІЗНАННЯ) 38
2.5. СЕМІНАР 5. ДІАЛЕКТИКА ТА ЇЇ АЛЬТЕРНАТИВИ 47
2.6. СЕМІНАР 6. АКСІОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ У ФІЛОСОФІЇ 63
2.7. СЕМІНАР 7. ФІЛОСОФСЬКЕ РОЗУМІННЯ СУСПІЛЬСТВА 71
2.8. СЕМІНАР 8. СУСПІЛЬСТВО І ОСОБИСТІСТЬ 83
2.9. СЕМІНАР 9. ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОСТІ:
ФІЛОСОФСЬКИЙ АСПЕКТ 89

ІІ. МЕТОДИЧНО-ДИДАКТИЧНА ЧАСТИНА.
ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2
ФУНДАМЕНТАЛЬНІ ФІЛОСОФСЬКІ ПРОБЛЕМИ:
КОНЦЕПЦІЇ ТА СУЧАСНІ ДОСЯГНЕННЯ **96**

2.1. ПЕРЕЛІК ПИТАНЬ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ **96**
2.2. ПЕРЕЛІК ПИТАНЬ ДО ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ **98**
2.3. ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ТА ПІДСУМКОВОГО
КОНТРОЛЮ **100**
2.4. РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА **116**
2.5. СЛОВНИК ТЕРМІНІВ **118**
2.6. ВИБРАНЕ З ПЕРШОДЖЕРЕЛ ФІЛОСОФСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ **138**

У істини проста мова

Г.С. Сковорода

Передмова

Сучасний вимір існування у форматі «тут» І «тепер» вимагає подолати екзистенційну проблему «закинутості» людини в абсурдний світ, яка була проголошена ще в минулому. На диво, саме ця безлика абсурдність і створює безліч доріг у можливих світах виживання сьогодні в Україні.

На думку авторів посібника саме філософія – це той контент, в якому твориться нове буття, що здатне відновлювати, наповнювати, творити. Це – свого роду, спосіб виживання, який збуджує свідомість та активізує пошук шляху з небуття. Тому автори переконані, що розвиваючи саме філософський стиль мислення, здобувачі вищої освіти в рази зменшать вірогідність екзистенційних резонансів та віднайдуть варіанти їх вирішення.

Підкреслимо, вибраний ракурс викладу матеріалу даного посібника, в першу чергу, зорієнтовано на збагачення духовного світу, а саме залучення до надбань і досягнень світової та української філософської думки, розвитку уявлення про багатоликість та поліфонічність філософії загалом.

Формуючи матеріал посібника, автори переслідували прагматичну мету, яка передбачає стимуляцію творчого осмислення досягнень світової філософської скарбниці, що, в свою чергу, має на меті поглибити аналітичні вміння та спрямувати застосування отриманих теоретичних знань з даного модуля в комунікаційному просторі, науковій та практичній діяльності. Тому якісне опрацювання поданих рекомендацій до виконання семінарських завдань та самостійної роботи здобувачами вищої освіти є достатньою підставою для успішного ознайомлення з фундаментальними філософськими проблемами.

Структурно даний посібник «Філософія: навчально-методичні рекомендації до виконання семінарських завдань та самостійної роботи для здобувачів вищої освіти» складається з двох частин. Відповідно перша частина – «Світоглядні, методологічні та історико-теоретичні основи філософського мислення» присвячена аналізу світового історико-філософського процесу, друга частина має назву «Фундаментальні філософські проблеми: концепції та сучасні досягнення» і орієнтує читача на активізацію рефлексійних потужностей в межах актуальних питань філософського дискурсу, акцент зроблений на концептуальній поліфонії та сучасній інтерпретації смислів.

Зазначимо, що другий модуль містить теоретичну та методично-дидактичну частину, кожна з яких має власні цілі, завдання та передбачає особисті вимоги до знань та вмінь здобувачів вищої освіти.

Теоретична частина другого модуля «Фундаментальні філософські проблеми: концепції та сучасні досягнення» складається з дев`яти підрозділів, кожний з яких висвітлює окрему філософську проблему.

Методичною складовою другого розділу є орієнтовні вказівки до опрацювання питань плану, де подані короткі рекомендації до осмислення зазначеної проблематики.

Для закріплення знання розміщено філософський словник термінів та понять, які пропонуються для самостійного дефініювання в поліфонічному аспекті пошуку визначень, користуючись відкритими рекомендованими джерелами інформації, що подаються нижче до кожної теми семінарського заняття. Також, для поглибленого знайомства з проблематикою кожної теми семінарського заняття, запропоновано теми для повідомлень.

Методично-дидактична частина, другий розділ посібника, містить перелік питань для самоконтролю, перелік питань для підсумкового контролю та список рекомендованих джерел.

Окремим підрозділом вміщено матеріал, який концентрує увагу читача на понятійно-термінологічному аспекті філософського мислення.

Враховуючи складнощі сприйняття перекладної літератури, автори все таки наполягають на ознайомленні з текстами філософської скарбниці, тому у завершальному підрозділі розміщено вибраний матеріал з першоджерел, який подано у перекладі українською мовою.

Наостанок, автори щиро сподіваються, що використання зазначених методичних рекомендацій до опрацювання матеріалу другого модуля «Фундаментальні філософські проблеми: концепції та сучасні досягнення» постануть конструктивним порадником у навчально-пізнавальному лабіринті філософської мудрості.

З повагою
Микола Запорожець – к. філос. н., доцент
кафедри соціальних і правових
дисциплін УДПУ імені Павла Тичини

Тетяна Кожушко – викладач
кафедри соціальних і правових
дисциплін УДПУ імені Павла Тичини

І. ТЕОРЕТИЧНА ЧАСТИНА

МОДУЛЬ 2 ФУНДАМЕНТАЛЬНІ ФІЛОСОФСЬКІ ПРОБЛЕМИ: КОНЦЕПЦІЇ ТА СУЧАСНІ ДОСЯГНЕННЯ

З самого початку західноєвропейського мислення і до сьогоднішнього дня буття означає те ж саме, що й присутність... Буття як присутність визначається через час.
Мартін Гайдеґер

Семінарське заняття 2.1.
Тема: Філософське вчення про буття

План
1. Смисл проблеми буття.
2. Категорія матерії. Матеріальна єдність світу.
3. Єдність матерії, руху, простору і часу.

Методичні вказівки до опрацювання питань плану

Ця тема охоплює таку галузь філософського знання як *онтологія,* що досліджує основи всього сущого, дає філософське розуміння світу, осмислює місце і роль людини в ньому.

Приступаючи до розгляду **першого питання** даної теми, слід виходити з того, що центральне місце у багатьох філософських вченнях минулого і сучасності займає категорія *буття*. Покажіть зв'язок цієї категорії з мовною практикою, з вживанням дієслова «бути», що націлює її на фіксацію найбільш спільного у речах – на їх просту наявність.

Слід прослідкувати, як змінювалося розуміння категорії буття в історії філософії; проаналізувати відмінність між загальнонауковим і філософським розумінням буття, вказати, що філософське розуміння буття не просто охоплює все, що існує, але й співпадає з гранично широким ставленням людини до світу.

Слід також виділити основні форми буття, які не зводяться одна до одної, але взаємопов'язані між собою:

1) буття речей і процесів: а) одвічної природи; б) вироблених людиною;
2) буття людини: а) у світі речей; б) специфічно людське;
3) буття духовного: а) індивідуалізоване; б) об'єктивоване (суспільна свідомість);
4) буття соціального: а) буття окремої людини; б) буття суспільства.

Отже, категорія буття — гранично загальна абстракція, яка за ознакою існування об'єднує найрізноманітніші явища природи, суспільства і свідомості. Для характеристики єдності усього цього різноманіття вироблена категорія субстанції.

Зазначте, що вчення, які пояснюють світ через одну субстанцію, називаються моністичними. У системі монізму можлива побудова ідеалістичної чи матеріалістичної картини світу, залежно від того, що мислиться як першооснова — свідомість чи матерія.

Згідно з матеріалістичним світоглядом, світ, в якому ми живемо, є матеріальним. Поняття матерія висвітлюється у ***другому питанні*** *плану*. Слід звернути увагу на особливості уявлень про матерію, які склалися в історії філософії, і зупинитися на сутності сучасного розуміння матерії. Відповідний матеріал викладений в рекомендованих підручниках.

Слід засвоїти відмінність між природничо-науковим і філософським розумінням матерії. Природничо-наукове уявлення матерії формується природознавством і вивчає матерію як саму об'єктивну реальність в її конкретних формах, видах і властивостях, як

конкретні речі, явища і процеси об'єктивного світу. Так, сучасній науці відомі три форми матерії: речовина (жива і нежива), поле (ядерне, мезонне, гравітаційне, електромагнітне тощо) і суспільна матерія (економічні, національні, шлюбні відносини).

З'ясуйте специфіку кожної з цих форм матерії. Покажіть, що з точки зору сучасної науки матеріальний світ (об'єктивна реальність) в цілому являє собою сукупність ієрархічно взаємопов'язаних систем, які розрізняються за розмірами і складністю. Їх багатоманітність прийнято зводити до трьох основних типів: системи неживої природи, системи живої природи і системи суспільства. Розгляньте рівні кожної з названих систем і обґрунтуйте висновок про невичерпність матерії як об'єктивної реальності та відповідно — про невичерпність її пізнання. Покажіть, що всі ці складові об'єктивної реальності створюють її цілісність і що дотримання рівноваги між ними — умова збереження життя на Землі.

Сучасна наука, досліджуючи різні системи матеріального світу, часто не в змозі одразу і однозначно пояснити всі свої відкриття. У таких пізнавальних ситуаціях особливо великою є значущість філософського розуміння матерії.

З точки зору філософії, матерія — це філософська категорія для позначення об'єктивної реальності, яка існує незалежно від людської свідомості, але здатна нею пізнаватися. Філософська категорія матерії відображає найбільш суттєві властивості об'єктивної реальності: цілісність; системна впорядкованість; мінливість. Філософська категорія матерії ґрунтується на таких гносеологічних принципах: об'єктивність існування; пізнаваність. Філософська категорія матерії має такі онтологічні складові: рух; простір; час (тобто не може існувати інакше, як у русі, просторі, часі).

Онтологічні складові матерії розглядаються у ***третьому питанні***. Слід підкреслити, що сучасна фізика виходить із засад, що рух іманентно властивий матерії, тобто є її невід'ємним атрибутом. З'ясуйте, що треба розуміти під абсолютністю руху і відносністю спокою. Дайте визначення руху як будь-якої зміни, охарактеризуйте його форми, що відповідають конкретним структурним рівням матерії: фізична (в тому числі і механічна), хімічна, біологічна, соціальна. Покажіть зв'язок форм руху, коли вища форма включає в себе нижчі, але не зводиться до суми нижчих форм, а має якісно відмінну характеристику.

Буття матерії характеризується також такими формами її існування, як простір і час. Проаналізуйте субстанційну і реляційну концепції простору і часу. Виділіть найзагальніші характеристики простору (протяжність, тримірність, симетричність) та часу (тривалість, одномірність, необоротність). Слід показати, як теорія відносності А. Ейнштейна доводить нерозривний зв`язок простору та часу і розкрити, як їх єдність проявляється у русі матерії. Зазначте, що три основні сфери матеріального світу – нежива природа, жива природа і людське суспільство – мають специфічні просторово-часові структури.

Розберіться, як проявляються просторово-часові явища у мікро-, макро- і мегасвітах, розгляньте особливості біологічного простору-часу, згадайте про поліструктуру соціального простору і часу на різних відтинках історії, що своєрідно відбивається в часі індивідуального буття людини.

Теми для повідомлень:

1. Проблема людського буття у філософії.
2. Властивості та атрибути матерії.
3. Час і простір як форми існування матерії.
4. Категорія буття: її смисл і специфіка.
5. Буття і небуття.

Філософський словник до теми:

Онтологія, метафізика буття, матерія, небуття, інтенція, ентропія, самоорганізація,

матеріальне буття, духовне буття, , реальність, єдність, множинність, горизонт людської предметності, , «при-буття-перебування», «критична онтологія».

Література:

1. Петрушенко В. Л. Філософія: Курс лекцій. К., 2001.
2. Філософія. Підручник / За ред. Горлача М. І., Кременя В. Г., Рибалка В. К. – Харків: Консум, 2000.
3. Забужко О. Філософія і культурна притомність нації. — Сучасність, 1994, №3.
4. Заїченко Г. Долі філософії та культури наприкінці XX сторіччя.- Філософ і соціол. думка, 1994, №1-2.
5. Філософія: Підручник / Заїченко Г.А. та ін. — К., 1995. — С.б-19.
6. Нестеренко В.Г.Вступ до філософії: онтологія людини. Навч. посібник. — К., 1995.
7. Філософія та її місце в сучасній культурі. — Філософ. і соціол.думка, 1993, №4.
8. Гільдербан, Дітріх Фон. Що таке філософія? – Львів, 2008. – 416 с.
9. Горак Г.І. Філософія: Курс лекцій. - К.: Вілбор, 1998.- 227 с.

Філософські етюди до теми: Філософське вчення про буття

Онтологія – це розділ філософії, який вивчає буття. Слово онтологія походить від грецьких слів, що близькі за смислом до слів «буття», «суще», та грецького слова, яке традиційно перекладають як «розум», «вчення», «слово».

Отже **онтологія** – *це вчення про буття*.

Вважається, що першим філософом, який звернувся до проблеми буття, був давньогрецький філософ ***Парменід із міста Елеї***. Ми пам'ятаємо що, шукаючи першооснову світу і спостерігаючи його розмаїтість і рухомість, він показав, що про світ ми можемо з упевненістю сказати тільки одне: він є, тобто існує, а першоосновою світу є його буття. Сам Парменід слова «онтологія» не вживав. Не вживали тривалий довгий час після нього, по-різному йменуючи філософські погляди на буття: «мудрість» (Платон), «перша філософія» (Арістотель), «метафізика».

Вперше слово «онтологія» вжив німецький філософ професор Марбурзького університету

Родольф Ґокленій (1547– 1628) у своєму філософському словнику, що вийшов друком у 1613 році 212.

Професор Берлінського університету ***Християн Вольф*** вперше почав викладати курс під назвою «Онтологія».

Саме завдяки його зусиллям «онтології», як самостійні філософські дисципліни, почали поширюватися в той час в усіх університетах світу.

Після Парменіда проблема буття стала однією з найголовніших у філософії. Своє вчення про буття створив Платон, який однак не вживав слова «онтологія», Арістотель також велику увагу приділяв проблемі буття, хоча називав своє вчення просто «мудрість» або «перша філософія».

В I ст. до н.е. послідовник Арістотеля Андронік Родоський вирішив упорядкувати і заново переписати увесь корпус трактатів свого вчителя за науковими галузями, які зараз відомі як corpus aristotelicum. Арістотель мав трактати з багатьох галузей знань: фізики, психології тощо. За текстами, що відносилися до фізики, Андронік помістив групу трактатів, де розглядалися проблеми буття і пізнання, і не знайшовши для них адекватного найменування, назвав їх («те, що йде після фізики»). Цей вислів, який спочатку просто вказував на місцезнаходження деяких творів у corpus aristotelicum,

залишився у вжитку, давши назву новій галузі знань – «метафізиці» («metaphysika»), вченню про першооснови буття; і дійсно, охоплює сферу, що знаходяться ніби «поза фізикою», «вище» від неї.

Метафизика в такому розумінні мала вивчати «все, що є», «все, що існує», починаючи від видимих речей і закінчуючи існуванням Бога. Саме так розуміли метафізику у Середньовіччі і на початку Нового часу, зокрема таких поглядів дотримується Тома Аквінський.

Однак із XVII століття метафізика вже не може розглядатися як вчення про буття. Німецький філософ Християн Вольф ділить метафізику на «загальну метафізику» (metaphysica generalis) – загальне вчення про суще, і «спеціальну метафізику» (metaphysica specialis), яка охоплює космологію – вчення про світ, психологію – вчення про душу і теологію – вчення про Бога.

Якраз «загальна метафізика» і є тим, що ***Ґокленій*** *назвав «онтологією». По-різному тлумачився і предмет метафізики. Грецькі слова «буття» і «суще» близькі за змістом. Суще – це те, що існує (наприклад стіл, стілець, людина), а суще в цілому, «все суще», називають словом буття.*

Довгий час онтологія вважалась вченням про буття і про суще, однак ***Мартін Гайдеґер*** *у своїй книзі* «Буття і час» (1927) *критикує всю традиційну онтологію і метафізику за те, що вона вивчала «суще» і не вивчала «буття».*

Розділ метафізики, що вивчає першооснови пізнання, має назву ***епістемологія, або гносеологія.***

Що ж таке буття? Буття – це все, що існує, суще в цілому. Термін «суще» позначає кожну існуючу у світі річ окремо. Це те, що існує частково. Існує, наприклад, людина, тварина, сонце, небо, тому можна сказати, що сонце, небо, людина є сущими, існуючими (онтичним). А коли узяти все суще взагалі, то його слід означувати поняттям буття (онтологічне).

Слова «суще» та «існуюче» є, по суті, синонімами, відмінність між ними суто граматична.

Окрім слова «існуюче», ми можемо вживати такі його форми, як «існування», «існувати».

З'ясуємо також смисл поняття ***«існування».*** Існуванням називається все розмаїття речей. Ці поняття, які в буденній мові досить часто вживаються як синоніми, в онтології слід розрізняти.

Отже, про окрему річ (людину, стіл) ми можемо сказати «існує», а про все існуюче (Суще) в цілому – ми говоримо «буття».

Філософія протягом тривалого часу намагалася з'ясувати сутність буття, його фундаментальні властивості та незалежну від людини першооснову всього існуючого, – саме в цьому вбачалась мета онтології.

Однак у **XX столітті** уявлення про мету онтології змінилося, що дає філософам підстави говорити про «**нову онтологію**».

*«Новою» називають, насампред «**критичну»** онтологію **Гартмана,** побудовану на критиці трансценденталізму Канта. Цей філософ став автором книги «**Новий шлях онотології**», яка дала назву цілому напряму (його перу також належить книга «Основи онтології»).*

З іншого боку, цю назву поширюють чи не на всю онтологію першої половини XX ст.

У **«критичній онтології» Гартмана**, **«трансцендентальній онтології» Гусерля, «фундаментальній онтології» Гайдеґера**, які разом з деякими іншими системами якраз і становлять зміст «**нової онтології**», всіляко підкреслюється те, що шукачем сутності

буття є людина. Тільки вона здатна оперувати такими абстракт ними категоріями, як «буття», тільки вона може робити такі широкі узагальнення.

Жодне інше суще: ані тварини, ані предмети на це не здатні, а отже, першооснова всього сущого, яку відкриває людина, залежить від неї самої і буде такою, що описуєтьється людськими поняттями і словами.

Виходячи з цього, Гайдеґер вважає, що онтологія має починатися із дослідження ***людини***, адже саме вона є «найпершим сущим, що підлягає онтологічному опитуванню».

Перед тим, як дослідити буття, стверджував філософ, треба вивчити того, хто досліджує буття, тобто нас самих:

«Виразна і прозора постановка питання про смисл буття вимагає попередньої адекватної експлікації визначеного сущого (Dasein) в аспекті саме його буття», – пише Гайдеґер. Словом «***Dasein***» (Німецьке слово «Dasein», придумане ним самим, його можна приблизно перекласти як «тут-буття» («da» – німецький прийменник, що виражає присутність, «sein» – в перекладі означає «буття»).

Воно означає ***«тут-буття***», тобто буття, яке найближче до нас, людське буття.) філософ позначав людину, яку вважав «привілейованим сущим», бо тільки вона «запитує про буття».

Якщо буття – це суще в цілому, то повинне бути щось, що утримує буття, узагальнює все суще. І цим «щось» є людина. Буття є категорією, що формується у розумі людини. Коли вона «забуває буття», втрачає спорідненість із ним, що, на думку Гайдеґера, ми спостерігаємо в наш час, то це призводить людину до тривог і «ностальгії», а буття – до руйнації.

Окрім того, що людина є єдиним сущим, яке здатне пізнати буття, вона є також відповідальною за буття, та, власне буття неможливе без людини .

Людина, безумовно, є сущим серед сущого, однак проблема її привілейованості, принаймні сумнівна. Західноєвропейській філософії взагалі властиво підносити людину над усім іншим сущим, починаючи від Біблії, яка робить її «володарем природи», і завершуючи філософською антропологією XX століття, однак Dasein, хоча й наділене здатністю запитувати про буття, є обмеженим у своїй здатності виявнити, чи має цю здатність яке-небудь інше суще. Власне, підставою привілейованості є дитяча переконаність у власній виключності, яка ґрунтується на усвідомленні Dasein самого себе і неможливості сказати про самоусвідомлення іншого сущого. Слід зазначити, що «привілейованість» людини як сущого не завжди визнавалась у філософії. Для Арістотеля, наприклад, людина є «річ серед речей.

«Запитування про буття», роздуми про його сутність, властивості і першооснови у людини виникають не часто. Традиційно людина занурена у світ повсякденності (буденності), який відволікає її від роздумів про буття. Робота, сон, домашні клопоти не сприяють «запитуванню про буття». Тому онтологія завжди цуралась повсякденності (*Слово «повсякденність» близьке за смислом до індійського поняття «сансара», яке чи не найбільш точно відображає смисл повсякденної вервечки подій, пов'язаних насамперед із матеріальним світом.*

Від буденності намагається втекти Платон, а для Григорія Сковороди – це «***маскарадний габіт»,*** що приховує «***істинну натуру***».

«Людина завжди залишається у буденному і легко визначальному», – вважає Гайдеґер, така її природа, хоча повсякденність це не що інше, як «суєтність, в якій людина віддаляється від таїни у напрямку до повсякденного, а потім від однієї буденної речі до другої мимо таїни».

Тому можна стверджувати, що «запитування про буття», роздуми про нього виникають, насамперед, як віддалення, «втеча» від повсякденності, як абстрактний роздумПоняттям протилежним до буття є категорія «небуття», або «ніщо».

Однак небуття по суті своїй неможливе. Якщо ми навіть скажемо: «небуття є», то цим самим використовуємо слово «є» (існує), яке покладає буття.

Так вважав філософ **Парменід,** який у своїй поемі «**Про природу»** написав: *«Ні, ніколи не вимовити цього «не існуюче – існує... не мислиме і не може бути висловленим: є те, що не є*».

Що ж до категорій «не існування», «не існуюче», «не суще», які стосуються не всього буття, а тільки якогось конкретного сущого, то вживання цих термінів є цілком легітимним. Якщо ми говоримо про якесь конкретне суще, наприклад, про людину, то її неіснування можливе.

Що ж до людини, то її неіснуванням є смерть, і саме до цієї теми повсякчас звертається філософія та онтологія.

У повсякденному житті людина рідко думає про смерть, тобто про можливість свого неіснування, – повсякденність відволікає від цих роздумів. Однак онтологія і філософія не цураються розмірковувати про не існування людини, а отже, і про смисл та доцільність її існування.

А. Камю вважає, що існування людини має закінчення, а отже, позбавлене сенсу. Вінець усім нашим прагненням – смерть, однак людина для того і є людиною, щоб, усвідомлюючи це, все одно продовжувати жити і робити речі, які з точки зору вічності є абсурдними. Себто людина повинна мати «мужність жити», жити без сенсу.

Власне, в кожен момент свого життя людина бореться з неіснуванням, вона добуває засоби для існування, бореться із хворобами і небезпеками і саме в цій боротьбі, в тому, щоб бути, стверджувати життя, за яке людина відповідальна, і є смисл її життя. Які б цілі ми не ставили в житті, однак більшу частину свого часу людина витрачає на сон, їжу, заробіток грошей, піклування про здоров'я чи то самої себе, чи то інших людей, чи то всього світу. Це і є «підтримування» буття, а якщо говорити про якісь інші цілі, то їх реалізація можлива тільки при умові, що людина «є», «існує».

Форми життєвого світу людини

За допомогою онтології людина запитує про *сутність, властивості і першооснови буття*.

Все, що існує, суще людина уявляє таким, що наділене сутністю. ***Сутність*** – це смисл даної речі, те, чим вона є сама по собі, на відміну від інших речей, на відміну від змінних станів предмета.

Коли ми запитуємо, вказуючи на предмет: «Що це таке?», або «Чим є даний предмет?», то це означає, що ми запитуємо про сутність.

Сутність слід відрізняти від форми.

Форма (від лат. forma – вид, образ) – це спосіб існування, «образ», спосіб організації предмета. Коли людина розпізнає предмет, то вона осягає сутність, хоча досить часто і починає розглядати предмет із форми. Коли ми заходимо у магазин меблів, то бачимо там столи найрізноманітнішої форми: круглі, квадратні, прямокутні, з ніжками і без, журнальні, кухонні тощо. Однак, тільки глянувши на предмет, чітко означуємо: «Це стіл». При цьому форма тут не грає ніякої ролі.

Так ось, саме те невловиме, що робить даний предмет столом (а це аж ніяк не форма), і називається у філософії сутністю.

Людина мала б жити у світі сутностей, який ***Гусерль*** назвав «*Lebeswelt*» (від нім. «***життєвий світ***»), проте вона насправді живе у світі наукових понять, об'єктивностей, раціональностей – і це призводить до «кризи європейського людства, науки і філософії».

Людина повинна повернутися до «***життєвого світу***», який є донауковим, первинним відносно науки, світу «безпосередніх очевидностей», котрий є первинно даним у будь-якому досвіді.

Життєвий світ – це свідомість, що має смислове наповнення. Як вказує видатний сучасний філософ і теолог ***Емеріх Корет,*** треба відрізняти від деякого космологічного поняття світу: «*Ми вживаємо слово «світ» переважно по відношенню до людини і «її світу», її життєвого простору, поля зору, горизонту досвіду і розуміння.*

Таким чином, від деякого космологічного поняття світу, яке наближено співпадає з тим, що називають також «природою», можна відрізняти деяке антропологічне поняття світу, яке в новітні часи феноменологічно розгорталося і герменевтично витлумачувалось».

Філософські суперечки стосувались проблеми, що чому передує: сутність існуванню чи існування сутності.

Наприклад, ***Платон*** вважав, що первинною є сутність речі, а тоді вже і сама річ. Світ сутностей існував вічно, а світ речей бог Деміург створив, користуючись як взірцем світом ідей (сутностей).

Однак у ХХ столітті цей погляд починає переосмислюватись.

Сартр вважає навпаки: існування предмета передує сутності, а Гайдеґер узагалі запитував, «*в силу якої долі... постає це ділення буття на esse essentiae і esse existentiae*», тобто на існування і сутність.

«Сутнісне бачення», тобто здатність сприймати буття як світ сутностей є суто людською властивістю, а не властивістю предмета.

Таким чином, «новітня онтологія» поступово позбавляється від уявлення про сутність, першооснову та властивості буття, як незалежні від людини, називаючи такі погляди «есенціалізмом».

Людина відповідальна за буття, а отже, воно залежить від її уявлень і мислення, а це означає, що різні типи мислення, різні світогляди призводять до різних онтологічних припущень, кожне з яких має сенс.

Властивості буття

Кожен предмет має свої властивості, наприклад, колір, смак, форму тощо. Однак, які саме властивості має буття, тобто все, що існує? Це досить складне питання, однак онтологія зухвало береться за його вирішення. Питання про властивості, або, як іще кажуть, про «***категорії», «категоріальні визначення»,*** буття постало вперше у творчості ще засновника онтології **Парменіда**.

1. **Темпоральність**. Чи не найфундаментальнішою властивістю буття **Гайдеґер** вважав час та й, взагалі, саме буття є здійсненням, відбуванням.

Властивість свідомості сприймати буття у часі називається темпоральністю.

Темпоральність породжується змінністю, плинністю або минущістю сущого. Про суще ми говоримо «було», «є», «буде», підкреслюючи його минущість, тобто здатність «коливатися» між буттям і небуттям. Однак, хоча суще є минущим, буття, якщо його розглядати як суще в цілому, є вічним, тобто таким, що завжди було, є і буде.

2. **Просторовість.** Наступною важливою властивістю буття є протяжність, яка породжує уявлення про простір.

Ми сприймаємо суще переважно як розташоване у просторі, як таке, що має місце розташування. Саме ці дві властивості буття – простір і час **Кант** вважав основою людського світосприйняття.

На його думку, час так само, як і *простір – це трансцендентальні апріорні структури нашої свідомості*, а не властивості дійсності.

Як би там не було, очевидним є те, що моделювання буття у категоріях вічності, плинності, просторовості, часовості пов’язане із людиною.

3. **Множинність**. Буття не є одиничним, воно є множинним. Свого часу ця теза стала приводом для суперечки між філософами Елейської школи та прихильниками **Геракліта**. **Парменід** та його послідовники, на відміну від Геракліта, вважали, що множинність буття – це ілюзія.

4. **Розмаїтість.** Буття не є однорідним, воно розмаїте. Це положення знову ж таки критикував **Парменід** і його послідовники. Однак буття видається нам саме таким.

5**. Рух.**

Буття весь час змінюється. Починаючи із з **Парменіда**, який вважав, що буття є

єдиним, однорідним і нерухомим, якою і повинна бути субстанція, філософи намагаються розв'язати проблеми: чи є буття нерухомим чи рухомим (стійким), чи є воно однорідним чи різноманітним. Сам Парменід вважав буття нерухомим, єдиним і однорідним, а рух, розмаїтість і множинність – ілюзією нашої свідомості, однак інші мислителі міркували інакше, наприклад, Аврелій Августін вважав, що різні рівні буття порізному відносяться до тривалості і плинності. Божественне є вічне, а земне, матеріальне – таким, що існує в часі.

6. **Можливість та дійсність**.

Арістотель вважав, що існує буття як можливість (лат. potentia) і буття як дійсність (лат. actus). Наприклад, глина – це буття як можливість глечика. Сам глечик – це буття як дійсність, дитина – це одночасно буття як дійсність і як можливість дорослої людини. Інколи з однієї і тієї ж можливості може виникнути, як дійсність, так і її протилежність: «...у можливості одне й теж може бути разом [обома] протилежностями, – пише Арістотель у своїй «Метафізиці», – в дійсності – ні». Наприклад, зі студента, який є можливістю фахівця, може вийти хороший спеціаліст, а може – некомпетентна людина.

7. **Феноменальність та трансцендентність**.

Буття також може виступати перед нами у формі феноменального та трансцендентного буття. Буття, яке людина може бачити перед собою, називається феноменальним буттям.

Феноменальне – це наявне, фактичне, видиме буття. «Феномен» у перекладі з латинського (phainomenon) означає «явище», тобто те, що «являється», показує себе нам.

Однак існує таке буття, що «не хоче» показуватись, «приховується». Ось це невидиме, приховане буття називається *трансцендентним* (від латинського transcendere – «переступати»), таким, що знаходиться поза межами видимого.

Чи не найкраще смисл трансцендентного буття розкрив ***Сковорода.*** Трансцендентне український філософ називав «невидимою натурою» буття: «Весь мир, – пише він, – состоит из двоих натур: одна видимая, другая невидимая. Видимая называется тварь, а невидимая – Бог. Сия невидимая натура, или Бог, есть и будет. Как же ему не досадно, если мы смотря на перемѣну тлѣнныя натуры, пугаемся».

В історії філософії трансцендентними вважали різні речі. У фрагментах, що залишилися від твору ***Геракліта «Про природу***», ми знаходимо вислів «Природа приховуватись полюбляє», що вказує на трансцендентність, прихованість «фізису», тобто першооснови світу.

Парменід, засновник вчення про буття, також вважав його прихованим за видимістю світу. Платон, фактично продовжуючи цю думку, вказує на прихованість світу ідей за оболонкою матерії. Згодом трансцендентними вважали «світову душу», «світову волю», Бога тощо.

Сковорода вважав «невидимими» дух, душу, Бога та прихований смисл у Біблії. Однак, яким би не було змістове наповнення трансцендентного, важливе не наповнення, а сам акт трансцендентування, «переступання» межі видимого і проникнення у приховане, оскільки саме такий акт трансцендентування є основою філософування.

8. **Ідеальність та матеріальність**. Те з існуючого, що не можна ні відчути на дотик, ні спробувати на смак, ні побачити, ні взагалі зафіксувати якимось фізичним приладом, називається ідеальним буттям, або ідеєю. Наприклад, ідеальним буттям є людська думка.

Ідеальність також є однією із найважливіших властивостей буття. Те, що фіксується фізичними приладами, називається матеріальним буттям, або матерією.

Матеріальними є стіл, стілець, людське тіло тощо, а відповідну властивість буття називають матеріальністю.

Зазначимо, що ці визначення досить умовні, і мають за мету тільки наштовхнути на розуміння. Посилання на «фізичні прилади» у філософії некоректні, однак матеріальне та ідеальне досить чітко фіксуються і відділяються нашою свідомістю одне від одного.

Типи онтології

Однією із головних у філософії взагалі і онтології зокрема є проблема ***субстанції.***

Нагадаємо, що у філософії *субстанцією (лат. substanse) називають першооснову, те, з чого все походить, а воно саме не походить ні від чого*.

Філософію, яка визнає субстанцією (першоосновою) щось матеріальне, інколи називають *матеріалізмом,* або *реалізмом*.

Прикладами матеріалізму може слугувати філософія Фоєрбаха, Маркса й ін.

Філософію, що визнає субстанцією щось ідеальне, називають *ідеалізмом,* або *спіритуалізмом* (наприклад, філософія Платона, Геґеля тощо).

Ідеалізм інколи також поділяють на *суб'єктивний*, який визнає першоосновою щось суб'єктивне (суб'єктивним ідеалізмом є філософія *Берклі або Фіхте*, яка вважає ввесь світ продуктом людської свідомості), та *об'єктивний,* який визнає першоосновою Бога, Абсолютний Дух, Світову Волю, світ ідей тощо, тобто щось ідеальне, хоча й об'єктивне?

Онтологію, яка визнає єдину першооснову, називають *монізмом.* Монізмами є філософські погляди досократиків, Спінози, Геґеля тощо.

Філософію, яка визнає дві першооснови – й матеріальну, йідеальну (природу і свідомість), – називають *дуалізмом* (яскравий приклад дуалізму – філософія Декарта, багато вчених вважають також дуалізмом філософії Платона), а філософію, яка визнає багато першооснов, називають *плюралізмом* (наприклад, філософію Ляйбніца).

Космос, природа, Бог. Онтологія і теологія

Частина сущого, яка уявляється людині впорядкованою, струнокою і гармонійною, називається ***космосом*** – «впорядкованість», «порядок», «світобудова»,

невпорядкований регіон сущого називають ***хаосом*** – «первинний безформний стан світу», «похмура безодня», «безкінечний простір».

На людському переконанні, що суще має якийсь порядок, якісь закони, які можна дослідити, ґрунтується уявлення про природу – довкілля людини, в якому діють якісь закони (закони природи).

Впорядкованість, гармонійність космосу і природи надихали людину на переконання в існуванні *розумної субстанції*, яка облаштовує буття.

Таким чином в онтологію потрапляє ***ідея Бога***, який у різних філософських вченнях мав різний онтологічний статус.

Бог – майстер, що виробляє з матерії речі (Платон),

Бог – творець космосу (Біблія),

Бог – саме буття (Тома Аквінський),

Бог – те, що народжує відчуття (Берклі) й ін.

Таким чином, говорять, що буття може бути ***сакральним і профанним***.

Сакральне – це те буття, якому надається атрибут божественності, святості. Ці поняття тісно пов'язані з поняттями *природного і надприродного*. *Надприродне* – це те, що існує поза природою, вище за неї і впорядковує її.

«Питання про буття послідовно веде до питання про Бога, – пише Корет. – Це усвідомлювала вже грецька філософія... Платон, Арістотель, а також Плотін й інші тим більше намагалися досягти думкою найвищої божественної основи буття... апологети и отці церкви, Августін, пізніше Ансельм, Тома Аквінський і вся схоластика Середньовіччя прагнула до філософського пізнання Бога...» .

Отже, *філософія і теологія* (вчення про божественне) – тісно пов'язані, однак, продовжує автор: «з XVIII й ще більше в XIX столітті проти цього протестує атеїзм. Якщо Ніцше, а вслід за ним також Гайдеґер, а сьогодні і багато хто інший, проголошують «кінець метафізики»,

то головний мотив цього лозунгу найчастіше знаходиться... у вченні про Бога (теології)» .

Така розбіжність поглядів надихає на спробу розібратися, чи є у філософії місце для Бога. На наш погляд, «філософський Бог» має право на існування тільки тоді, коли він не є інструментом для пояснення того, що пояснити розумом не вдалося.

Спроба подолання онтології у філософії постмодернізму

У сучасній постмодерністській філософії здійснена спроба подолання онтології («*онтоцентризму»*), тобто спроба відкинути онтологію взагалі.

Як уже зазначалось, потмодерністи фіксують тотальну ***«семіотизацію («симуляцію»)*** сучасного світу, тобто потужне розширення знаково-символічної сфери.

Багато хто з постмодерністів визнають цю сферу єдиною і самодостатньою реальністю.

Таким чином, у постмодернізмі або ж

відкидається поняття «буття», замінюючись знакам, або,

принаймні, *заперечується його тлумачення як «присутності», «наявності» чогось поза знаками*.

Отже, якщо буття не існує, а існують тільки знаки і символи, то втрачає смисл будь-яка онтологія. Існує тільки ***безмежний, нескінченний текст***, а не якесь там буття – стверджують постмодерністи.

На відміну від *аналітичної філософії, герменевтики* й інших філософських учень, постмодерністи стверджують, що в цьому тексті «те, що означає» (signans), тобто знаки, можуть бути і є «пустими», тобто такими, що не відповідають «означуваному» (signatum «те, що означає» і «означуване» є головними у «семіотиці» – науці, яка вивчає різні знакові системи).

Цей текст є рухомим, але знову ж таки не під дією того, що він означує, а, як стверджують постмодерністи, семіосфера володіє внутрішнім саморухом – «хорою» (поняття «хора» належить Платону і означає буття, «що вічно рухається,виникає в одному місті і знову з нього виникає» (Тімей). Однак у постмодернізмі цей термін означає не саморух буття, а саморух знакової сфери.

У *постмодерністській філософії* втрачають смисл категорії, які фіксують властивості буття, адже такі поняття, як природа тощо, передумовлюють певну впорядкованість буття. Але, як уже зазначалось, «постмодерністська чуттєвість» проголошує світ «хаотичним і розмаїтим», а отже, заперечує намагання онтології знайти у світі першопричину («теоцентризм»), причинність взагалі («лінійний детермінізм») чи всезагальну мету («теолеоцентризм»).

Якщо в дійсності і виникає час від часу якийсь порядок, то це відбувається завдяки самоорганізації систем, а не якійсь зовнішній причині.

Однак, як ми вже писали, в найсучаснішій філософії спостерігається переосмислення постмодернізму у межах «неокласицизму», який намагається «повернути втрачене значення», тобто відновити зв’язок між знаком та означуваним, а це, зрештою, має, на наш погляд, привести і до «воскресіння» буття.

Єдність матерії, руху, простору, часу

Спочатку поняття «матерія» ототожнювалось із конкретним матеріалом, з якого складаються тіла і предмети (камінь, вода, земля, дерево, глина тощо).

Узагальнюючи здобутки минулих часів, *Арістотель* у книзі «Метафізика» писав, що «більшість перших філософів вважали початком усього лише матеріальні начала, а саме, те, з чого складаються всі речі, із чого, як першого, вони виникають і на що, як останнє, вони, гинучи, перетворюються, причому сутність хоч і залишається, але змінюється в своїх

проявах, – це вони вважають елементом і початком речей».

Якщо для філософів стародавнього світу матерія – це матеріал, з якого складаються тіла, предмети, а кожний предмет (тіло) складається з матерії та форми як духовного першопочатку, то для *Р. Декарта* (XVII ст.) матерія – це складова частинка предмета (тіла), а саме: тіло разом з формою. Декарт визначає матерію як субстанцію самоіснуючого буття, атрибутом якої є протяжність із її властивостями: займати певне місце, мати об'єм, бути тривимірною.

І. Ньютон додає до Декартового визначення матерії як субстанції ще три атрибути: протяжність, непроникність (непорушна цілісність тіла), інертність (пасивність, нездатність самостійно змінювати швидкість згідно із законами динаміки); вага, зумовлена дією закону всесвітньої гравітації. Причому інертність та вага потім об'єднуються ним у поняття маси, яка виступає основним атрибутом матерії і одночасно мірою її кількості. П Гольбах визначає матерію як все те, що пізнається чуттєво, при цьому джерелом чуттєвого знання є відчуття форми, кольору, смаку, звуку та ін. Він доводить розуміння матерії до гносеологічного узагальнення.

На думку Г. Гельмгольца, матерія – це все, що існує об'єктивно (незалежно від свідомості людини).

Матерія як філософська категорія визначає найбільш суттєві властивості реального буття світу – пізнаного і ще не пізнаного. До таких суттєвих ознак належать. цілісність, невичерпність, мінливість, системна упорядкованість та інше. Системність як фундаментальна властивість матерії визначає методологію сучасного наукового пізнання.

Розрізняють такі структурні рівні матерії:

неорганічний (мікро-, макро-, мегасвіти);

органічний (організмений, підорганізмений, понадорганізмений),

соціальний (особистість, родина, плем'я, народність, нація, клас, суспільство, людство).

Отже, поняття матерії проходить складний шлях розвитку, постійно уточнюється, поглиблюється, збагачується новими властивостями, відображає рівень розвитку пізнання людиною світу.

Поширене визначення матерії як філософської категорії для означення об'єктивної реальності, що дана людині у її відчуттях, відображається нашими відчуттями та свідомістю й існує незалежно від них, певною мірою є обмеженим, оскільки зосереджується на гносеологічних аспектах матеріального, не враховуючи притаманний йому онтологічний зміст.

Узагальнене визначення категорії «матерія» має базуватися на тому, що це – об'єктивно реальне буття світу в часі, просторі, русі, детерміноване і пізнаванне людиною.

Рух – це найважливіший атрибут матерії, спосіб її існування. Рух включає в себе всі процеси у природі і суспільстві. У загальному випадку рух – це будь-яка зміна, будь-яка взаємодія матеріальних об'єктів, зміна їх станів. У світі немає матерії без руху, як нема і руху без матерії. Тому рух вважається абсолютним, на той час як спокій – відносним спокій – це лише один із моментів руху. Тіло, що перебуває у стані спокою відносно Землі, рухається відносно Сонця.

Рух виявляється у багатьох формах. В процесі розвитку матерії з'являються якісно нові і більш складні форми руху. Саме особливості форм руху зумовлюють властивості предметів і явищ матеріального світу, його структурну організацію. У зв'язку з цим можна сказати, що кожному рівню організації матерії (нежива природа, жива природа, суспільство) притаманна своя, властива лише їй, багатоманітність форм руху Кількість форм руху безкінечна, рух невичерпний. за своєю багатоманітністю, як і матерія.

Джерело руху – сама матерія. Матерії притаманна здатність до саморуху. Рух матерії – це процес взаємодії різних протилежностей, які є причиною зміни конкретних якісних станів.

Матерії притаманна також здатність до розвитку і саморозвитку. Відповідей на

запитання, як світ розвивається, існує багато: міфологічні, релігійні, наукові, ненаукові тощо. За діалектичного розуміння, розвиток – це зміна матеріального та духовного світу, його перехід від старого до нового. Розвиток є універсальною властивістю Всесвіту. Це саморух світу та розмаїття його проявів (природа, суспільство, пізнання тощо), самоперехід до більш високого рівня організації. Саморозвиток світу виростає з саморуху матерії. Саморух відображає зміну світу під дією внутрішніх суперечностей.

Простір і час – це філософські категорії, за допомогою яких позначаються основні форми існування матерії.

Філософію цікавить насамперед питання про відношення простору і часу до матерії, тобто чи є вони реальними, чи це тільки абстракції (феномени свідомості).

Г. Лейбніц вважав простір і час лише іменами. Простір – це ім'я, яким позначається координація речей одної відносно іншої. Іменем час позначається тривалість і послідовність процесів. Реально ж простору і часу немає, їх неможливо виміряти.

Такі філософи як Дж. Берклі і Д. Юм розглядали простір і час як форми індивідуальної свідомості, І. Кант— як апріорні форми чуттєвого споглядання, Г. Гегель— як категорії абсолютного духа (це – ідеалістичні концепції), І. Ньютон – як вмістилища. Простір і час мисляться Ньютоном як реальності, але вони ніяким чином не «взаємодіють» із матерією, існують самі по собі. Це – метафізичне розуміння простору і часу.

Сучасна наука розглядає простір і час як форми існування матерії. Кожна частинка світу має власні просторово-часові характеристики. Розрізняють соціальний, історичний, астрономічний, біологічний, психологічний, художній, філософський зміст простору і часу.

Історична еволюція поглядів на простір і час пов'язана з практичною, суспільно-історичною діяльністю людини. Змінюється, розвивається суспільство, змінюються і розвиваються просторово-часові уявлення про буття світу.

Якщо для міфологічного світогляду час циклічно відтворює пори року, то в межах релігійного світосприйняття час набуває стріловидної форми: відтворення світу через тимчасове теперішнє до райської або пекельної вічності

Узагальнюючи історико-філософський досвід осягнення категорій простору і часу, слід вказати на велику кількість їхніх визначень, неосяжне багатство все нових і нових властивостей, їхню дискусійність та гіпотетичність.

Значна частина дослідників простору і часу (темпоралістів) солідарна в тому, що простір – це така форма існування матерії, її атрибут, яка характеризується співіснуванням об'єктів, їхньою взаємодією, протяжністю, структурністю та іншими ознаками.

Час – це внутрішньо пов'язана з простором і рухом об'єктивна форма існування матерії, яка характеризується послідовністю, тривалістю, ритмами і темпами, відокремленістю різних стадій розвитку матеріальних процесів.

Матеріалізм підкреслює об'єктивний характер простору і часу, невіддільність від руху матерії: матерія рухається у просторі і часі. Простір і час, матерія і рух невіддільні. Ця ідея отримала підтвердження у сучасній фізиці.

Природознавство XVIII XIX ст., визначаючи об'єктивність простору і часу, розглядало їх, слідом за Ньютоном, як щось відірване одне від одного і від матерії і руху. Древні атомісти і природознавці аж до XX ст. ототожнювали простір із пустотою. Він вважався однаковим у всіх точках і нерухомим, а час – таким, що тече рівномірно. Сучасні науки (насамперед фізика, хімія, біологія, астрономія) відкинула старі уявлення про простір як пустоту, як пусте вмістилище тіл, і про час, як єдиний для всього безкінечного Всесвіту.

Головний висновок теорії відносності Ейнштейна якраз і полягає в тому, що простір і час існують не самі по собі, відірвані від матерії, а перебувають в універсальному зв'язку з нею, є сторонами єдиного і багатоманітного цілого. Загальна теорія відносності доводить, що плин часу і протяжність тіл залежать від швидкості руху цих тіл і що структура чотиривимірного континууму (3 просторові координати + 1 часова координата)

змінюються залежно від скупчення мас речовини і породжуваного ним поля тяжіння. Тепер відомо, що із наближенням швидкості руху тіла до швидкості світла її протяжність зменшується і плин часу теж уповільнюється: відбувається своєрідне стиснення простору і часу.

Як бачимо, ці наукові відкриття, а також відкриття неевклідових геометрій (М. Лобачевський, Б. Ріман) спростовують як ідеалістичні, так і метафізичні уявлення про простір і час. Сьогодні у нас немає підстав суб'єктивізувати уявлення про простір і час.

Фантасти і науковці нерідко вживають вираз *«багатовимірний або одно- чи двовимірний простір».* Реальний простір має три виміри (3 координати), час – один (від минулого через сучасне до майбутнього).

Сучасна наука визнає простір і час взаємозалежними і використовує поняття *чотиривимірний просторово-часовий континуум*.

Поняття багатовимірний простір має сенс лише як позначення формально-логічних об'єктів (наприклад, залежність між різноманітними параметрами того чи іншого тіла тощо). Філософи і науковці XX ст. багато уваги приділяють дослідженню простору і часу, їхніх властивостей, зокрема метрики, структурованості, симетрії.

Що могутніше розуму? Йому – влада, сила і панування над всім Космосом. Останній сам породжує в собі силу, яка ним керує. Вона наймогутніша серед усіх інших сил природи.

К. Е. Ціолковський

Семінарське заняття 2.2.
Тема: Проблема свідомості у філософії

План

1. Розвиток форм відображення як передумова виникнення свідомості.
2. Виникнення людської свідомості. Мова і свідомість.
3. Суспільна свідомість та її форми.

Методичні вказівки до опрацювання питань плану

Під *свідомістю* розуміють найвищу, притаманну лише людям і пов`язану з мовою функцію мозку, яка полягає в узагальненому і цілеспрямованому відображенню дійсності, в попередній уявній побудові дій і передбаченні їх результатів, у регулюванні й самоконтролі поведінки людини. Вона не тільки відображає, а й творить світ на основі критичної діяльності.

При розгляді ***першого питання*** слід зауважити, що генетичною передумовою виникнення свідомості є загальна властивість усіх наявних предметів і явищ (як природних, так і соціальних) — властивість відображення. Відображення є здатність матеріальних об`єктів, процесів, явищ відтворювати об`кти зовнішнього світу. Кожній формі руху матерії відповідає форма відображення. Умовно можна виділити відображення в неживій природі, живій природі, на соціальному рівні. У неживій природі основу відображення становить збереження матерії. В живій природі основа відображення полягає в обміні речовин, який є основою існування всього живого. Соціальний рівень відображення можливий лише за наявності мислення, свідомості. Специфіка цієї форми відображення у свідомості полягає в активному перетворенні світу на основі праці, творчості. Слід також наголосити, що свідомість постає як прояв ідеального. Ідеальні, духовні явища, на відміну від матеріальних, існують лише в головах людей, як похідні від матеріальних, як результат їхнього відображення, становлять зміст свідомості.

Висвітлення ***другого питання*** слід би було розпочати з історичного екскурсу в

проблему дослідження даної теми. Наголосити на відмінності трактування виникнення свідомості різними філософськими школами матеріалістичного та ідеалістичного спрямування. Далі належить вказати на зв`язок біологічного та соціального як передумови виникнення свідомості. До біологічних основних передумов, що призвели до виникнення свідомості, слід віднести: унікально відмінний від тваринного людський мозок; вільні передні кінцівки із хватальними функціями; прямоходіння; гортань, пристосована для членороздільної мови. Також треба відмітити, що здатність відображення об`єктивного світу в ідеальних образах з`явилась у процесі еволюції людини, як істоти соціальної.

Здійснюючи практично-перетворюючу діяльність, людина створює специфічно людське середовище спілкування і соціальної організації, культуру в цілому. Становлення свідомості пов`язане з формуванням культури на основі практично-перетворювальної діяльності людей. У процесі трудової діяльності люди вступають в ті чи інші форми стосунків, взаємин, спілкування. У спілкуванні людина одержує інформацію, формує способи діяльності наслідуванням та перейманням, засвоює людські форми поведінки. Виникнення свідомості пов`язане із зародженням мови, яка виступає процесом спілкування, обміну думками, відчуттями і т.д. Мова є засобом зберігання та передавання інформації, пізнання об`єктивного світу і самосвідомості особи.

Третє питання слід розпочати з того, що свідомість проявляється на трьох рівнях: окремої людини, соціальної групи, суспільства в цілому. Свідомість окремої людини містить елементи свідомості того суспільства і тих соціальних груп, членом яких вона є, і неповторні індивідуальні риси. Суспільна свідомість відрізняється від індивідуальної за своїми носіями (група, суспільство), роллю (відображає світ з позиції групи і суспільства) і способом існування (існує поза індивідуальною свідомістю як «дух нації», «культура народу», «менталітет»). Наголосимо, що суспільна свідомість проявляється на стихійному і усвідомленому рівнях. До стихійного рівня відносять суспільну психологію, повсякденні знання і норми, що групуються на суспільній психології, а до усвідомленого рівня – ідеологію, наукові знання та ідеологічно і науково-обґрунтовані норми.

Теми для повідомлень:

1. Проблема свідомості в історії філософії.
2. Суспільна природа свідомості .
3. Свідомість: ідеальне та матеріальне.
4. Мова і свідомість.
5. Суспільна свідомість як соціальна пам'ять народу.
6. Співвідношення біологічного і соціального у походженні свідомості.
7. Проблема «діалогу» людини і комп'ютерних систем

Філософський словник до теми:

Мислення, мова, мовлення, онтологічний статус свідомості, ідеація, ідеальне, предметне.

Література:

1. Петрушенко В. Л. Філософія: Курс лекцій. К., 2001.
2. Філософія. Підручник / За ред. Горлача М. І., Кременя В. Г., Рибалка В. К. – Харків: Консум, 2000.
3. Забужко О. Філософія і культурна притомність нації. — Сучасність, 1994, №3.
4. Заїченко Г. Долі філософії та культури наприкінці XX сторіччя.- Філософ і соціол. думка, 1994, №1-2.
5. Філософія: Підручник / Заїченко Г.А. та ін. — К., 1995. — С.б-19.
6. Нестеренко В.Г.Вступ до філософії: онтологія людини. Навч. посібник. — К., 1995.
7. Філософія та її місце в сучасній культурі. — Філософ. і соціол.думка, 1993, №4.
8. Гільдербан, Дітріх Фон. Що таке філософія? – Львів, 2008. – 416 с.

9. Горак Г.І. Філософія: Курс лекцій. - К.: Вілбор, 1998.- 227 с.

Філософські етюди до теми:
Проблема свідомості у філософії

Виникнення і природа свідомості

У світі довкола нас немає нічого дивовижного і загадковішого за людський розум, інтелект, свідомість.

Стало звичайним твердження: все, що існує поза нами і нашою свідомістю, є нічим іншим, як конкретними різновидами і формами матеріального.

Ідеальні, духовні явища, які на відміну від *матеріальних* існують тільки у головах людей як похідні від матеріальних, як результат їхнього відображення, становлять зміст ***свідомост***і.

Вони знаходять свій вияв у *мові* і, головне, в діях, *діяльності людини*.

Мабуть, через *неможливість об'єктивної фіксації* та опису духовні, ідеальні явища все ще залишаються *важко збагненними і загадковими*.

Довгі тисячоліття людство шукало відповідь на питання,
в чому ж полягає суть феномена *свідомості,*
яка її природа, як вона виникла
і яке її призначення в світі.

У історико-філософському процесі проблема свідомості набувала найрізноманітніших тлумачень.

Відомо, що ***ідеалізм*** вважає
свідомість активним началом матерії. Внаслідок цього свідомість наділялася надматеріальним, надприродним характером. Фактично свідомість відривалась від людини і природи, їй приписували самостійне, *незалежне субстанціальне існування*.

Згідно з ***дуалізмом*** у світі завжди існували дві самостійні субстанції –
матерія і свідомість, незалежні одна від одної.

Свідомість, як і матерія, є вічною, вона не виникала і не народжувалась. Відповідно відпадала й необхідність вирішення питання про її походження.

Близькою до ***дуалістичного*** трактування свідомості є концепція французького філософа, вченого і богослова ***П'єра Тейяра де Шардена***.

Він вважав, що в земній матерії була замкнута деяка маса елементарної свідомості, психічної енергії.

Отже, *свідомість* так само *первісна*, як і матерія. Тому не слід дивуватися, що вона пробилась на світ із темряви підсвідомості.

Ніхто, у тому числі й наші предки, не помітив появи розуму на землі, «людина увійшла у світ безшумно».

Свідомість виникла «між двома індивідами»:
на «точковому рівні» відбулася деяка «мутація від нуля до всього». Тому конкретний механізм розуму, *свідомості*, на думку Тейяра де Шардена, *осягнути неможливо*.

Значний крок у розумінні природи свідомості здійснює ***матеріалізм*** XVII—XVIII ст.
Він відкидає ідеалістичні та дуалістичні уявлення про свідомість,
розглядає її як пізнавальний образ,
як відображення світу в мозку людини,

як функцію особливим чином організованої матерії.

Матеріалісти завжди шукали *спільність, єдність* між явищами свідомості і об'єктивним світом. Вони намагались духовне вивести із матеріального як первісного, визначального щодо свідомості.

Разом із тим матеріалізм минулих століть так і не зміг розкрити суспільну природу і активний характер свідомості.

В історії розвитку філософської думки були також ***вульгарно-матеріалістичні концепції***, які ідеальне ототожнювали з матеріальним, думку – з нервово-фізіологічними процесами мозку (Л. **Бюхнер, Я. Молєшот, К. Фогхт**).

Спіноза розглядав **свідомість (мислення)** як всезагальну *властивість, атрибут матерії*, яка тільки кількісно різниться на різних рівнях її організації **(*гілозоїзм)***.

Нова епоха в розумінні генезису свідомості була пов'язана з виникненням німецької класичної філософії.

Гегель впритул підійшов до проблеми соціально-історичної природи свідомості, звернув увагу на різні рівні її організації; на активність і історизм. Він виходив з того, що свідомість особи (суб'єктивний дух) необхідно пов'язана з об'єктом, залежить і визначається історичними умовами життя.

Велика заслуга у з'ясуванні природи свідомості належить позитивному знанню, яке збагачується в XIX— XX ст. досягненнями н*ейрофізіології* частково вченнями І. М. **Сеченова, І. П. Павлова, Й. Прохаска**, та *експериментальної психології* (в працях **Е. Вебера, Г. Фехнера, В. Вундта, У. Джемсата**).

У *марксистській концепції* свідомість,

по-перше, розглядається як функція головного мозку;

по-друге, як необхідна сторона практичної діяльності людини. Свідомість виникає, функціонує і розвивається в процесі взаємодії людини з реальністю, на основі її чуттєво-практичної діяльності, суспільно-історичної практики. Відображаючи об'єктивний світ, свідомість детермінується природним і соціальним середовищем.

Питання про походження і сутність свідомості пов'язується з розглядом матерії, яка здатна саморухатись і саморозвиватись. Останнє зумовило можливість розуміти природу свідомості як властивість високоорганізованої матерії, як вищу форму її атрибутивної властивості – відображення. Ось тут і постає необхідність послідовного історичного дослідження характеру відображення як атрибуту матерії, специфіки різних форм його прояву на всіх рівнях еволюції матерії та дослідження свідомості як найвищої форми відображення.

Але не слід забувати, що поставлені питання є предметом дослідження не тільки філософії, а й природодослідників, психологів, кібернетиків, генетиків, соціологів та ін.

Світова філософська думка XX ст. переважну увагу приділяла *ролі суб'єктивних факторів у існуванні та функціонуванні свідомості.*

Взагалі питання свідомості стає предметом постійної зосередженості й пошуку зарубіжної філософії цієї доби. Більшість представників різних філософських шкіл підкреслювали, що в їхніх теоретичних концепціях на противагу попередній «метафізиці»

мова буде йти про розбудову «***особливої онтології людської свідомості та суб'єктивності».***

Щодо сучасної світової філософії, то її трактування «онтології суб'єктивності і свідомості» не є однозначним.

Представники різних філософських шкіл або описували
свідомість в її суттєвій «чистоті» та феноменальній виразності
(**Е. Гуссерль, Ж – ІЇ. Сартр**),
або фіксували життя свідомості на феноменально-тілесному рівні
(**Ф. Ніцше, М. Мерло-Понті**),
або виявляли детермінацію свідомості через мовні –
герменевтика

та інші структури несвідомого
– **психоаналіз, структуралізм.**

Останні з названих напрямків пошуку розуміння *«онтології свідомості*» не були безуспішними, вони принесли нове знання про механізми свідомості, зумовлені причинними, структурними, функціональними та іншими зв'язками.

Ще на *початку XX* ст. родоначальник феноменології ***Гуссерль*** у боротьбі проти «об'єктивістського» підходу до дослідження свідомості намагався започаткувати новий «ненатуралістичний стиль мислення», вільний від антропологізму й натуралізму.

Він постійно підкреслював, що приписувати *свідомості природу*,
шукати реальні частинки для її визначення, це значить впадати в безглуздя, яке полягає в натуралізації того, сутність чого виключає буття у значенні природи.

Така позиція забезпечила появу в його теоретичних будовах понять ***«трансцендентальної суб'єктивності», «чистої свідомості»***.

За Гуссерлем,
будь-яке об'єктивне буття
має в трансцендентальній суб'єктивності основи для свого буття,
будь-яка істина
має в трансцендентальній суб'єктивності основи для свого пізнавання;
і якщо істина стосується самої трансцендентальної суб'єктивності,
вона має ці основи тільки в трансцендентальній, суб'єктивності.

Це рішуче виведення *Гуссерлем* свідомості до межі природного порядку привело в подальшому до таких наслідків, яких він сам не міг передбачити.

Так, його учень і послідовник ***М. Хайдегер***, намагаючись очистити свідомість від різного роду «метафізичних» напластувань (антропологізму, об'єктивного детермінізму), в кінцевому підсумку став перед лицем загрози *розчинення суб'єкту в «ніщо».*

Ще в гірше становище потрапив один із представників *екзистенціалізму* ***Ж. – П. Сартр***. Досліджуючи терміни екзистенціалізму через призму свідомості і справедливо міркуючи про те, що людське буття неможливе без звернення до свідомості,
без «свідомого виміру» (все ніби пропущене через свідомість), він дійшов висновку,
що свідомість є чистою суб'єктивністю,
іманентністю, «вона – абсолютна».

На його думку,
досліджуючи свідомість, потрібно залишатися в рамках свідомості,
бо вона не може вийти за свої межі для того, щоб споглядати себе збоку.

А це значить, що в дослідженні свідомості є певна *межа.*
Це – сфера буття, екзистенції свідомості.

Необ'єктивована Свідомість, за Сартррм,
не може бути описана в термінах суб'єктно-об'єктних відношень.
Таким чином, для Сартра «***внутрішність cogito***» –
єдина вихідна точка у вивченні феномена свідомості.

Зовнішнім факторам, що існують поза свідомістю і формують її, він не надає ніякого значення. Однак, намагаючись подолати погрішності попередньої метафізики, її ідеалізм у розумінні проблеми свідомості, Ж. – П. Сартр у своїй філософській концепції так цілком і не позбавився її недоліків.

Для ***Леві-Стросса*** базовим у дослідженні свідомості стає ***несвідоме***,
яке *не є свідомістю, але визначає її*.
З його точки зору,
несвідоме – це об'єктивна, формальна, конструктивна за своїм характером *структура*. Цю властивість несвідоме «отримує» завдяки тісному зв'язку своїх власних структур із *мовою*.
Оскільки ***мова*** – це одночасно і факт культури, який відрізняє людину від тварини, і факт, завдяки якому започатковуються і утверджуються всі форми соціального життя, то, на думку Леві-Стросса, вона не тільки допомагає схоплювати специфіку свідомості, а й виступає рушійною силою переведення несвідомих структур у соціальні продукти.
Мова є базисом, який слугує провідником впливу свідомості на соціальне життя людини. Разом із тим мова здійснює *«зворотне»* переведення соціальних продуктів *у несвідомі структури* і ІЦР глибше, у всезагальні структури мозку.
Таким чином,
проблема свідомості розглядається у *структуралізмі*
через призму трьох «*об'єктивностей»*: ***структури,***
несвідомого,
мови.

Як бачимо, проведений у загальній формі аналіз деяких сучасних філософських концепцій свідомості свідчить про те, що їхні автори використовували метод «мисленої конструкції», формально-логічний за своїм характером.
Проте зміст названих концепцій свідомості свідчить про нові спроби раціоналістичного «штурму» феномену свідомості, не пов'язаного з *містикою та ірраціоналізмом*.
За останні 15-20 років філософія свідомості в англомовних країнах помітно перебудувалася.
Вона взяла курс на *зближення з природознавством*,
на розробку «*наукової метафізики*»,
набула більш емпіричного, натуралістичного вигляду.

Сьогодні дослідження філософів зосередились
на *співвідношенні «духу» і «тіла», фізичних і психічних станів* .

Багато уваги приділяється питанням, які виникають на межі філософії і мови, когнітивної психології і комп'ютерного моделювання свідомості.
Багаторівневий характер свідомості зумовлює різні підходи до неї. Вона вивчається і описується різними науками: еволюційною теорією, медициною, кібернетикою, психологією, фізіологією, антропологією, а також певною мірою художньою літературою, мистецтвом та ін.
Для філософського аналізу проблеми плідними є узагальнення сучасної

антропосоціогенетики, яка стверджує, що
проблему походження свідомості потрібно розглядати
в єдності з проблемою виникнення людини і суспільства.

Генезис свідомості

Свідомість сучасної людини є продуктом всесвітньої історії, результатом багатовікового розвитку практичної і пізнавальної діяльності, багатьох поколінь людей. Але щоб її зрозуміти, необхідно з'ясувати, як вона зароджувалась.

Свідомість має не тільки свою соціальну історію,
а й природну передісторію – розвиток своїх суто біологічних передумов.

Погляд на матерію як мертву, інертну та аморфну субстанцію вже давно спростований філософією і сучасною наукою.

Починаючи з ***Епікура,*** а в Новий час із ***Спінози***, матерія розглядається як причина самої себе, як causa sui. Різні форми активності матерії віртуальне присутні в самій матерії. Вони самореалізуються завдяки її нескінченному руху, змінам і розвитку.

Сьогодні загальновизнаним є положення про те, що активна діяльність матерії виходить за рамки звичайних змін і звичайної взаємодії. Вона передбачає існування у матерії іншої властивості, спорідненої з подразливістю й відчуттями. Ця властивість матерії є нічим іншим, як властивістю відображення

Всезагальність відображення як властивості всієї матерії зумовлена універсальною взаємодією предметів і явищ. А це означає, що відображення є здатністю матеріальних явищ, предметів, систем у процесі взаємодії відтворювати в своїх структурах особливості інших явищ, предметів і систем.

Відображення проявляється в якісно різних формах. Кожна з них обумовлюється ступенем організації і розвитку матерії, визначається її внутрішнім змістом. Виходить, що відображальні процеси удосконалюються і ускладнюються з розвитком матерії і, треба думати, залежать від ускладнення типу взаємодії між складовими структурними елементами матеріальних систем.

У зв'язку з цим можна виділити кілька рівнів розвитку властивості відображення, де кожний наступний рівень є складнішим за попередній.

До основних *типів відображення сучасна наука відносить*:

1) *неорганічне відображення*
– пов'язане з механічними, фізичними, хімічними змінами тіл; 2) органічне відображення
– має місце в живій природі (подразливість, чутливість, психіка);
3) соціальне відображення
– рівень існування людської свідомості.

За усіх розрізнень, притаманних даним типам відображення,
вони мають загальні властивості, які виявляються таким чином:

1) будь-який тип відображення є результатом впливу одного об'єкта на інший
2) у об'єкті, який був підданий дії, залишається слід, який відтворює особливості структури діючого об'єкта;
3) цей слід впливає на подальше функціонування та розвиток об'єкта.

Отже, відображення становить процес, результатом якого є *інформаційне відтворення властивостей взаємодіючих об'єктів*.

Інформація – об'єктивна сторона процесу відображення як властивості всієї матерії. Вона всезагальна. Тому будь-яка взаємодія включає в себе інформаційний процес, вона (інформаційною взаємодією у тому розумінні, що залишає про себе пам'ять в іншому.

Виникнення життя – найвеличніший стрибок у розвитку матерії, пов'язаний із

появою біологічних форм відображення, які містять у собі в «знятому» вигляді фізико-хімічні форми відображення, але не зводяться до них.

Життя є складною формою руху матерії. Живі організми мають такі властивості, яких не існує в неживій природі, – подразливість, розмноження, мінливість, спадковість, в основі яких лежить обмін речовин. Тому обов'язковою умовою збереженням розвитку життя є зв'язок і взаємодія організму з довкіллям. Притаманна живій природі подразливість є відповідною реакцією живого організму на вплив зовнішнього і внутрішнього середовища. Здебільшого вона відбувається у формі збудження і зовнішньої відповідної вибіркової реакції. Будь-яка жива істота здатна тією чи іншою мірою реагувати на вплив зовнішніх умов певною кількістю доцільних дій.

Із подразливістю тісно пов'язана інша важлива властивість живого організму – запам'ятовувати і зберігати сліди подразнення. Закодовані сліди індивідуального та історичного досвіду живі організми відтворюють в активному ставленні до зовнішніх об'єктів, які є орієнтирами під час саморуху. Подразливість – знаряддя орієнтування організму в навколишньому середовищі, активна зміна його стану.

У подальшому розвитку матерії виникають складні за організацією матеріальні системи – нервова матерія, центральна нервова система, органи чуття, умовно-рефлекторна діяльність, психічне відображення тощо.

Нервова система еволюціонуючи збагачує свою системно-структурну організацію і відповідно функціональні властивості. Поступове удосконалення нервової системи забезпечило виникнення процесів пристосування організмів до навколишнього середовища, сформувало властивість живих істот набувати прижиттєвого досвіду та зберігати його в пам'яті (сліди-відображення).

Вплив середовища, що повторювався із покоління в покоління, має цілеспрямовану форму, яку в загальному вигляді називають навчанням. Навчання розглядають як фактор становлення поведінки живих організмів у онтогенезі і як фактор еволюції нервової системи. В цілому феномен навчання є найважливішим елементом всієї історії життя, це генетичне обумовлена його ознака.

З історії становлення психічного відображення

Відчуття становлять початкову форму психіки тварин. Психіка, таким чином, не є властивістю всієї живої матерії, вона виникає на певному етапі історичного розвитку матерії. Це якісно новий вид відображення, пов'язаний із суб'єктивним сприйняттям і переживанням зовнішнього впливу. Найважливішою умовою розвитку відчуття та формування сприйняття є виникнення особливих нервових механізмів – органів чуття.

З появою психіки виникає сигнальне, образне відображення дійсності у вигляді ідеальних образів – відчуттів, сприймань, уявлень. Ці образи виступають образами-сигналами, суб'єктивними станами організму і суб'єктивними образами об'єктивного світу, необхідними для пристосування. Поступово відображення набуває ціннісного характеру, тобто дає змогу оцінювати явища зовнішнього світу через їхню шкідливість і корисність для життєдіяльності організму. Психічна форма відображення дійсності є вершиною природної еволюції форм відображення. Вона є біологічною передумовою виникнення людської свідомості.

Сучасна наука дає нам цікавий матеріал для розуміння особливостей діяльності відображення у живій природі. Воно, безумовно, носить активний характер, що особливо наочно виявляється в ефекті «випередженого відображення». У тварин, які мають нервову. систему, на основі випередженого відображення виникають складні форми поведінки, які формуються ще до безпосереднього контакту організму з тим чи іншим подразником. У цьому випадку у тварини формується випереджена модель об'єкта, що складається як із слідів накопиченої в процесі філогенезу і онтогенезу інформації при розв'язанні подібних «проблемних ситуацій» і закодованої у фізіологічних структурах мозку, так і з тих образів предметів і явищ, які відображуються в даній ситуації (експрес-інформації).

Вивчення випередженого відображення становить великий інтерес. Вважають, що удосконалення форм відображення, пов'язаних із формуванням моделей-програм, моделей-прогнозів у процесі еволюційного розвитку живої природи, стало передумовою виникнення можливості постановки цілей людиною і їх реалізації у її предметній діяльності.

Сьогодні вже мало хто піддає сумніву твердження, що людина вийшла з надр тваринного царства. Особливості організму, безумовні реакції, народження, розмноження, смерть дісталися людині у спадок від її тваринних предків.

Людина розумна – наймогутніша істота з усіх живих створінь – складається з тих же хімічних елементів – вуглецю, водню, кисню й азоту, що й інші ссавці. Вона відрізняється лише тим, яким чином ці елементи згруповані в хімічні з'єднання, клітини, тканини і системи органів, що утворюють організм. І все ж таки людина має тільки їй притаманні чотири важливі біологічні особливості – це прямий скелет, рухомі руки, здатні маніпулювати предметами, тривимірний кольоровий зір та унікальний за своєю складністю мозок.

З іншого боку, постає питання, наскільки ця тваринність у людині відбивається на її поведінці як соціальної істоти, на її духовному світі. Існує точка зору, що людські властивості, які притаманні людині як соціальній істоті, це не нова якість, що виникла внаслідок суспільного життя, а наслідок досвідомої стадної соціальної поведінки тварин.

Розвиток психічних форм відображення, пов'язаних із подальшим удосконаленням нервової системи і формуванням людського мозку, став природною передумовою виникнення свідомості. Завдяки свідомості дійсність відображається в мозку людини в суб'єктивних, ідеальних образах. Здійснюється перехід від елементарного мислення до понятійного, абстрактного.

Людина – соціальна істота, яка створила величну цивілізацію. Треба думати, що стрибок, який перетворив досвідому психіку тварин на свідому діяльність людини, полягав у якісно новому характері навчання, котре спиралось на нові особливості мозку як функціональної системи. У перших предків людини виникла нова єдність пам'яті і навчання, вони володіли такими матеріальними елементами, які детермінували створення ідеальної моделі дії. Завдяки цьому виникла можливість цільової, навмисної дії, що відіграло значну роль на початкових етапах становлення суспільства. Цілеспрямована діяльність забезпечила якісно новий рівень адаптації до середовища – соціальну адаптацію. Цілеспрямована діяльність була підпорядкована законам суспільного буття людей, вона не записувалась у генах, а була підпорядкована законам функціонування мозку, здатного до нових форм відображення.

Отже, до основних біологічних передумов, які забезпечили перехід до свідомості як вищої форми відображення, належать: унікальний людський мозок; вільні передні кінцівки, поєднані з прямоходінням; особлива будова гортані, придатна для членороздільної мови. Праця закріпила прямоходіння як стійку рису у спробі життєдіяльності людини, котра потребує вивільнення руки для виконання нових складних операцій.

Відображення світу людиною здійснюється через мозок і ті складні нервові механізми, які пов'язують людину з навколишнім світом. Людський мозок має невичерпні можливості, нескінченні здібності до навчання, логічного мислення, управління мовою та точною координацією зору й руху. До його складу входить 14 млн. клітин, кожна з яких має 8 тис. контактів із іншими клітинами.

У фізіологічній науці відбувається перехід від теоретико-емпіричних до абстрактно-теоретичних методів дослідження, які значною мірою ґрунтуються на гіпотетико-дедуктивному передбаченні. Так, завдяки методам нейрокібернетики мозок вивчається як відображувальний апарат, котрий шляхом перекодування здобутих збуджень у нервовий імпульс формує ідеальний образ.

Дослідження свідчать, що такі хімічні речовини, як ацетохолін, холінестераза,

цирозін та інші відіграють значну роль у перекодуванні отриманої інформації, а також у подальшій передачі збуджень нервовим імпульсом. Психологічні і фізіологічні методи дослідження, доповнені цитологічними, гістологічними, біофізичними, уможливлюють пізнання матеріального субстрату свідомості і особливостей його функціонування.

Вивчення фізіологічних основ свідомості всебічно збагачує вчення про рефлекторний характер психічних процесів, яке розвивалось І. М. Сєчєновим, І. П. Павловим, Н. Е. Введенським та ін. Психіка людини постає в їхніх ученнях як складна система активної діяльності, яка формується під впливом зовнішнього середовища. Рефлекторний процес розпочинається із сприйняття подразника, продовжується нервовим процесом у корі головного мозку і закінчується відповідною діяльністю організму. Поняття рефлексу відображає взаємозв'язок і взаємодію організму із зовнішнім світом, причинну залежність роботи мозку від довкілля через посередництво практичних дій людини.

Визначальна роль соціальності у виникненні свідомості

Не применшуючи значення біолого-фізіологічних передумов у виникненні свідомості, слід підкреслити, що здатність відображення об'єктивного світу в ідеальних образах з'явилась саме в процесі еволюції людини як суспільної істоти. Соціальне і біологічне у природі людини, в генеалогії свідомості тісно переплетені. Сам по собі мозок, яким він виходить «із рук природи», не може мислити «по-людськи». Він стає органом людської свідомості тоді, коли людина залучається до суспільного життя. На певному етапі становлення людини і її свідомості біологічна еволюція із домінуючого фактора перетворилась на другорядний, і визначальну роль стала відігравати суспільне-історична діяльність людини.

Можна вважати, що перехід від біологічної до соціально-трудової діяльності здійснюється тоді, коли, з одного боку, для цього є перелічені вище біологічні передумови, а з іншого, і це головне, тоді, коли біологічний спосіб існування виявляє свою неспроможність. Він перестає забезпечувати виживання біологічного виду.

За умови взаємовідносин із природою, опосередкованих засобами праці, змінювались і взаємини між людьми. Для того, щоб регулювати трудову діяльність і а інші типи стосунків, знадобились ідеальні засоби спілкування. Серед них – норми, традиції, звичаї, втілені, виражені й передані з допомогою мови.

Отже, вивчаючи питання про виникнення людини і її свідомості, необхідно виділити три основні чинники цього процесу: працю; спілкування у колективі, заснованому на трудовій діяльності; членороздільну мову.

Можна вважати, що саме праця була тією формою пристосування до середовища, яка викликала появу нової форми відображення – свідомості.

Праця сполучає у собі енергетичний обмін людини з середовищем і мовно-інформаційний обмін на рівні свідомості, логічного випереджаючого відображення дійсності.

Розум людини розвивався відповідно до того, наскільки вона навчилася змінювати довколишнє середовище. З допомогою засобів праці, які одночасно виступали й засобами пізнання, вона осягала властивості об'єктивного світу. Виготовляючи засоби праці, у яких закріплювались виявлені властивості предметів, людина вчилася в думках їх виділяти, узагальнювати та абстрагувати. Логіка чуттєво-предметної діяльності фіксувалась у голові і перетворювалась на логіку мислення. Людина вчилася думати. Так поступово формувався логічний образ предмета. А праця людини набувала усвідомленого характеру. Археологічні знахідки свідчать, що мислення людини було вплетене в її трудову діяльність, а з розвитком свідомості ставало більш опосередкованим і абстрактним. Зароджуючись і розвиваючись у праці, свідомість втілюється в праці, створюючи предметний світ олюдненої природи, світ культури.

Свідомість це усвідомлене знання, свідоме відображення дійсності. Вона виступає регулятором трудової діяльності, спрямованої на досягнення заздалегідь поставлених

цілей. Будь-які дії людини спрямовані на досягнення кінцевого результату, поставленої мети. Тому умовою будь-якого свідомого вчинку є цілепокладання, передбачення, для чого людина здійснює свої дії і яким має бути кінцевий результат.

Друга особливість свідомості зумовлена характером існування людини у суспільстві. У процесі трудової діяльності люди вступають один із одним в ті чи інші форми стосунків, взаємин спілкування. Спілкування є однією із необхідних всезагальних передумов формування і розвитку особи, це одна із умов соціалізації особистості. У спілкуванні людина не тільки одержує раціональну інформацію, формує способи діяльності, а й шляхом наслідування та переймання засвоює людські емоції, почуття, форми поведінки. Як правило, розрізняють міжособистісне і суспільне спілкування.

Виникнення свідомості як соціальне культурного явища безпосередньо пов'язане із зародженням *мови*, в якій формувались та відбивалися перші свідомі уявлення людей. Свідомості поза мовою не існує. За допомогою мови люди можуть «сигналізувати» один одному про призначення того чи іншого предмета або дії Будучи засобом взаємного спілкування, обміну досвідом, мова об'єднує людей не тільки даного часу, а й різних поколінь. Тим самим відбувається історична спадкоємність епох, коли нові покоління людей соціальне успадковують здатності до спілкування тією чи іншою мовою. Крім того, мова є специфічним засобом зберігання та передавання інформації, а також управління поведінкою людини, пізнання об'єктивного світу і самосвідомості особи.

Визначальним фактором виникнення свідомості є соціальність. Саме завдяки соціальності людина закріплювала, удосконалювала і транслювала у поколіннях навички трудової та розумової діяльності, адже між побудовою зовнішньої практичної діяльності і внутрішньою розумовою діяльністю людини є певна відповідність.

Свідомість як феномен матеріального і соціального світу, в якому живе людина, існує у двох формах: індивідуальній та суспільній. Суспільна свідомість вивчається переважно соціальною філософією.

В спеціальних науках та філософії поняття свідомості розглядається в різних ракурсах. Так, фізіолог ***Х. Дельгадо*** вважає, що свідомість із моменту народження і протягом усього життя людини повністю залежить від припливу інформації, її можна визначити як переробку інформації, що надходить у мозок.

Психологи розглядають *свідомість* як вищу *інтегруючу форму психіки, як результат суспільно-історичних умов формування людини у трудовій діяльності, під час постійного спілкування з іншими людьми*.

У *філософській літературі* здебільшого зустрічається інтегральне уявлення про свідомість як про цілеспрямоване відображення зовнішнього світу, як *засіб регулювання й контролювання людиною своїх взаємовідносин із дійсністю.*

Незважаючи на різні підходи дослідників до феномена свідомості, усі вони звертають увагу на головне, що притаманне свідомості, – *зв'язок із діяльністю, відображально-інформаційну, регулятивну та комунікативну функції.*

Структура свідомості, її основні рівні

Свідомість не зводиться до психіки людини. Поняття свідомості більш вузьке порівняно з поняттям «психіка людини». Психіка складається із таких духовних утворень, як свідоме і несвідоме, що є багатомірними і перебувають у постійній взаємодії.

Свідомість – це насамперед знання. Без знання свідомості не існує. Ось чому в сучасній філософській літературі більшість дослідників вказують на важливу роль пізнавальної (когнітивної), емоційної та мотиваційно-вольової форм діяльності свідомості.

Логічна структура когнітивної діяльності людини складається із чуттєво-сенситивного, абстрактно-мисленного та інтуїтивного рівнів.

На цих рівнях виникають чуттєві й понятійні образи, які становлять предметно-змістовну основу мислення. До пізнавальних здатностей людини належить також увага і пам'ять. Але у пізнавальній сфері свідомості провідна роль, безперечно, належить

понятійному мисленню. Саме воно забезпечує всій пізнавальній діяльності предметний, усвідомлений характер.

Емоційна сфера свідомості – складне, мало досліджене явище. Спроба виділити її структури і типологізувати їх не вдалась.

Емоції – це відображення об'єкта у формі психічного переживання, хвилювання Емоційну сферу становлять почуття (радість, горе, любов, ненависть та ін.), афекти (лють, жах, відчай), пристрасті та самопочуття.

Мотиваційно-вольова сфера свідомості складається із мотивів, інтересів, потреб суб'єкти в єдності з здібностями у досягненні цілей.

Поряд із свідомістю у «внутрішньому світі» людини існує рівень ***несвідомого***. Сьогодні це визнала більшість вчених.

Вважають, що *несвідоме* – це сукупність психічних явищ, станів і дій, які лежать поза сферою розуму.

До несвідомого належать сновидіння, гіпнотичні стани, явища сомнамбулізму, стани неосудності, а також інстинкти та замежові почуття.

Інстинкти і *замежові почуття* – це такі структурні елементи несвідомого, які можуть зароджуватись на рівні підсвідомого, залежати від нього, а з часом переходити на рівень свідомості.

До несвідомого зараховуються також *автоматизми й інтуїція*, які можуть зароджуватись на рівні свідомості, а з часом поринати у сферу несвідомого. Під автоматизмами розуміють складні дії людини. Первинне утворюючись під контролем свідомості, в результаті довгого тренування та багаторазового повторювання, вони набувають несвідомого характеру.

Завдяки включенню несвідомого до психічної діяльності, на думку вчених, навантаження на свідомість зменшується, а це в свою чергу розширює поле *творчих можливостей* людини.

Сучасна наука оперує і поняттям ***підсвідомого***

– це особливий пласт або рівень несвідомого. До нього включаються психічні явища, пов'язані з переходом операцій діяльності з рівня свідомості на рівень автоматизму

Одним із перших в історії науки розв'язати проблему співвідношення свідомого й несвідомого намагався австрійський психолог і психіатр ***З. Фройд*** (1856— 1939). Він дійшов висновку про суттєво важливу, а часом і вирішальну роль несвідомого (особливо щодо психічних захворювань). Концепція **Фройда** лежить у руслі тієї філософської традиції, яка робить акцент на несвідомому (***А. Шопенгауер, Е. Гартман, А. Бергсон*** та ін.).

Разом з тим багато філософських течій на противагу Фройду, дійшли висновку, що у поведінці людини, її практичній і пізнавальній діяльності провідну роль відіграє все ж таки свідомість.

Несвідоме і свідоме є двома відносно самостійними сторонами психіки людини, вони взаємодіють між собою, активно впливаючи одне на одного. Несвідоме містить у собі багаті можливості, які стимулюють раціональні аспекти людської життєдіяльності та творчих дій суб'єкта.

Важливою складовою свідомості є ***самосвідомість***. Вона орієнтована на аналіз, усвідомлення, цілісну оцінку людиною власних знань, думок, інтересів, ідеалів, мотивів поведінки, дій, моральних властивостей та ін.;

за допомогою самосвідомості людина реалізує ставлення до самої себе, здійснює власну самооцінку як мислячої істоти, здатної відчувати.

У цьому разі об'єктом пізнання суб'єкт робить самого себе і свою свідомість.

Отже, людина – самооцінююча істота, яка без цієї характерної дії не змогла б визначити себе і знайти місце в житті.

Самосвідомість тісно пов'язана з ***рефлексією***

– це принцип мислення, за допомогою якого воно здійснює аналіз і усвідомлення власних форм діяльності.

Термін «рефлексія» в широкому розумінні означає спрямовувати свідомість на самого себе, розмірковувати над своїм психічним станом.

Отже, підкреслимо, що елементи і рівні структури суб'єктивної реальності формуються під впливом соціального способу життя людини.

На завершення треба сказати також, що ми багато чого ще не знаємо про механізми, функції, структуру і властивості свідомості. Нез'ясованими залишаються й питання взаємозв'язку свідомості з діяльністю індивіда, буттям.

Отже, ми дійшли висновку, що спосіб буття людини у світі завжди передбачає наявність свідомості, яка буквально «пронизує» людську діяльність, бо вона є необхідною умовою її організації й відтворення.

Семінарське заняття 2.3.
Тема: Філософська антропологія

План

1. Філософія про сутність людини та основні її концепції.
2. Філософія «духа» та духовності людини.
3. Проблема смислу життя, смерті та безсмертя у філософії.

Методичні вказівки до опрацювання питань плану

Поняття людини означає людину взагалі, тобто включає сукупність усіх властивостей та атрибутів людини. Тому, будучи абстракцією, це поняття має два реальних втілення, про які ми повинні пам`ятати – окрема людина і людство в цілому.

Приступаючи до викладення ***першого питання***, треба відмітити, що людина вирізняється зі світу тварин завдяки активній виробничій діяльності та праці. Межею переходу від тварини до людини визначають початок виготовлення знарядь праці та пристосування навколишнього середовища до своїх потреб. Також при розгляді даного питання доцільно було б розглянути деякі філософські концепції з приводу трактування категорії «людина», розкрити погляди на цю проблему Платона, Арістотеля. Показати трактування категорії «людина» релігійними філософами: Ф. Аквінським, Т. де Шарденом, М. Бердяєвим. Цікавими є концепції екзистенціалістів Ж.-П. Сартра, М. Хайдегера. Доцільно проілюструвати погляди біхевіористського напряму (Дж. Ватсон, Ф. Скіннер). Можна виділити також соціобіологічні трактування людини Е. Вілсона та психоаналітичні З. Фрейда.

Починаючи ***друге питання***, зазначимо, що питання духовності, духу завжди було у центрі уваги філософів, мислителів і релігійних діячів. Християнська філософія розуміє людину як трьохчленну істоту – духовну, душевну, тілесну. При цьому чільне місце віддається духу. Історія філософії вказує на спроби встановлення ієрархії між духом і душею. Між цими явищами є, але її дуже важко вловити. Людина виступає єдністю духовного, надприродного і душевно-тілесного, природного, земного. Людина є духовно-душевна-тілесна істота. Людська природність і людська розумність не зникає в її духовності.

Третє питання зумовлене тим, що в житті кожної людини наступає момент, коли постає потреба пояснити своє існування. У вирішенні цієї проблеми філософія виходить з самоцінності людського життя, яка не постає випадковою і безсенсовою (як деколи може здатись), оскільки окремий індивід живе не сам по собі, а як частина соціуму. Саме в цьому і є сенс життя окремої особистості, який вона реалізує через суспільство. В цьому ж полягає і сенс життя людства в цілому. Міра єдності особистого і суспільного неоднакова у різні історичні епохи. Мета і сенс життя особистості і суспільства можуть знаходитися в

певних суперечностях в умовах відчуження людини і більше співпадати в процесі становлення гуманного суспільства. Доцільним було б розглянути в цьому питанні також проблеми: скільки жити людині, як жити, чи моральним постає «право на смерть»?

Теми для повідомлень:

1. Категорія «людина» в сучасній філософії.
2. Сучасна людина та її діяльність.
3. Людина як суб'єкт культури.
4. Феномен відчуження і свобода особистості.
5. Людина і людство.

Філософський словник до теми:

Антропогенез, еволюція, «феномен людини», «онтологічний статус, дух, духовність, сенс життя, смерть, безсмертя.

Література:

1. Петрушенко В. Л. Філософія: Курс лекцій. К., 2001.
2. Філософія. Підручник / За ред. Горлача М. І., Кременя В. Г., Рибалка В. К. – Харків: Консум, 2000.
3. Забужко О. Філософія і культурна притомність нації. — Сучасність, 1994, №3.
4. Заїченко Г. Долі філософії та культури наприкінці XX сторіччя.- Філософ і соціол. думка, 1994, №1-2.
5. Філософія: Підручник / Заїченко Г.А. та ін. — К., 1995. — С.б-19.
6. Нестеренко В.Г.Вступ до філософії: онтологія людини. Навч. посібник. — К., 1995.
7. Філософія та її місце в сучасній культурі. — Філософ. і соціол.думка, 1993, №4.
8. Гільдербан, Дітріх Фон. Що таке філософія? – Львів, 2008. – 416 с.
9. Горак Г.І. Філософія: Курс лекцій. - К.: Вілбор, 1998.- 227 с.

Філософські етюди до теми: Філософська антропологія

Філософська антропологія (від. гр. – людина та – розум, вчення, слово) – це розділ філософії, який вивчає сутність людини та фундаментальні засади її буття.

Можна виділити коло головних проблемам філософської антропології, якими є:

1) Проблема сутності людини та її головних властивостей;

2) Проблема тілесності людини та співвідношення душі і тіла;

3) Проблема походження людини, смислу її існування та «співжиття» з іншими людьми;

4) Проблема особистості.

До проблем людини філософія зверталася фактично протягом усього свого існування, починаючи від *софістів і Сократа*, однак, як окрема філософська дисципліна, антропологія оформилась у працях *Шелера,* – одного із учнів *Гусерля.*

Власне, першою і чи не найголовнішою у філософській антропології стала ***проблема сутності людини*** та її ***відмінності від усього іншого сущого***, насамперед, від тварини.

Отже, почнемо з *окреслення головних ознак людини та рис, що відрізняють її від тварин:*

1. ***Екзистенція.***

Людина є частиною природи, вона є біологічним організмом, подібним до тварин, а

отже, так само, як і тварина, як уся інша природа, вона існує – і це є першою її властивістю.

Природа – це об'єктивне начало, яке дає їй тілобудову, колір очей, інші природні задатки.

Однак існування людини є чимось більшим, ніж існування природи. Людина, з одного боку, є річ серед речей, існує так само, як і будь-яка інша річ, так само, як і будь-яка жива істота, – харчується, пристосовується до довкілля, народжує потомство, володіє інстинктами, однак вона є чимось більшим, ніж тварина.

На думку *Гайдеґера, статус людини дорівнює статусу самого буття*, оскільки, як ми вже знаємо, саме від людини залежить буття, вона «відповідальна» за нього. Людина, вважає філософ, має перевагу перед усім іншим сущим, насамперед ту, що вона «сама по собі «онтологічна», тобто володіє буттєвістю, – і це друга важлива характеристика людини.

Саме тому, що людина своїм статусом рівна самому буттю, поряд із словосполукою «людське існування» у антропології широко вживають слова «людське буття», а філософи-екзистенціалісти придумали для позначення людського буття термін «*екзистенція» (лат. existentia*), тим самим підкреслюючи відмінність людського буття від існування всього іншого. Однак «онтологічність» людини не вичерпує всіх її відмінностей від тварини. В чому ж вони полягають?

2.Діяльність.

Традиційно ми схильні шукати і бачити переваги людини над твариною. Проте, чи правильно це? Філософ *Ніцше* вважає, що *людина, швидше, є «недосконалою твариною», «помилкою природи*», яка відрізняється від тварин тільки своїми недоліками, й аж ніяк не перевагами.

Пташка за призначенням повинна літати, риба –плавати, і тільки людину природа «забула» для чогось призначити, жодна зі здатностей людини (зір, нюх тощо) не розвинута в достатній мірі, – людина навіть не має шерсті, яка бзахистила її від холоду.

Таким чином людина «найбезпорадніший і найхоровитіший звір, який збочивши з битого шляху інстинктів, заблукав у найзгубніших манівцях». «На відміну всім вищим ссавцям, – пише німецький антрополог *Ґелен*, розвиваючи ідеї Ніцше, – людина визначається морфологічно насамперед недоліками, які в точному біологічному значенні мають бути позначені, як непристосовуваність, неспеціалізованість, як примітивізми, тобто як нерозвиненість – і, як наслідок, по суті, негативно».

Однак, на думку філософа, людина *вміє перетворити* свої недоліки в переваги, завдяки тільки їй притаманній властивості – **діяльності.**

Людина почала виготовляти одяг, варити їжу, будувати комфортне житло що, зрештою, все це компенсувало її природні недоліки. Все це є прикладами діяльності, виключно людського способу активності, яким не володіють тварини.

Саме діяльність і є тим, що відрізняє людину від іншого сущого. «Бідна у своїх органах чуття, гола, ембріональна у всій своїй будові, ненадійна у всіх своїх інстинктах, вона [людина] є істота, екзистенційно змушена до дії», – робить висновок *Ґелен*. Саме діяльність і є тією важливою характеристикою, що відрізняє людину від тварини.

3. Творчість.

Спочатку людина використовувала те, що їй дає природа, наприклад, палицю або камінь – і така активність булла використовуюча, вона ще не могла вважатись діяльністю. Згодом людина сама навчилася виготовляти різні предмети, щоправда наслідуючи природу, однак це вже була найпростіша форма наслідувальної діяльності; зрештою, людина навчилася створювати нові речі або способи дії, тобто вона стала наділеною ще однією відмінною від тварини властивістю, яка називається творчістю.

4. Вибір.

Безумовно, діяльність виникає внаслідок біологічної недосконалості людини, однак пояснити її тільки цим неможливо.

Людина, наприклад, не може вживати сиру їжу, – вона повинна її варити, однак ніяка недосконалість не змушує її віднаходити сотні способів приготування звичайної картоплі. Справа в тім, що людина не тільки будує житло або варить їжу, але й робить це різними способами.

«Життя перемогло на планеті не тому, що спиралося на необхідність, – писав відомий іспанський філософ *Ортега-і-Гассет*, – а тому, що втопило, розчинило її у надлишку можливостей, дозволивши будь-якій з них у випадку краху стати містком до перемоги іншої».

Тварина, коли вона голодна і бачить траву, не вибирає, чи пастися їй, чи приготувати цю траву у мікрохвильовій пічці, чи піти поїсти її до ресторану.

Вибирати спосіб задоволення потреби може тільки людина. Рослини володіють тільки так званим «чуттєвим поривом», здатністю реагувати на сприятливі і несприятливі умови, наприклад, повертатися до світла або тягтися до тепла.

Тварина задовольняє потребу способом, який їй підказує «інстинкт», а людина сама придумує способи діяльності. Вона робить це за допомогою інтелекту – так вважав засновник філософської антропології *Шелер*. Інтелект – це якраз і є здатність продукувати і вибирати різні варіанти дій.

4. ***Духовність***.

На думку *Шелера*, навіть інтелект не є визначальною характеристикою людини, бо інтелектом, певною мірою, володіють і тварини, хоча й не в настільки розвинутих формах, як людина. А властивістю, яка принципово відрізняє людину від світу тварин, предметів чи рослин, є *здатність осягати сутність*, про яку писав Гусерль, і на якій заснована вся феноменологія. Цю здатність здійснює не чуттєвість, не інстинкт і навіть не інтелект, а *«дух».* Тому ще однією важливою характеристикою людини є *духовність.*

5. ***Духовні потреби***.

Хоча людина і є відмінною від тварини істотою, але так само як і активність тварини, її діяльність спрямована на задоволення потреб. Однак потреби людини фундаментально відрізняються від потреб тварини. В чому ж їх відмінність?

Тварина задовольняє потребу за допомогою інстинкту, інстинкти ж людини максимально витіснені зі свідомості, хоча вони продовжують вплиати на неї, вимагаючи задоволення інстинктивних потреб. Завдяки тому, що свідомість чинить опір інстинктам, вони, як ми знаємо із філософії *Фройда*, сублімуються, виражаючись у мистецтві, літературі, творчості, чим вибудовують зовсім інший рівень потреб – духовні потреби, яких немає у тварини.

Природна недосконалість, така, як, наприклад, відсутність шерсті, вимагає, щоб людина виготовляла одяг, однак жодною природною недосконалістю не можна пояснити діяльність П'єра Кардена, Крістіана Діора чи Дольче&Габано.

Людина змушена будувати для себе житло, однак біологічно не змушена будувати дзвіницю Лувра. Жодною природною недосконалістю не можна пояснити, чому людина має потребу малювати полотна чи писати поему – все це вона робить через існування принципово-вищих потреб – *духовних.*

6. ***«Придумування потреб»***.

Окрім того, людина вміє сама «*придумувати»* для себе потреби. Тварина одразу ж заспокоюється, задовольнивши свої потреби, а для людини задоволення потреби породжує ще більшу потребу. Наприклад, і людина, і тварина має потребу в їжі, проте, якщо тварина одразу ж заспокоюється, наївшись, то людині хочеться більш вишуканої їжі.

Тварина будує лігво – і їй більше нічого не треба, а людина, збудувавши будинок, одразу починає хотіти ще кращого будинку. Людина створює для себе потреби, причому не тільки матеріальні, але й духовні, і це, до речі, теж не можна пояснити необхідністю компенсації природної недосконалості.

Людина постійно усвідомлює недостатність у чомусь, хоча те, що їй потрібно від природи, вона вже давно задовольнила, а тому людина буде завжди незадоволеною ні

собою, ні дійсністю.

Сукупність незадоволених на даний час матеріальних та духовних потреб стає тим комплексом ідей, до яких людина прагне. Наприклад, людина *мріє* про якийсь рівень освіти, багатства, прибутків, влади чи авторитету. І це прагнення змушує людину саму змінюватися, створюючи у своїй свідомості не скільки образ того, ким є людина на даний момент, стільки образ того, ким вона хоче стати.

7. ***Бажання бути кимось іншим, ніж вона є на даний момент.***

Це – ще одна важлива характеристика людини, на яку вказував не тільки *Плеснер,* але й інші мислителі до і після нього.

Людина завжди прагне стати іншою, і через це вона позбавлена конкретного місця, часу і Батьківщини. Тільки людина майже завжди мислить себе у майбутньому, а не «тепер», тільки людина постійно мріє себе в іншій країні чи місті, а не там, де вона в даний момент знаходиться.

Арістотель вперше описав буття, як дійсність і буття, як можливість, як ми знаємо із попередньої лекції.

Кант, а дещо згодом і *Кассірер* вказували на те, що людина – єдина істота, *здатна розрізнити дійсність і можливість*.

Приміром, *Гайдеґер* вказує на те, що людина, на відміну від усього іншого сущого, існує не стільки в теперішній дійсності, скільки в можливості, проектуючи себе у майбутнє. Вона не тільки кимсь є, але й кимось хоче стати, людині властиво мріяти, уявляти себе кимсь іншим, ніж вона є; і саме завдяки цьому людина прирівнюється до самого буття, адже буття є не суще, а можливість сущого, і людина, яка здатна осмислювати можливість, осмислює буття.

8. Свобода.

У проектуванні життя, можливість вибирати різні моделі майбутнього, так само, як і різні способи діяльності, – смисл людської свободи.

Свобода – це можливість приймати рішення і діяти, свобода – це можливість вибору.

Тварина діє під впливом інстинкту, а людина «приречена на свободу», як вважав *Сартр*, хоча часом боїться вибору, «тікає від свободи», як писав *Фромм*.

9. Обов'язок і відповідальність.

Зазначимо, що інколи, навіть маючи різні варіанти вибору, людина вибирає не той варіант дії, який вона хоче і може здійснити, а той, який повинна здійснити в силу якихось переконань.

Таким чином, людську діяльність характеризують ще дві важливі властивості: обов'язок і відповідальність. *Кант*, власне, і вважав, що свобода – це відповідність волі обов'язку.

Отже, головними властивостями або, як інколи говорять, екзистенціалами людини є: діяльність, інтелект, дух, вибір, свобода, творчість, відповідальність.

Тілесність людини

Людина є істота, наділена не тільки духовними якостями, про які йшлося вище, але й тілом. Проблема тілесності, а також співвідношення душі і тіла – одна з головних філософських проблем. Чим же є людське тіло? Яка його роль у житті людини? В яких стосунках воно перебуває з людською душею. Ці й інші питання повсякчас хвилювали філософів.

Уся філософія минулого звертала увагу на тілесність людини. Досить часто тіло тлумачилось як «в'язниця душі»: «Доки ми володіємо тілом, – писав ***Платон*** у діалозі «Федон», – і душа наша невіддільна від цього зла, нам не оволодіти повністю предметом наших бажань. Предмет же цей, як ми стверджуємо, – істина... у нас є незаперечний доказ, що досягти чистого знання, чого б то не було, ми не можемо інакше, як відмовившись від тіла». І ця думка не була єдиною.

Аналогічних поглядів дотримувався ***Аврелій Августін***, який писав так: «Вважаю, що

істину знає один тільки Бог і, можливо, взнає душа людини, коли залишить це тіло, тобто цю похмуру в'язницю», хоча у Середньовічному релігійно-філософському світогляді Бог приходить до людей отілеснившись.

Сучасна філософська антропологія значною мірою змінила ставлення до тілесності. Некласична філософія повернула тілесності її права і включила в філософський дискурс такі проблеми, пов'язані з тілесністю, як сексуальність, афект, перверзії, смерть й ін.

Постмодернізм, з одного боку, продовжуючи традицію некласичної філософії, радикально переосмислює феномен тілесності в контексті його семіотизації, тобто намагання розглянути тіло, як знаково-символічну систему.

Моріс Мерло-Понті (1908–1961) пише, що тіло є виразом існування людини так само, як мова є виразом думки. «Мова тіла» розповідає про людське існування.

Отже, наше тіло, є дзеркалом нашого буття. Слово «тіло», таке близьке і звичне кожному з нас, на думку філософа, в уявленнях людини має цілий ряд смислів, які слід відрізняти:

1. «Тіло як об'єкт» – це коли ми говоримо про нього, як про «шматок м'яса», як біолого-фізіологічно-хімічний механізм.

2. «Образ тіла» – образ абстрактного, «нічийого» тіла в нашій свідомості.

3. «Моє тіло» – відчуття свого власного тіла.

4. «Феноменальне тіло» – це тіло, що бореться з анатомічною формою, «з тілом як об'єктом».

5. «Тіло-поріг» – відчуття обмежених можливостей власного тіла, усвідомлення того, що наші фізичні можливості небезмежні.

6. «Плоть» – одухотворене тіло.

Тіло є невід'ємним компонентом такого явища, як «г*ендер*» та популярних у сучасній філософії «гендерних студій».

Гендер – це поняття, близьке до категорії стать (коли йдеться про чоловічу чи жіночу стать).

Однак слово «*стать»* вказує насамперед на біологічну відмінність між чоловіком і жінкою, а гендер – це сукупність всіх: біологічних, психологічних, екзистенційних особливостей жінки й чоловіка.

Сучасна антропологія відкидає античне та середньовічне протиставлення душі і тіла. В наш час спостерігається значне посилення міфологічного елемента в культурі, а отже, й згладжування різкого протиставлення душі і тіла, адже міф – це структура, яка не розділяє матеріальне й ідеальне, зокрема, ідеальну душу та матеріальне тіло. Тіло одухотворяється, а душа «отілеснюється».

Підтвердженням цьому є перетворення тілесної праці у гру, на що вказував ***Йоганн Гайзінґа*** (1872–1945) . Посилення міфологічного елемента в культурі теж засвідчує зближення душі і тіла і підсилення тілесності.

Проблема походження людини

Звідки і як з'явилася людина, чому вона стала такою, як є. Ця проблема цікавить як філософію, так і науку. На сьогодні склалися кілька версій походження людини:

1. ***Еволюціоністська версія***. Її прихильники, спираючись на теорію *Чарльза Дарвіна* (1809–1882) , стверджують, що людина з'явилася внаслідок еволюційного розвитку природи. В еволюційній теорії вважається, що основою розвитку є природній добір (боротьба за існування). Не зважаючи на численні, нібито, підтвердження теорії еволюції даними археології, біології й інших наук, еволюціоністська теорія не може до кінця пояснити походження людини, оскільки людина якраз і не є біологічно найнепристосованішою до боротьби за виживання істотою, і, окрім усього, має ще й генетичні відмінності від тварин, які не залежать від боротьби за існування.

2. Креаціоністська версія (від лат. creatio – творіння). Прихильники креаціоністської

версії стверджують, що *людину було створено Богом*. І саме він наділив її тими властивостями, які не має і не може мати вся інша жива природа. Креаціоністська версія в значній мірі спирається на віру у Бога і є офіційною у *філософії неотомізму* й інших напрямах *релігійної філософії*.

3. Антропна версія. Вперше висловлена *Брендоном Картером* (нар. 1942), якою стверджується, що розум і матерія виникли на загальній основі й є лише двома властивостями однієї й тієї ж реальності. Виникнення людини є природною необхідністю, такою ж, як і виникнення матерії.

4. Ще однією версією, не позбавленою смислу, є версія виникнення людини ***внаслідок «збою», «помилки» у ході природних процесів***.

Людина є якоюсь «*помилкою природи*», якщо дивитися на неї з точки зору будови її організму, пристосовуваності тощо – так стверджують прихильники цієї версії.

Як «помилка природи» вона створює проблеми для самої цієї природи, намагається знищити її. Ця версія, нібито, підтверджується науковими даними про те, що в ході якогось певного збою в організмі людини перестав виділятися фермент, що зменшує активність нервових клітин. Внаслідок цього нервові клітини людини, в тім числі й клітини головного мозку у людини почали працювати у десятки разів інтенсивніше, – з'явилася друга сигнальна система, внаслідок чого людина випередила у своєму розвитку всю іншу природу. Суперечки про походження людини ведуться до сих пір і тому жодна з версій не може вважатися єдино-правильною.

Смисл життя людини

Людина є істотою, яка одного разу з'явилася на світ і може зникнути. Вона, як уже йшлося, завжди прагне до чогось більшого, ніж має, вона мріє, будує плани і проекти власного життя. Однак у своїх планах і проектах вона наштовхується на нездоланнумежу – *смерть*.

Людина – істота, якої може не стати, вона єдина серед живої природи усвідомлює це, а тому запитує про *смисл життя*.

Пересічна людина не любить думати про смерть, вона тікає від цих «проклятих питань», за висловом *Камю*. Однак справжній філософ часто думає про смерть і не боїться її. Усвідомлення краху всіх мрій, абсурдності людського існування наголошувалась багатьма філософами XX століття.

Особливо гостро цю проблему поставив ***Камю***. «Чи варте це життя, щоб бути прожитим?» – запитує він і знаходить на це питання позитивну відповідь. Безумовно, треба ставити цілі, складати плани, вважав він, однак слід пам'ятати, що вони ніколи не здійсняться. Незважаючи на всю абсурдність людського буття, людина має жити і робити свою справу, навіть усвідомлюючи її абсурдність, – у цьому смисл і велич людського існування.

Дещо відмінної думки дотримувався ***Гайдеґер***. Людина має спробувати вийти за межі смерті, –вважав він, тобто вибрати такі проекти життя, які недосяжні для смерті, – заслужити собі безсмертя славою, написаною книгою, продовжити себе в дітях тощо.

Людське буття як «співбуття»

З *гайдеґерівської* філософії випливає одна важлива думка: людське життя втрачає сенс, коли поруч із людиною немає інших людей. Адже всі форми безсмертя (слава, книга, діти й ін.) потребують інших людей, які б пам'ятали, шанували нас за життя і після смерті, а тому у межах філософської антропології постає ще одна важлива проблема: *співбуття* ***«Я» та «Іншого»***.

Людське буття не є буттям ізольованого індивіда, воно є ***«співбуттям»***, тобто існуванням разом із іншими людьми.

Поняття *«Іншого»* є досить складне в філософії. «Інший» може бути просто моїм уявленням, а може бути об'єктивною дійсністю, він може бути вічною загадкою, а може виявитись цілком пізнаваним явищем, однак, і це найголовніше, яким би цей «Інший» не був, ми чітко усвідомлюємо, що він має думки, мрії, тобто є «таким, як ми»; аналогічно нам володіє суб'єктивністю.

Філософію XX століття зацікавила так звана *«проблема інтерсуб'єктивності»*, тобто питання, яким чином ми знаємо про суб'єктивність іншої людини, адже ми не можемо проникнути в її голову і думки і дізнатися, що там є.

Гусерль, намагаючись вирішитицю проблему, вказав, що ми знаємо про суб'єктивність іншого на основі уявлень про самих себе, про власну *«самість».* До уявлення про «Іншого» у філософії ***Бубера*** висувається вимога бути уявленням про іншого «рівного» нам самим. Тільки відношення до універсуму як до чогось рівного самому суб'єкту стане, на думку мислителя, справжнім «діалогом».

Філософія особистості

Усвідомлюючи «*іншість» «Іншого»,* ми усвідомлюємо також його відмінність від нас, – адже всі люди різні. Щоб підкреслити відмінність однієї людини від іншої, використовують термін ***«особистість***», однак перед тим, як розкрити зміст цього поняття, давайте з'ясуємо його співвідношення з такими поняттями, як ***людина, індивід та особа***.

У філософії вживають термін ***людина***, коли хочуть підкреслити спільні для всіх властивості, себто слово людина вказує на приналежність до людського роду.

Людиною називається жива істота, яка має властивості діяльності, буттєвості, здатності до трансцендування, інтелекту, духу, вибору, свободи, творчості, відповідальності.

«Першовідкривачем» людини, тобто першим дослідником її властивостей, як ми знаємо, був філософ ***Сократ***.

Поняття людина є абстрактним поняттям, яке охоплює всіх людей. Якщо ми хочемо вести мову не про всіх людей, а про одну людську одиницю, про окрему людину, то слід вживати слово індивід.

Індивід – це окремий (одиничний) представник людського роду. Вважається, що індивіда «відкрили» в добу *еллінізму*, коли намагались показати, що людина може бути самодостатньою, незалежною від інших людей. Згадаймо хоча б *Діогена Синопського,* який своєю екстравагантною поведінкою всіляко підкреслював свою самодостатність. Якщо ж хочуть підкреслити відмінність окремої людини від інших людей, її неповторність, то вживають поняття особа.

Особа – це неповторний і відмінний від усіх інших індивід. І, зрештою, особа, яка усвідомлює свою неповторність, своєрідність, унікальність, відмінність від всіх інших людей і намагається її всіляко зберегти, називається особистістю.

В кінці XIX ст. ***особистіст***ь починає інтенсивно вивчатись у межах філософського напряму, який називається ***персоналізм*** (від лат. persona – особистість), яскравими представниками якого були, як ми знаємо, ***Боун, Калкінс , Кнудсон, Флюеллінґ, Штерн, Лакруа, Бердяєв***.

Вони описували особистість, як самостійну, цілісну, духовностійку людину, яка самоусвідомлює свою цінність, неповторність, знає свої можливості й переваги, має власні принципи, життєву позицією та уявлення про світ.

Можна бути людиною, індивідом, зрештою, особою, однак не бути особистістю. Український філософ ***Василь Лісовий*** у 70-х роках XX ст., після того, як арештували за дисидентські погляди його друзів і колег, звернувся до влади з проханням арештувати і його, оскільки він повністю розділяє принципи і погляди своїх побратимів. 11 років він провів у радянських концтаборах, але не відмовився від власних поглядів. Це приклад

яскравої особистості.

Представники персоналізму розкривають суспільну роль особистості. Вони вважають, що саме наявність особистостей у суспільстві робить його могутнім, а культуру – величною.

Особистість іноді вибирає смерть, однак не порушує свої принципи.

Для особистості бути – означає бути собою.

Стосунки особистості з іншими людьми не завжди гармонійні. Принципову противагу особистості й суспільства обстоює чимало філософій.

У XX столітті особистість опинилася під загрозою.

Відчуження людини від діяльності, незадоволеність духовних потреб, засилля «індустрії культури», спрямованої на примітивізацію людини, не сприяє виникненню та формуванню особистостей. Однак, не зважаючи на це, особистості завжди були й будуть, адже вони змінюють світ і творять історію.

Філософська антропологія не лише вивчає сутність людини,
але й вказує невідповідність людини її сутності.

Протягом XX ст., та й зараз часто говорять про «***випадання»*** людини зі своєї ***«істин ної природи», відхід від самої себе***.

Час-від-часу політики чи священики прагнуть привести людину до хибного розуміння власної сутності і призначення. Інколи стверджують, що призначення людини у «служінні державі», Богові чи іншій людині. Однак така людина перестає бути людиною, стаючи інструментом маніпуляції влади, служницею релігії, держави чи іншої людини.

Намагання і турбота про те, як би людина стала людяною, а не не-людяною, тобто відірваною від своєї сутності, називається ***гуманізмом***.

Досить часто гуманізм розуміють хибно, наприклад, вважають «гуманістом» викладача, котрий незаслужено ставить хороші оцінки, але *гуманізм – це не доброчинність, а допомога людині стати людиною*.

Жодна уява не спроможна винайти стільки суперечливих почуттів,
які постійно співіснують в одному людському серці.
Франсуа де Ларошфуко

Семінарське заняття 2.4.
Тема: Гносеологія (теорія наукового пізнання)

План

1. Проблема пізнання у філософії та його основні принципи.
2. Чуттєве і раціональне в пізнанні та його форми.
3. Теорія істини: її основні характеристики та критерії.
4. Специфіка, рівні, форми і методи наукового пізнання.

Методичні вказівки до опрацювання питань плану

Однією з важливих функцій свідомості є пізнання людиною навколишнього світу і самої себе. Пізнання це таке функціонування свідомості, в результаті якого виникають нові знання.

При розгляді ***першого питання*** необхідно зупинитися на тому, що пізнання носить суспільний характер і відображає реальну дійсність не прямо, а опосередковано – через матеріально-практичну діяльність. Але на відміну від практики, яка є матеріальною діяльністю, пізнання є ідеальна форма освоєння світу. Пізнання, як свідомість в цілому,

реально існує через мову. Пізнавальний процес влаштований так, що відображає не лише наявні, або ті що існували об`ктивно чи будуть дійсно існувати предмети чи явища, але й усі їх потенціальні варіанти. Основними засадами теорії пізнання є визнання об`ктивної реальності світу, відображення його в свідомості людини, практики як критерію істини, руху від незнання до знання, від неповного знання до точнішого.

Пізнання являє собою діалектичну єдність суб`ктивного і об`ктивного. Суб`єктом пізнання виступає безпосередньо не сама свідомість, а суспільна людина, що нею наділена. Об`єктом пізнання виступає частина об`єктивної дійсності, що потрапила в коло практично-пізнавальної діяльності людини. Об`єктом пізнання може виступати й саме пізнання, мислення людини. Відмінність між суб`єктом і об`єктом відносна. Суб`єкт і об`єкт – це функціональні категорії, що означають різні явища в тих чи інших ситуаціях діяльності. Індивід в одних випадках може виступати в ролі суб`єкта, коли він активно діє. Коли ж на нього впливають, то він перетворюється на об`єкт.

При висвітленні ***другого питання*** підкреслимо, що основними формами відображення є живе споглядання та його форми – відчуття, сприйняття, уявлення (конкретно-наочне знання) і мислення (поняття, судження, умовивід), що полягає в узагальненні чуттєво даного матеріалу. Чуттєве пізнання опирається на безпосередній контакт суб`єкта і об`єкта, дає знання одиничного. Абстрактнее мислення (раціональне пізнання), на противагу, дає знання загального, відображає об`єктивну реальність у формі абстракції. Виділяючи загальне в предметах і явищах, мислення переходить від пізнання явищ до розуміння сутності. Абстрактне мислення піднімається до пізнання всезагального, відображає дійсність глибше. Ці дві форми пізнання не можна абсолютизувати, вони діалектично взаємозв`язані й доповнюють одна одну.

При підготовці до ***третього питання*** відмітимо, що істина – це правильне відображення пізнаючим суб`єктом об`єктивної дійсності, що підтверджене практикою. До основних характеристик істини належать: об`єктивність, абсолютність, відносність, конкретність, перевірка практикою. Кожна істина, оскільки досягається суб`єктом, суб`єктивна за формою і об`єктивна за своїм змістом. Об`єктивність істини полягає в тому, що її зміст не залежить від свідомості людини чи суспільства в цілому. Абсолютна істина означає повне і вичерпне знання про щось. Таке знання може існувати лише в абстракції. В дійсності до абсолютних істин можна віднести достовірно встановлені факти, дати, події. Такі істини не несуть пізнавальної цінності, їх ще називають вічними істинами. Абсолютна істина складається з суми відносних істин. Відносна істина вказує на обмеженість правильного знання про щось. Наприклад, паралелі не пересікаються (в системі відліку за Евклідом). У кожній відносній істині є елемент абсолютної. З аналізу відносної та абсолютної істини виводиться конкретна істина. Конкретність істини – це така її ознака, за якою істинність того чи іншого постулату залежить лише від конкретних умов місця, часу, а також лише у визначеній системі відліку координат.

В ***четвертому питанні*** потрібно розглянути методи наукового пізнання. Це способи пізнання, що базуються на знанні загальних законів природи, суспільства і мислення, а також особливих законів пізнання і специфічних законів наукового пізнання. Методи можна поділити за ступенем узагальнення на філософські, загальнонаукові й методи окремих наук. А також за сферою застосування – на емпіричні та теоретичні.

Разом з тим існують методи, що притаманні людському пізнанню в цілому, на основі яких будується як наукове, так і повсякденне знання. Ці методи дістали назву загально-логічних і включають в себе три групи методів: 1) сходження від абстрактного до конкретного; історичний і логічний; системно-структурний; 2) моделювання, аналогія, порівняння, індукція, дедукція, аналіз, абстрагування; 3) опис, вимір, експеримент, спостереження. Наукове пізнання включає в себе постановку проблеми, висування гіпотез, збір фактів, розробку ідеї, перевірку її на практиці, розробку теорії.

Теми для повідомлень:

1. Роль філософії в науковому пізнанні.

2. Єдність чуттєвого і раціонального в пізнанні.
3. Проблема істинного знання в філософії.
4. Методи і форми пізнання.

Філософський словник до теми:

Гносеологія, Епістемологія, агностицизм, догматизм, скептицизм, істина, суб'єкт пізнання, об'єкт пізнання.

Література:

1. Петрушенко В. Л. Філософія: Курс лекцій. К., 2001.
2. Філософія. Підручник / За ред. Горлача М. І., Кременя В. Г., Рибалка В. К. – Харків: Консум, 2000.
3. Забужко О. Філософія і культурна притомність нації. — Сучасність, 1994, №3.
4. Заїченко Г. Долі філософії та культури наприкінці XX сторіччя.- Філософ і соціол. думка, 1994, №1-2.
5. Філософія: Підручник / Заїченко Г.А. та ін. — К., 1995. — С.б-19.
6. Нестеренко В.Г.Вступ до філософії: онтологія людини. Навч. посібник. — К., 1995.
7. Філософія та її місце в сучасній культурі. — Філософ. і соціол.думка, 1993, №4.
8. Гільдербан, Дітріх Фон. Що таке філософія? – Львів, 2008. – 416 с.
9. Горак Г.І. Філософія: Курс лекцій. - К.: Вілбор, 1998.- 227 с.

Філософські етюди до теми:
Гносеологія (теорія наукового пізнання)

Філософія пізнання

Термін «***гносеологія***» походить від гр. «*пізнання», «розум», «вчення», «слово».*

Отже, як саме протікає процес пізнання? Спочатку свідомість має чітко відділити те, що вона намагається пізнати від того, хто намагається пізнати.

Тобто *об'єкт* – те, на що спрямована свідомість і *суб'єкт* – того, хто пізнає,
а отже, чітко відділити знання *суб'єктивне*
(вибудоване всередині свідомості) й
об'єктивне (прирівняне до дійсності), хоча сам суб'єкт може пізнавати власні (суб'єктивні враження), створюючи
тим самим так звану «*суб'єкт-суб'єктну» пізнавальну ситуацію*.

Класична гносеологія вважає, що пізнання починається із *чуття* – сприйняття предметів чи внутрішніх станів людини зором, слухом, дотиком чи іншим «фізичним» способом.

Згодом матеріал чуття ми починаємо обробляти за допомогою *мислення*, здійснюючи операції, такі, як аналіз, синтез, порівняння (їх вивчає логіка).

Отже, говорять, що пізнання може бути *чуттєвим і раціональним*, тобто таким, що використовує або чуття, або мислення.

Пізнання може бути залежним від досвіду, або *емпіричним*, і незалежним від досвіду – *теоретичним*.

Наприклад, коли біолог спостерігає поведінку тварин, роблячи якісь узагальнення, то це є емпіричне пізнання, а коли фізик-теоретик чи математик виводить якусь формулу, то таке знання є теоретичне.

Слід зазначити, що емпіричне пізнання, так само як і теоретичне, використовує і чуттєву і раціональну форму пізнання.

Теоретичне пізнання ґрунтується на властивості свідомості формувати самостійні,

внутрішні утворення і використовує переважно мислення. Той чи інший об'єкт, так само як і суб'єкт, можуть осягатися безпосередньо без використання мислення, за допомогою інтуїції, або опосередковано – за допомогою мислення.

Безпосереднє пізнання називається ірраціональним, «вчуваючим», а інколи, якщо воно спрямоване на осягнення Бога – *містичним*.

Опосередковане пізнання називають *інтелектуальним, або інтелігібельним*.

Пізнання, в якому людина знаходить або створює щось таке, чого не було до неї, називається *творчим пізнанням*.

Творчість може бути *науковою або ненауковою*. Наприклад, створення поеми, картини, філософського вчення – ненаукова творчість. Вона може використовувати як раціональну форму пізнання, так й чуттєву, ірраціональну, містичну (наприклад, при створенні віршів і малюванні картин).

Наукова творчість, яка спрямована на відкриття та пояснення чогось нового, незалежно від того, якою є ця наука (фізика, хімія чи психологія), підлягає певній послідовності операцій, так званій «логіці наукового дослідження». Спочатку перед науковцем постає проблема, тобто нестача знань, про якийсь об'єкт, явище природи чи психологічну властивість особистості. Проблема досить часто полягає у нездатності пояснити чи описати дане явище.

До проблем призводять нові нікому не відомі факти, які цілеспрямовано чи випадково відкриває науковець. Потім він робить припущення, яке в науці називається *гіпотезою*.

Гіпотеза – це ще не достовірне знання, яке пояснює невідоме явище, це лише знання, достовірність якого треба перевірити. Подальші зусилля науковця спрямовані на перевірку гіпотези за допомогою експериментів і теоретичних даних. У результаті чого гіпотеза або підтверджується, або спростовується. Якщо гіпотезу було спростовано, то для пояснення факту слід перевірити іншу гіпотезу. Підтверджені гіпотези стають надбанням фактичного знання. Для того, щоб пояснити не один частковий, а низку фактів, створюється теорія, метою якої пояснити на основі якомога меншого числа тверджень якомога більше число явищ.

Більш вищими щаблями узагальнення знань є *наукова ідея*, яка може об'єднувати кілька наукових теорій, а також наукове вчення, яке об'єднує на якійсь спільній основі кілька ідей, і науковий напрям, який знову ж таки на основі інтересу, зацікавлення, може об'єднувати кілька, інколи навіть суперечливих, вчень. Ось таким у найзагальніших рисах виглядає процес пізнання.

Епістемологія

Результат пізнання називається *знанням*, а теорія знання називається *епістемологією.*

Термін «епістемологія» – знання, наукове знання, розум, вчення, слово) був запропонований у XIX ст. шотландським філософом ***Джеймсом Фредеріком Фер'є*** **(**1808–1864) у його книзі *«Основи метафізики»* (1854 р.),

де філософія поділяється ним на онтологію (вчення про буття) і
епістемологію (вчення про знання).

Протягом тривалого часу терміни «епістемологія» та «гносеологія» вживались як синоніми, однак у наш час їх розрізняють.

Отже, яким саме є людське знання, які є його види, типи, рівні? На ці й інші питання намагається знайти відповідь епістемологія.

Насамперед **знання**, в залежності від того, *яким чином воно* ***було здобуте*** і який воно має ***характер,*** може бути кількох **рівнів**:

1. Віра. Якщо у свідомості людини, незалежно, як сформувалися ті чи інші переконання, які ніяк не доведені, то таке знання називається *вірою*. З вірою ми маємо справу протягом усього свого життя, і багато разів на день. Наприклад, їдучи на заняття до університету, ми віримо в те, що даний університет ще існує. Якби ми почали свою

думку перевіряти експериментально або теоретично, то ніколи б туди не приїхали.

Віра буває *двох типів:*

а*) гносеологічною («епістемною»)* – вірою, при якій науковець, філософ чи інша людина приймає ті чи інші твердження без доказу, «на віру», як очевидні (наприклад, аксіоми у геометрії Евкліда, чи віра у детермінізм природи (тобто в те, що існують вічні і незмінні закони природи, які науковець повинен відкрити).

б) релігійною – при якій людина приймає ті чи інші твердження щодо сфери надприродного, божественного, святого без доказу і перевірки, причому не допускає сумніву у них (наприклад, у існування Бога).

2. Гадка (*доксичне знання*). Рівень знання, при яких людина не просто сліпо вірить в ті чи інші речі, а просто висуває припущення, називається гадкою, або доксичним знанням.

3. Дискурсивне *(«епістемне»*) знання. Це знання, яке намагається бути обґрунтованим раціонально чи експериментально, наприклад, наукове знання, або аргументи, які висуває суддя чи адвокат у суді.

4. «Софійне*» знання («мудрість*»). Найвищий тип знання, здобутих не тільки припущеннями і доказами, але й усім людським єством (інтуїцією волею й ін.). Це філософське знання. Софійне знання виходить за межі наукового, оскільки це є знання смислу життя, добра і зла, тобто відповідає на питання, які наука навіть не ставить.

Результат пізнання досить часто називають ***істиною***.

Однак звернемо особливу увагу на те, що філософське і наукове знання – це не одне і те ж, а отже, не однаковою є і природа філософської та наукової істини.

Істина наукова (монологічна, «*епістемна»*) – це відповідність мислимого дійсному, тобто суб'єктивного об'єктивному (Невідповідність мислимого дійсності називається *хибністю* (помилковістю).

Науковець не претендує на абсолютну істину, тобто, таку, яка не може бути визнаною хибною, він усвідомлює, що його істина відносна, і абсолютної істини, тобто такої, що пояснить всі явища природи, досягти неможливо.

Філософська істина – це знання про першооснови буття, смисл людського життя, добро й зло тощо; з огляду на такий її характер вона може претендувати на абсолютність. Філософської істини, на відміну від наукової, досягти можна.

Чимало філософів минулого визнавали принципову досяжність філософської істини, хоча й заперечували можливість охопити всю її повноту. «Між ними і мною (філософами платонівської академії) поки що немає іншої різниці, – писав, для прикладу, ***Аврелій Августін***, – окрім наступної: їм здалося правильним, що істину знайти не можна, а мені здається правильним, що її можна знайти».

Філософія, як уже підкреслювалось, – не наука. Це усвідомлення існувало ще в древній Греції.

Філософ ***Геракліт,*** наприклад, стверджував, що «багато знати – це ще не означає бути мудрим», однак у філософії минулого були й спроби перетворити філософію в науку (наприклад, у філософії Нового Часу, філософії позитивізму тощо).

Однак, за слушним висловом філософа ***Гайдеґера***, «міряти філософію мірками науки – це все одно, що міряти цінність риби за її здатністю перебувати на суходолі».

Сучасна епістемологія визнає рівноправність філософського, наукового та релігійного знань, оскільки тільки разом вони створюють різнобічну картину дійсності.

Теорія пізнання розглядає такі загальні питання: яка природа знання? Якими шляхами свідомість суб'єкта здобуває й перевіряє знання про об'єкт? Як взаємодіють різні види знання, у чому причини їхньої диференціації і чи є перспективи їхнього синтезу? Чи існують межі людського пізнання?

Справжній гносеологічний бум припав на останню чверть XIX – початок XX ст., що було пов'язано, з одного боку, з вражаючими успіхами науково-експериментальних досліджень пізнавального процесу та формуванням цілого ряду самостійних когнітивних дисциплін (психології пізнання, фізіології вищої нервової діяльності, психолінгвістики,

етнографії, антропології і т.д.), а з іншого боку – з кризою класичної наукової парадигми і потребою у переосмисленні основ і цілей пізнавальної діяльності людини.

Вступ людства в епоху глобальної комп'ютеризації не тільки загострив увагу звернену до знання, його роль у соціально-економічному й технологічному розвитку суспільства, але поставив перед людством ряд нових дуже непростих проблем. Вони пов'язані з загрозами інформаційного маніпулювання свідомістю людини і зростанням невідповідності між темпами оновлення знань і психофізичною здатністю людини до їхнього засвоєння.

З одного боку, перед нами явна криза проектів раціоналістичної перебудови світу відповідно до непомірних матеріальних запитів людини. Розум виявився в XX столітті не тільки позитивною, а й глибоко руйнівною силою, що ставить під питання як буття природи, так і буття самої людини разом з культурою. Антропоцентризм і технократизм як загальнокультурні настанови виявилися нежиттєздатними. З іншого боку, має місце технологічний вибух, пов'язаний з гігантським прогресом техніки і формуванням інформаційного суспільства, що відкриває перед людством широкі перспективи і висуває нові вимоги до пізнання.

Така суперечлива ситуація відтворює антропокосмічний поворот, що відбувається в сучасній культурі. Проявляється він у тому, що стародавній принцип тотожності макро- і мікрокосмів ніби відроджується знов у вигляді двох різноспрямованих, але внутрішньо пов'язаних тенденцій у сучасній науці – від Космосу до людини і від людини до Космосу, які збігаються в одному ключовому пункті – в необхідності чіткого розуміння сутності та можливостей людської свідомості. Не випадково все більше представників різних наукових дисциплін сходяться в думці: розгадка таємниць Космосу прямо пов'язана з розгадкою таємниці людської свідомості.

Основні гносеологічні категорії, зміст яких розкриває сутність різних теоретико-пізнавальних програм, мають переважно бінарність – парний характер, смислову протилежність, закорінену в природі самої свідомості: істина – омана; свідоме – несвідоме;чуттєве – раціональне; інтуїтивне – дискурсивне; суб'єктивне – об'єктивне.

Суб’єкт і об’єкт у процесі пізнання

Процес пізнання – це процес одержання нового знання, в якому розрізняють суб’єкт і об’єкт пізнання. Інакше кажучи, в результаті пізнавального освоєння людиною світу формується знання. Первісним його підґрунтям є поєднання суб’єкта й об’єкта.

Знання – це результат пізнавальної діяльності, підсумок процесу пізнання, що містить практично і теоретично важливу для людини інформацію про дійсність. Історично суб’єкт пізнання трактувався по-різному.

Найпоширенішим є визначення *суб’єкта* як людини, окремого індивіда, що здійснює пізнавальну дію, не просто відтворюючи зовнішню дійсність, копіюючи її у власній свідомості, а й активно перетворюючи світ.

Суб’єкт пізнання – окрема людина чи все людство – завжди налаштовані на пізнання чогось, що і є об’єктом пізнання. В широкому розумінні об’єктом є вся зовнішня щодо суб’єкта дійсність – не тільки природна й соціальна, а й психологічна, тобто внутрішній світ самого суб’єкта. При цьому об’єкт пізнання характеризується вибірковістю, адже пізнається далеко не все, що існує, а кожне нове знання, як зазначав колись Сократ, породжує ще більше незнання.

Об’єктом є та частина реальності, яка перебуває в полі зору суб’єкта, що цілеспрямовано вибирає річ, предмет, подію з нескінченної сукупності. Важливо, що попри свою об’єктивність і буттєву самостійність, об’єкт нашого пізнання значною мірою створюється, моделюється, будується нашою свідомістю, точніше, на межі свідомості й буття, людини і світу. На це звертав увагу ще І. Кант, говорячи, що без активної конструюючої діяльності свідомості об’єкт неможливий.

Об’єктом пізнання може бути фрагмент природного буття, історична подія,

психологічний процес, твір мистецтва тощо.

Водночас об’єктом є й ідеальні утворення, абстракції, гіпотетичні й навіть фантастичні сутності.

Тому міфологічні персонажі чи сюжети, які пізнаються науково чи художньо, так само є об’єктами пізнання, як атоми, планети чи організми.

Понад те, якщо якесь природне явище, об’єктивне за визначенням, є ще невідкритим, невідомим людству, то це означає не те, що воно не існує, а тільки те, що воно ще не стало таким, що пізнається.

Тому хоч, наприклад, ДНК чи радіоактивність існували і в античності, і ще раніше, проте об’єктами пізнання вони можуть вважатися лише з часу їх відкриття.

Історично об’єкт, як і суб’єкт пізнання, змінюється, збагачується все новим змістом, іноді навіть доволі відчутно. Тож, наприклад, атом давньогрецької філософії зовсім не те саме, що атом сучасної фізики мікрочастинок. Окремі факти, події, явища виражаються людиною за допомогою відповідних назв, понять, що узагальнюють істотні для них ознаки.

Через це кожне поняття є своєрідною абстракцією реальності (а не її віддзеркаленням) й містить рівно стільки інформації, скільки здатне вкласти людство на певному етапі свого розвитку, володіючи далеко не безмежною кількістю знань і методів отримання цих знань.

Суб’єкт і об’єкт пізнання нерозривно взаємопов’язані.
Суб’єкт є частиною об’єктивної реальності, яку пізнає, а об’єкт, в свою чергу, в процесі пізнання, входить до сфери бутя суб’єкта, і в такий спосіб стає предметом думки суб’єкта.

Зміст категорії «*суб’єкт пізнання*» розкривається на різних щаблях пізнавальних відносин людини і світу:

– *психологічний суб’єкт* (реєстратор зовнішніх впливів і внутрішніх переживань), тобто окремий індивід з усіма притаманними саме йому особливостями світовідчуття та світосприйняття й можливостями формування на їхній основі уявлень про світ;

– *трансцендентальний суб’єкт* (інваріантне і стійке “пізнавальне ядро” в кожній людині, що забезпечує єдність пізнання в контексті різних епох і культур). Про наявність такого ядра свідчать логіка та математика, оскільки не зовсім зрозуміло, що відображають у світі математичні поняття і теорії (скажімо, уявні числа), і ще більш не зрозуміло, як математики- індивіди, які володіють принципово різними індивідуально-психологічними, національно- культурними й історичними особливостями, здатні однаково здійснювати загальні математичні доведення. Тобто суб'єкт пізнання всупереч очевидності є надпсихологічним і наднидивідуальним.

У багатьох індивідуальних психологічних суб'єктах, незалежно від їхніх емпіричних особливостей, є щось однакове й додосвідне (апріорне), завдяки чому вони одноманітно формують об'єкт пізнання та пізнають його.

Конкретизуючи зміст поняття суб’єкта, **І. Кант** свого часу сформулював ідею трансцендентального суб’єкта пізнання. Йдеться не просто про окрему людину, що пізнає, а про своєрідне узагальнення, абстрагування істотних пізнавальних здатностей, притаманних людині, які розкриваються в кожному акті пізнання. Припускалося існування певних апріорних (вроджених, додосвідних) форм у свідомості людини, завдяки яким вона й освоює все розмаїття зовнішнього щодо неї буття. Про вроджені ідеї згадували ще **Платон** в античності, **Августин і Томас Аквінський** у добу Середньовіччя, **Декарт і Ляйбніц** у Новий час. Так, спільними для людей усіх часів і народів є, наприклад, математичні аксіоми або закони і правила логіки; в релігійній філософії вродженою вважалася ідея Бога.

Проте з часом почали виявлятися деякі недоліки згаданих концепцій. Сумніву підлягала думка про те, що людина справді від народження має відповідні схеми в свідомості, пізнавальні форми, які надалі заповнюються змістом, отриманим із досвіду.

– *колективний* (чи збірний) суб'єкт пізнання, який практично реалізується за допомогою зусиль багатьох індивідуальних психологічних суб'єктів, але до них не зводиться й відносно від них автономний. Прикладом буття подібного суб'єкта може бути науковий колектив, группа науково-дослідних колективів, професійне співтовариство (наприклад співтовариство філософів-професіоналів) або навіть людське суспільство в цілому.

Усупереч наявності спільного для всіх індивідів пізнавального ядра людина пізнає по-різному в кожну конкретну історичну епоху залежно від панівних у суспільстві загальнокультурних передумов, ідеалів і норм пізнавальної діяльності.

Носії різних пізнавальних традицій можуть навіть бачити (а не те, що пізнавати) той самий об'єкт зовсім по-різному.

Приміром, дикун з острова **Борнео** і сучасний учений-біолог побачать у комп'ютері різні речі: один – об’єкт, який магічно мерехтить і загадково звучить, від якого бажано триматися подалі, другий – вершину досягнень людського наукового генія, яка істотно полегшує його наукову діяльність. **Г. Гегель** був, очевидно, ершим, хто досить переконливо показав цю відмінність.

Індивідуальна пізнавальна активність двох суб'єктів визначається якимись надперсональними структурами, які мають ніби своє власне життя і логіку розвитку. Обсяг знань, який існує в соціумі на даний момент історичного часу, також завжди перевершує обсяг знань і навичок, якими володіє окремий індивід, який пізнає. Тож, Г. Гегель спробував довести, що окремий індивід, який здійснює пізнання, не є самодостатнім. А знання, які людина отримує, являє собою результат багатовікового поступального розвитку людства. З дитинства людина освоює знання, яке вже є синтезом, узагальненням колективного досвіду попередніх поколінь. Саме тому обсяг, рівень, глибина і якість знань про світ об’єктивно зумовлюються особливостями тієї епохи, культури, суспільства, в смисловому просторі яких відбувається пізнання.

Тому, наприклад**, А. Айнштайн** знав більше, ніж **І. Ньютон**, а той, у свою чергу, більше, ніж **Аристотель**. Але це зовсім не означає, що хтось із них був освіченішим, розумнішим за іншого. Кожен з них – дитя своєї епохи зі своїм баченням світу, рівнем знань, способами їх отримання, передачі й використання, зі своїми пізнавальними нормами, цілями і цінностями.

Так сформувалася концепція *колективного суб’єкта пізнання*, згідно з якою індивідуальна пізнавальна діяльність опосередковується історичним досвідом людства і багато в чому ним визначається. Особливо актуальним таке розуміння стає в сучасну епоху глобалізації, коли весь світ поступово інтегрується в єдине ціле, а знання стає все доступнішим, поширюючись і сприймаючись у єдиному планетарному інформаційному просторі.

Колективний суб'єкт пізнання може наділятися автономним і розумним існуванням, набуваючи рис абсолютного суб'єкта пізнання, коли індивідуальна пізнавальна діяльність людини розглядається як частина діяльності Божественної Премудрості, в якій вона вкорінена й до злиття з якою вона, в ідеалі, прагне.

Узагальнюючи характеристики виокремлених рівнів у суб'єкті пізнання, можна дати таке визначення:

суб'єкт пізнання – наділена свідомістю людина, яка входить у систему соціокультурних зв'язків і вкорінена в межах космічного цілого, чия активність спрямована на осягнення таємниць об'єкта пізнання.

Об'єкт пізнавальної діяльності в найширшому значенні – це все те, на що спрямований погляд суб'єкта, який пізнає.

Але не все, що об'єктивно існує у світі, може бути об'єктом пізнавальної діяльності. Об'єкт і об'єктивна реальність – різні речі. Наприклад, людина щось не може зробити об'єктом пізнання внаслідок історичних причин: нерозвиненості технічних засобів спостереження, несформованого методологічного апарату аналізу й т.д.

Так, елементарні частки й атомні ядра, безсумнівно, існували в часи стародавніх греків, але не були предметом їхнього аналізу; так само й сьогодні існують такі речі й процеси, які ми не можемо пізнавати в силу своєї історичної обмеженості.

З іншого боку, якісь речі й процеси можуть не бути об'єктом моєї пізнавальної діяльності через відсутність пізнавальної спрямованості на них. Людина може нескінченну кількість разів клацати електричним вимикачем, але не мати жодного уявлення про те, що таке електрика.

Водночас повноправні об'єкти пізнання – стани і факти свідомості (сприйняття, емоції і т.д.), а також її різні породження, у тому числі й ті, які не існують у самій дійсності: кентаври, чорти, роботи з науково-фантастичних фільмів і навіть логічно неможливі утвори (типу «круглого квадрата»). У цілому все, що тільки може помислити чи уявити собі людина, здатне стати предметом її пізнавальної діяльності, будь-які фантазії та гіпотетичні ситуації.

Крім того, здатність творчо конструювати гіпотетичні об'єкти пізнання, навіть такі, що можуть не зустрітись у жодній об'єктивній дійсності, і є найбільш істотною характеристикою саме людського буття, здатного на відміну від тварин планувати можливі сценарії майбутнього.

Не буде, очевидно, великою помилкою визначити людину як тварину, здатну будувати і пізнавати гіпотетичні об'єкти.

Однак, який би об'єкт пізнання ми не розглядали – реальний (живу людину), ідеальний (поняття «людина») чи ідеально-гіпотетичний (уявлення про людину, здатну жити 300 років) – скрізь виявляється щось принципово загальне, а саме: будь-який об'єкт пізнання постає таємницею, загадковим “Х”, яке ми хочемо розкрити й одержати знання про нього.

Навіть в об'єктах, довільно сконструйованих і вигаданих нами, ця невідомість присутня. Ми ж можемо задати собі (і дуже часто задаємо) вельми цікаві та важливі питання: а як буде дивитися на світ людина, котра живе 300 років, яка її можлива психологія? Або ж: а якою могла б бути фізіологія та психологія кентавра? Об’єкт пізнання не залишається незмінним. Будь-яке здобуте знання про об'єкт розкриває в ньому нові таємниці. Так, об'єкт за назвою «атом» з часів стародавніх греків зазнав істотного гносеологічного розвитку: ми тепер знаємо про його внутрішню будову, вагу, ізотопи і т. д.

Те ж можна сказати про такі об'єкти, як натуральний ряд чисел, електромагнітні явища, закономірності організації геному й т. д. Будь-який об'єкт має часову визначеність, що відображається в історії науки, яка його вивчає. З особливо складними випадками ми зіштовхуємося тоді, коли об'єкт зазнає не тільки гносеологічного, а й власного розвитку. Аж до середини XX століття вважалося, що власну історію мають людське суспільство, культурні утвори (наприклад, мова), живі об'єкти (різного роду біологічні види), а також біогеоценози.

Проте тепер – у контексті сучасних синергетичних досліджень – стає зрозумілим, що й нежива природа (якщо тільки така насправді є) еволюціонує, зазнаючи якісних незворотних змін.

Методи і прийоми пізнання. Раціональні та позанаукові способи пізнання

а) загальні:

аналіз – процес розчленування цілого на складові частини, елементи;
синтез – поєднання різноманітних елементів, сторін предмета в єдине ціле в процесі пізнання;
і*ндукція* – форма умовиводу, в якому на основі знання про окреме робиться висновок про загальне;
дедукція – форма умовиводу, в якому на основі знання про загальне робиться висновок про окремі предмети та їх сукупності;

абстрагування – спосіб заміни чуттєво даного об'єкта мисленнєвим конструктом, який відображає суттєві аспекти, властивості, відношення речей і явищ;

б) емпіричного дослідження: спостереження, порівняння, вимірювання, експеримент;

в) теоретичного дослідження:

ідеалізація – виділення однієї якоїсь властивості предмета чи явища, нехтуючи іншими як неістотними;

формалізація – відволікання від значення понять теорії, надання їй логічної форми; моделювання – процес побудови і вивчення моделей об'єктів природного, соціокультурного чи когнітивного типу;

рефлексія – звернення мислення до самого себе, на свої основи і передумови з метою дослідження змісту, форм і засобів пізнання, ментальних настанов свідомості;

екстраполяція – перенесення, розповсюдження висновків теорії з однієї сфери досліджуваних об'єктів на інші сфери.

Серед численних напрямів і підходів класичної теорії пізнання можна виокремити дві найзагальніші тенденції, які домінували в західній філософській думці впродовж кількох останніх століть і модифікації яких спостерігаємо в ній донині. Це два напрями – *раціоналізм та емпіризм.*

Семінарське заняття 2.5.
Тема: Діалектика та її альтернативи

План

1. Історичні форми діалектики.
2. Діалектика як вчення про всезагальний зв'язок. Принципи діалектики.
3. Закони і категорії діалектики.
4. Альтернативи діалектики. Метафізика, софістика, еклектика, догматизм, релятивізм.

Методичні вказівки до опрацювання питань плану

Перше питання орієнтує на те, що поняття діалектики в історії філософії використовувалось у різних значеннях. Античні діалектики вважали, що світ не є сталим, незмінним (Геракліт і Зенон). Вони доводили, що світ постійно знаходиться в русі, змінюється. При цьому вони не розуміли розвиток як виникнення нового. Діалектику розуміли, як мистецтво виявлення істини через зіткнення суперечливих думок, ведення диспутів (Сократ). Гегель вважав, що діалектика виступає своєрідним і абсолютно правильним методом пізнання. Незважаючи на те, що у філософів різних епох була чисельна кількість тлумачення діалектики, треба відмітити, що діалектика як концептуальна теорія виникла у філософській культурі пізніше. Як стрункa теоретична парадигма вона вперше була викладена Гегелем. При цьому вона носила об`єктивно-ідеалістичний характер. Крім того, існує два види діалектики – об`єктивна, яка проявляється і діє в самих речах, і суб`єктивна, що існує в людському мисленні як відображення об`єктивної діалектики.

Розгляд ***другого питання*** слід розпочати з розкриття принципів діалектики: принцип розвитку, принцип о`єктивності, принцип детермінації, принцип взаємозв`язку, принцип тотожності об`єктивної і суб`єктивної діалектики. Філософія вивчає універсальні зв`язки, що становлять предмет діалектики. Виділимо три типи зв`язків:

І – Універсальні зв`язки буття: а) одиничне, загальне, особливе; б) явище і сутність; в) діалектичні закономірності.

ІІ – Структурні зв`язки буття: а) частина і ціле, принцип цілісності; б) форма і зміст; в) система, структура, елемент. Принцип системності.

ІІІ – Зв`язки детермінації: а) причинні зв`язки; б) необхідність і випадковість; в) можливість і дійсність.

У ***третьому питанні*** слід виділити основні закони діалектики, до яких належать:

1. Закон взаємного переходу кількісних і якісних змін визначає механізм розвитку. Якість – це внутрішня визначеність предметів і явищ. Завдяки своїй якості щось є чимось; коли воно втрачає цю якість, перестає бути ним (Гегель). Кількість – це зовнішня визначеність предмета, яка не пов`язана з якістю і виражена числом. Єдність кількості та якості виражається категорією міри. Перехід кількісних змін відбувається завдяки стрибкам, які розрізняються за характером, змістом, формою їхнього прояву.

2. Закон єдності й боротьби протилежностей визначає внутрішнє джерело руху і розвитку в пр ироді, суспільстві й пізнанні. Єдність протилежностей означає, що вони взаємозумовлюють одна одну і не існують окремо. Боротьба протилежностей означає, що вони й взаємно виключають одна одну і, взаємодіючи, вступають в боротьбу між собою, яка веде до вирішення суперечностей, що є переходом до нової якості.

3. Закон заперечення заперечення – також основний закон діалектики, який визначає тенденцію розвитку Діалектичне заперечення виступає як заперечення, зумовлене суперечливістю самого предмета, як внутрішня неминучість його якісного перетворення. Воно означає не знищення старої якості, а тільки її подолання, яке включає внутрішній зв`язок зі старим, збереження позитивного змісту його, становить умову подальшого розвитку і можливості нового заперечення. Універсальні зв`язки, принципи виступають як категорії діалектики.

Четверте питання доцільно розглянути, починаючи з альтернатив діалектики. Тому ми почнемо з метафізики – антиподу діалектики, як теорії розвитку. Поняття «метафізика»в історії філософії має низку визначень: це вчення про надчуттєве; це синонім філософії; це означення чогось абстрактного; метафізика – це концепція розвитку, метод пізнання. Нарешті, це альтернатива діалектиці, що тяжіє до побудови однозначної, статичної і умоспоглядальної картини світу.

Метафізика переносить закономірності розвитку окремих сфер дійсності на весь світ в цілому і робить спробу дати завершену і незмінну світоглядну систему, що з боку діалектики неприйнятне.

Наближається до діалектики софістика, що ґрунтується на абсолютизації того чи іншого положення. Вона користується на умоспоглядальними доведеннями (так званими софізмами) і має суб`єктивістський характер.

До альтернатив діалектики відносять також догматизм, що виходить з незмінних, раз і назавжди даних формул, знань, які не можуть збагачуватись у процесі розвитку пізнання.

Зворотнім боком догматизму є релятивізм – теоретико-пізнавальна концепція, що виходить з однобічного з`ясування суті істини, перебільшення моменту її відносності, тобто інтерпретації результатів процесу пізнання.

Теми для повідомлень:

1. Генеза поглядів на діалектику від Геракліта до Гегеля.
2. Принципи матеріалістичної діалектики.
3. Специфіка законів діалектики.
4. Категорії діалектики.
5. Метафізика як альтернатива теорії розвитку.

Філософський словник до теми:

Діалектика, догматизм, еклектика, категорії, координація, субординація, акумуляція, метафізика, протилежності, релятивізм, софістика, суперечність.

Література:

1. Петрушенко В. Л. Філософія: Курс лекцій. К., 2001.
2. Філософія. Підручник / За ред. Горлача М. І., Кременя В. Г., Рибалка В. К. – Харків: Консум, 2000.

3. Забужко О. Філософія і культурна притомність нації. — Сучасність, 1994, №3.
4. Заїченко Г. Долі філософії та культури наприкінці XX сторіччя.- Філософ і соціол. думка, 1994, №1-2.
5. Філософія: Підручник / Заїченко Г.А. та ін. — К., 1995. — С.б-19.
6. Нестеренко В.Г.Вступ до філософії: онтологія людини. Навч. посібник. — К., 1995.
7. Філософія та її місце в сучасній культурі. — Філософ. і соціол.думка, 1993, №4.
8. Гільдербан, Дітріх Фон. Що таке філософія? – Львів, 2008. – 416 с.
9. Горак Г.І. Філософія: Курс лекцій. - К.: Вілбор, 1998.- 227 с.

Філософські етюди до теми: Діалектика та її альтернативи

Діалектика

Це слово протягом віків змінювало свій смисл. Як відомо, слово діалектика походить від грецького ***dial1gomai*** *– вести бесіду, діалог.*

Словом ***діалектика*** назвали метод ***Сократа***, котрий під час бесіди, діалогу просив співрозмовника сформулювати загальне поняття, а потім, конкретизуючи його, приводив співбесідника до суперечності.

Діалектика Сократа, як ми вже знаємо, обов'язковими моментами передумовлювала *іронію, удаване незнання, замешкання і маєвтику*.

Однак згодом, після Сократа, смисл слова «діалектика» неодноразово змінювався.

Для ***Платона діалектика*** – це перехід від понять менш загальних до більш загальних.

Арістотель розглядає це мистецтво, як «устремління до того знання, яким володіє філософія».

Кант розглядає ***діалектику*** як процедуру розуму, що виходить за межі досвіду. Діалектика, на його думку, вступає в силу, коли ми маємо справу із такими проблемами, як людська душа або Бог; вона позбавлена надійної експериментальної основи, постійно має справу з протиріччями, а отже, не може бути достовірним методом пізнання.

Для ***Фіхте діалектика*** є позитивною процедурою і означає освоєння свідомістю (Я) світу (не-Я), котрий він вважав всього лише нашим уявленням, яке продукує підсвідомість.

Геґель вважав ***діалектикою*** розвиток всієї дійсності та її пізнання. Діалектика – це процес, який складається з трьох фаз:

а) тези – ствердження поняття, яке, розвиваючись, приходить до свого заперечення, причому розвиток відбувається шляхом абстрагування, нехтування деталями об'єкта, що веде до протиріччя;

б) антитези – заперечення поняття;

в) синтезу – формування поняття більш високого рівня.

Зрештою, ***марксистська філософія***, спираючись на ***Геґеля,*** тлумачить діалектику як розвиток матеріальної дійсності і, знову ж таки, універсальний спосіб пізнання. Далеко не всі в наш час поділяють цю думку. Безумовно, позитивною стороною діалектики є її інтерес до протиріч у дійсності та мисленні, однак у філософії марксизму діалектика фактично перетворилась у *метод*, за допомогою якого можна довести і заперечити все, що завгодно.

Діалектика є сучасною загальною теорією розвитку всього сущого, яка адекватно відображає його еволюцію у своїх законах, категоріях та принципах. Що таке розвиток? ***Розвиток*** – це закономірна якісна зміна матеріальних та ідеальних об'єктів, яка має незворотний і спрямований характер. Це – загальна властивість матерії, її найважливіша ознака. Розвиток – це насамперед, зміна, рух., але не будь-яка зміна є розвитком.

В процесі розвитку створюється нове, необхідне, здатне до саморуху,

самовідтворення. Саморух і саморозвиток – важливі моменти діалектики як теорії розвитку.

Саморозвиток «генетичне» виростає з саморуху як невід'ємного атрибута матерії. Саморух відображає зміну явища, речі під дією внутрішніх суперечностей, їм притаманних.

Що ж таке рух***? Рух*** – це будь-яка зміна, це внутрішньо пов'язана єдність буття й небуття, тотожності й відмінності, стабільності й плинності, того, що зникає, з тим, що з'являється. Тому розвиток можна вважати вищою формою руху.

Діалектика як теорія розвитку спирається на такі фундаментальні поняття, як ***зв'язок, взаємодія, відношення***.

Поняття ***зв'язку*** є одним із найважливіших у діалексиці та відображає взаємообумовленість речей і явищ.

Є багато видів зв'язків. Вони класифікуються залежно від ознак, які кладуться в основу тієї чи іншої класифікації.

Наприклад, залежно від рівня організації і форм руху матерії, зв'язки можуть бути фізичні, хімічні, біологічні та суспільні.

Суспільні зв'язки у свою чергу можуть бути виробничі, класові, національні, родинні, групові, особисті тощо.

Зв'язки можуть бути об'єктивними і суб'єктивними, внутрішніми і зовнішніми, суттєвими і несуттєвими, бути простими і складними, необхідними і випадковими, причинними і наслідковими, сталими і несталими, постійними і тимчасовими, прямими і опосередкованими, повторюваними і неповторюваними тощо.

Зв’язки можуть бути одиничними, загальними і всезагальними. Зрозуміло, що дуже важливими для науки і практики є закономірні зв'язки, їх пізнання.

Для розуміння діалектики як теорії розвитку важливим є поняття ***взаємодія***, що ***відображає процеси взаємовпливу різних об'єктів один на одного.*** Гегель стверджував, що взаємодія виступає «взаємною причинністю» взаємно зумовлених субстанцій.

У світі існують тільки речі, їхні властивості й ***відношення***. Кожна річ має свої властивості, котрі є її певними відношеннями з іншими речами. Річ має здатність бути самою собою й іншою, залежно від її зв'язків із зовнішнім світом. Тобто річ виявляє свої властивості лише під час відповідного відношення до інших речей або лише через зіставлення з іншими речами. Звідси випливає висновок про філософську вагомість такої категорії, як відношення, котра характеризує взаємозалежність елементів певної системи.

Поняття закону

Мова не йде про юридичні *закони.* Ми ведемо мову про закони збереження енергії та речовини чи про закон всесвітнього тяжіння, то було б безглуздям стверджувати, що ми зможемо їх скасувати чи свідомо загальмувати їхню дію. Це стосується також і об'єктивних законів розвитку суспільства, таких, зокрема, як залежність суспільної свідомості від суспільного буття, чи основного соціологічного закону про вирішальну роль способу виробництва. Найсуттєвішою ознакою закону буде те, що *він відображає об'єктивний стан речей, об'єктивні зв'язки між речами, предметами, явищами.*

Іншою важливою ознакою закону є *необхідність такого зв'язку*, що неминуче виявляється в процесі розвитку того чи іншого явища.

Якщо виникає щось нове, то воно обов'язково пов'язане із старим, стоїть на його «плечах», не відкидає старого цілком, а з необхідністю знімає потрібне для подальшого розвитку.

Цей закон є необхідним і загальним, тобто він є постійним, внутрішнім і таким, що неминуче повторюється, якщо виникають умови для дії такого зв’язку. Можливість узагальнення якраз і ґрунтується на тому спостереженні, що приблизно за однакових умов можуть відбуватися схожі події, – тобто необхідні суттєві зв'язки між речами: будуть зберігатися.

В законі, за висловом ***Гегеля***, є сталість, що зберігається». Саме явище – змінне, нестабільне. Закон же – спокійне, стійке відображення ІСНУЮЧОГО світу. «Царство законів, – писав Гегель, – містить у собі лише простий, незмінний, але різноманітний зміст існуючого...» царство законів – це спокійне відображення існуючого світу, що з'являється.

Закон – це зв'язок між сутностями, який є: об'єктивним; необхідним; загальним; внутрішнім; суттєвим; повторювальним.

Можна виділити три групи законів:

1) ***часткові закони***, притаманні лише певним формам руху матерії (закони механіки, хімії, біології тощо),

2) ***загальні закони***, притаманні усім або багатьом формам руху матерії (закони математики, кібернетики, закони збереження);

3) ***універсальні закони*** (закони діалектики).

Слід розрізняти ***закони природи і закони суспільства***

Є також ***динамічні та статистичні закони***. У динамічних законах передбачення мають однозначний характер – «так, а не інакше піде процес розвитку».

У статистичних законах передбачення носять імовірний характер» – «може бути, а може ні». Останнє зумовлене дією багатьох випадкових факторів. Статистичні закони виявляються в результаті взаємодії значної кількості елементів певної системи

Динамічний закон – закон класу явищ. При цьому початковий стан однозначно і цілком визначає подальший стан цього явища. Динамічний закон – закон, що відображає відношення між станами однорідних явищ. Такий закон не визначає повністю зміни кожного явища, але зумовлює загальну тенденцію зміни усієї сукупності таких явищ. При цьому сума законів розвитку окремих явищ, зв'язаних із сукупністю, не дає закону сукупності, бо у ній внаслідок інтеграції, взаємодії виникають нові властивості, відмінні від тих, що були притаманні окремим явищам.

З категорією «закон» пов'язана категорія *«закономірність»*. Закономірність є ширшим, ніж закон поняттям. Це сукупна дія багатьох законів, що конкретизують, наповнюють певним змістом закономірність розвитку природи і суспільства.

Діалектика спирається на три основні, ***універсальні закони***:
закон взаємного переходу кількісних змін у якісні,
закон єдності та боротьби протилежностей
і закон заперечення заперечення. Вони називаються основними, універсальними законами діалектики,
тому що діють у природі, суспільстві та пізнанні.

Закон взаємного переходу кількісних змін у якісні

Щоб з'ясувати суть закону взаємного переходу кількісних змін у якісні, його прояви й діяння, необхідно розкрити зміст таких категорій, як якість, кількість, властивість, міра, стрибок.

Якість – це тотожна буттю визначеність. Якщо річ втрачає визначеність, то вона втрачає і свою якість. Однак таке визначення ще не дає повного уявлення про якість речі.

Розрізняють якість як безпосередню визначеність, що сприймається органами чуття, і якість як сукупність суттєвих властивостей речі, що сприймається опосередковано через мислення, абстрагування.

Якість і відчуття – це одне й те ж, вважав ***Л. Фейєрбах***.

Властивість як категорія визначає одну із сторін речі. Якість речі визначається виключно через її властивості. Між властивістю і якістю існує діалектичний взаємозв'язок.

Поняття якості у буденному і філософському розумінні не збігаються. Отже, є така

якість, яка сприймається відчуттям

(мова може йти про відчуття несуттєвих властивостей предмета),

і якість як філософська категорія,

котра означає сукупність суттєвих властивостей предмета, із втратою яких предмет неодмінно втрачає свою визначеність.

Суттєві властивості речі не сприймаються на рівні відчуттів, бо є результатом теоретичного узагальнення.

Гегель стверджував, що якість – це «сутнісна визначеність».

Кількість – філософська категорія, що відображає такі параметри речі, явища чи процесу, як число, величина, обсяг, вага, розміри, темп руху, температура тощо.

За висловлюванням *Гегеля* кількість –

це «визначеність у межах даної якості Спочатку кількісні зміни не зачіпають якості предмета і тому па це не завжди звертають увагу.

Якісні зміни, що відбуваються в об'єктивному світі, здійснюються лише на основі кількісних змін, іншого шляху до появи нового просто не існує.

У гегелівській філософії взаємоперехід кількісних змін у якісні виступає як закон мислення, логіки. Однак суть цього закону і полягає в тому, що він має відношення не лише до мислення, логіки, а й до самої дійсності, її розвитку.

Кожний перехід кількісних змін у якісні означає одночасно і перехід якісних змін у нові кількісні зміни.

«Зміна буття, писав Гегель – суть не лише перехід однієї величини в іншу, а п перехід якісного в кількісне і навпаки».

Єдність, взаємозв'язок і взаємозалежність якості і кількості виражаються к понятті *міра.*

Будь-який предмет, явище, процес мають свою міру, тобто якісно-кількісну визначеність .

Міра це межа кількісних змін, в рамках якої предмет залишається тим, чим він є, не змінюючи своєї якості як сукупності корінних його властивостей. Порушення міри предмета веде до переходу в інше. Стара якість зникає, а нова виникає. Разом з тим виникає і нова міра. Так відбувається розвиток всього сущого.

Важливою категорією в розумінні закону взаємного переходу кількісних змін у якісні є *стрибок.* У діалектиці взаємозв'язку кількісних і якісних змін стрибок означає перехід від старої якості до нової. Перехід від старої якості до нової е переломом у розвитку, переривом неперервності. Категорія стрибка дає уявлення про момент або період переходу до нової якості. Момент – коли стара якість перетворюється на нову відразу, раптово, цілком; період – коли стара якість змінюється не відразу, не раптово не одноактно, а поступово.

Стрибки здійснюються по-різному в різних сферах буття.

Є дві найбільш загальні форми стрибків:

а) стрибки у формі разових, одноактних змін;

б) стрибки у формі поступових якісних перетворень. Приклади разових, одноактних стрибків: політичний переворот у суспільному житті; скасування віджилих форм господарювання;

різного роду катаклізми у природі тощо. Приклади поступових якісних змін: виникнення нових видів тварин і рослин; становлення людини; становлення і розвиток мови.

Форми якісних змін залежать від:

1) характеру внутрішніх суперечностей, які притаманні даному процесу і є джерелом

його розвитку;

2) умов розвитку того чи іншого процесу.

Один і той процес, маючи в основі однакові суперечності, може відбуватися у різних формах – і разово, і поступово.

Таким чином, закон взаємного переходу кількісних змін у якісні конкретизується через ряд категорій

(якість, кількість, властивість, міра, стрибок), котрі дають цілісне уявлення про його зміст як загального закону розвитку.

Даний закон розкриває внутрішній механізм переходу до нової якості у будь-якій сфері об'єктивної дійсності, відповідаючи на запитання, як, яким чином відбувається розвиток і рух всього сущого.

Закон єдності та боротьби протилежностей

Ще ***Геракліт*** помітив, що все в світі складається з протилежностей, їхня боротьба і визначає сенс будь-якої речі, процесу. Діючи одночасно, ці протилежності утворюють напружений стан, котрим і визначається внутрішня гармонія речі.

Геракліт пояснює цю тезу відомим прикладом лука. Обидва дугоподібних кінці лука намагаються розігнутися, але тятива стягує їх, і ця їхня взаємна напруженість утворює вищу єдність. Боротьба протилежностей є загальною, вона становить, за Гераклітом, справжню справедливість і є умовою існування упорядкованого космосу.

Закон єдності та боротьби протилежностей відображає фундаментальну особливість об'єктивної дійсності, котра полягає п тому, що всі її предмети, явища і процеси мають суперечливі моменти тенденції, сторони, що борються і взаємодіють між собою.

Для з'ясування сутнісних моментів закону необхідно розглянути ряд категорій, що його конкретизують.

Почнемо з поняття тотожності.

Тотожність – це рівність предмета самому собі.

Розрізняють два види тотожності:

1) тотожність одного предмета;

2) тотожність багатьох предметів (процесів, явищ тощо).

У реальній дійсності предмет завжди виступає як єдність тотожності і відмінності, які взаємодіють, даючи поштовх рухові.

У будь-якому конкретному предметі тотожність і відмінність є протилежностями, які, взаємодіючи, зумовлюють одна одну. Взаємодія цих протилежностей, як. писав Гегель, є суперечністю.

Таке розуміння суперечності е її категорійним філософським визначенням.

Уявлення про джерело розвитку виходить із визнання с**амосуперечливості** усього сутнього.

В категорії «суперечність» як взаємодії протилежностей була знайдена адекватна форма відображення у мисленні внутрішнього джерела руху і розвитку у природі, суспільстві і мисленні.

У філософській літературі розрізняють поняття

«джерело розвитку» і «рушійна сила розвитку». При цьому виходять з того, що існують безпосередні, внутрішні причини розвитку й опосередковані, зовнішні.

Перші є джерелом розвитку, другі – рушійними силами.

Суперечності не є стабільними, їхні зміни пов'язані з набуттям у процесі свого розвитку певної специфіки.

У зв'язку з цим розрізняють такі форми суперечностей:

1) тотожність-відмінність;

2) відмінність;

3) суттєва відмінність;

4) протилежність тотожність-відмінність як зародкова «ембріональна» суперечність; відмінність як щось; суттєва відмінність як відмінність по суті; протилежність як нетотожність.

Такі форми суперечностей притаманні усім процесам розвитку.

Соціальний конфлікт – це взаємодія різних соціальних груп, спільностей, інтереси яких взаємно протилежні і не знаходять розв'язання на спільній основі. Поняття «антагонізм» дає уявлення про одну з форм суперечностей, котра. характеризується гострою, непримиренною боротьбою ворогуючих сил, тенденцій, напрямів. Ним позначають суперечності, котрі не можуть бути розв'язані в рамках того процесу, де вони виникли і розвиваються. Для цього необхідні нові основи, інші рамки. Антагонізм у суспільстві означає нерозв'язуваність соціальних суперечностей у межах старої якості Соціальні антагонізми в процесі свого розвитку проходять відповідні фази: виникнення, розгортання, загострення, розв'язання на іншій якісній основі. У природі відбувається процес взаємознищення. Соціальні антагонізми не е стабільними. За певних умов вони перетворюються на такі, що розв'язуються. Нічого подібного в живій природі з антагонізмами не відбувається. Взагалі соціальні антагонізми – явище унікальне, неповторне. притаманне лише суспільству.

Закон заперечення заперечення

Закон заперечення заперечення – один із основних законів діалектики, який відображає поступальність, спадкоємність у процесі розвитку предметів і явищ об'єктивної дійсності.

Вперше у філософії розгорнуту характеристику закону заперечення заперечення дав *Гегель*, але він тлумачив його з ідеалістичних позицій.

В основі закону лежить діалектичне заперечення як об'єктивний і суттєвий момент процесу розвитку.

Діалектичне заперечення означає не просте знищення чи механічне відкидання старої якості, а її подолання, зняття Воно включає момент внутрішнього зв'язку зі старим, утримання та збереження позитивного, що міститься у старій якості, і тим самим становить умову подальшого розвитку, – можливість нового заперечення.

Діалектичне заперечення – це насамперед зумовлена суперечливістю предмета внутрішня неминучість його якісного перетворення. Як уже зазначалося, все існуюче має свої внутрішні суперечності, які наростають, загострюються і зрештою досягають такого стану, коли подальший розвиток предмета стає неможливим без їхнього розв'язання.

Процес розвитку відношення протилежностей у рамках певної суперечності має такі етапи:

1) вихідний стан об'єкта;

2) розгортання протилежностей, роздвоєння єдиного, перетворення об'єкта – набуття нового якісного стану (перше заперечення), поява нових протилежностей;

3) розгортання нових протилежностей, роздвоєння єдиного (як нової якості), перетворення об'єкта – набуття нової якості (друге заперечення), і т. д.

В цьому процесі кожний з етапів виступає запереченням попереднього, а весь процес розвитку – запереченням заперечення.

Сутність закону заперечення заперечення полягає у відображенні напрямку і форми процесу розвитку в цілому.

Повторимо, він відображає спадкоємність як характерну рису процесу розвитку; бо в кожному новому ступені розвитку зберігається те позитивне, що було на попередній стадії розвитку.

Водночас кожний новий ступінь розвитку – це не просте, механічне поєднання

позитивного змісту попередніх стадій розвитку, а перехід у вищу фазу розвитку, ствердження якісно нового, більш багатого змісту. Умовно процес розвитку можна зобразити у вигляді спіралі. Чому? Оскільки має місце повторюваність старого на вищій основі, то виявляється, що розвиток іде не по прямій, а начебто по спіралі, наближаючись з кожним циклом до старого, оскільки є повторюваність, і віддаляючись від нього, оскільки це нове.

Важливо підкреслити, що розвиток – це складний і суперечливий процесс. У ньому є висхідна, і низхідна лінії, і прогрес, і регрес. Нелогічно виключати регрес з розвитку. Бо регрес це теж форма розвитку, хоч і за низхідною лінією. Закон заперечення заперечення, як і інші закони діалектики, є законом будь-якого розвитку, будь-якого руху взагалі і не лише за прогресивною висхідною лінією, а й за низхідною, регресивною.

Принципи діалектики

Принцип – начало, основа, вихідна ідея, первоначало, що лежить в основі певної сукупності фактів, теорії, науки або внутрішнє переконання людини, ті практичні засади, котрими вона користується у своєму житті.

Кажуть: «принципова людина», тобто тверда, цілеспрямована, непідкупна, непоступлива; «у нього немає ніяких принципів», тобто немає стрижня, волі, переконань тощо.

Принципи діалектики вихідні, об'єктивні за змістом ідеї матеріалістичної діалектики, що поряд із законами діалектики, категоріями діалектики відображають найзагальніші закономірності процесу розвитку предметів і явищ об'єктивної дійсності і виконують методологічну функцію у науковому і філософському пізнанні.

Насамперед матеріалістична діалектика спирається на принцип матеріалістичного монізму, тобто визнає, що світ, всі предмети і явища мають єдину матеріальну основу, що матерія первинна і вічна, а дух вторинний.

Наступний принцип – принцип єдності діалектики буття і діалектики мислення. Це означає, що матеріалістична діалектика визнає здатність мислення людини пізнати цей світ, адекватно відобразити його властивості. Ці принципи є вихідними не тільки для матеріалістичної діалектики, а і для сучасної матеріалістичної філософії в цілому.

Принципами власне діалектики можна назвати принципи загального зв'язку і загального розвитку явищ у світі. Визнання загального зв'язку явищ у природі, суспільстві і мисленні вимагає системного дослідження цих явищ, на противагу метафізичному методу, який розглядає світ у сукупності ізольованих явищ.

Визнання принципу загального розвитку означає не тільки визнання діалектикою наявності розвитку у природі, суспільстві і мисленні, а й відображає глибинну сутність процесу руху матерії як саморуху, формоутворення нового, як саморозвитку матерії.

У пізнанні цей принцип вимагає дослідження предметів і явищ дійсності:

а) об'єктивно, б) у русі, в) у розвитку, г) у саморусі, д) у саморозвитку, тобто через дослідження суперечностей цих предметів і явищ, розвитку цих суперечностей і, таким чином, з'ясування внутрішніх джерел руху і розвитку.

Це означає, що діалектика виходить із визнання того факту, що предмети і явища мають у своїй основі протилежності, існують через єдність цих протилежностей.

Узагальнюючи можна сказати, що діалектика спирається на принцип єдності і боротьби суперечностей, на принципи переходу кількісних змін у якісні, на принцип заперечення заперечення.

Як бачимо, у філософському розумінні цієї проблеми основні закони діалектики і виступають як основоположні, фундаментальні принципи і буття, і усвідомлення об'єктивної дійсності.

Є й інше розуміння цієї проблеми, коли до принципів включають також причинність, цілісність, системність. У більш широкому тлумаченні – це і принципи відображення, історизму, матеріальної єдності світу, практики, невичерпності властивостей матерії.

Категорії діалектики

З'ясовуючи закони діалектики, ми користувались такими поняттями, як *зв'язок, взаємодія, відношення, кількість, якість, властивість, міра, стрибок, відмінність, суперечність, протилежність, антагонізм, заперечення* тощо. Ці поняття у діалектиці базові і мають статус категорій. Що відображають такі категорії?

У категоріях діалектики знаходять відображення найбільш загальні суттєві ознаки, зв'язки, властивості, відношення речей, що мають місце в об'єктивній дійсності. Ці загальні ознаки з'ясовуються людьми в процесі пізнання, їхньої предметно-практичної діяльності, і це має для людини важливе значення. Людина може висловити свої думки багатьма способами (звуками, малюнками, знаками, фарбами, мімікою, жестами, готовими виробами і т. ін.). Однак універсальним засобом вираження думки є мова. І чим духовно багатша людина, тим багатшою, розвиненішою, виразнішою є її мова, і, навпаки, виразна, розвинена мова свідчить про розвиненість самої людини.

Мислення – це процес відображення світу в поняттях, категоріях, судженнях, умовиводах, концепціях, теоріях. 1 це відображення тим багатше, чим більше є понять категорій, слів, що мають узагальнення. Тому більш досконала узагальнююча мова є свідченням більш розвиненого, обдарованого народу.

Що являють собою категорії:

Категорії – це універсальні форми мислення, форми узагальнення реального світу, в котрих знаходять своє відображення загальні властивості, риси і відношення предметів об'єктивної дійсності. Для більш конкретного розуміння цього питання слід розкрити суть процесу абстрагування, що лежить в основі створення таких категорій

Абстрагування – це розумовий процес відхилення від одних властивостей речей і концентрація уваги ті інших. Людина не може ні пізнавати, ні практично діяти, ні спілкуватися без абстрагуючої діяльності мислення. Найпростіший акт пізнання – розрізнення двох речей – вже передбачає абстрагуючу діяльність людини.

Якщо нам слід встановити відмінність між ними, то ми не беремо до уваги те, що є подібним, відхиляємося від нього, і, навпаки, якщо необхідно встановити, що для них є подібним, то ми відсторонюємося від того, що для них є відмінним. Це відхиляння від того чи іншого і є ілюстрацією процесу абстрагування

У категоріях діалектики фіксується, відображається загальне в речах. Категорії є результатом дуже високого рівня процесу абстрагування. В них фіксується не просто загальне, а найзагальніше. Скажімо, в такій категорії, як матерія, відображаються найбільш загальні властивості навколишньої дійсності. Шляхом абстрагування в процесі пізнання від конкретних властивостей і концентрації уваги на більш загальних, аж до найзагальніших і встановлюється така най-загальніша категорія, як «матерія». Ось приблизний шлях такого абстрагування: слово «троянда» (має конкретну визначеність). Далі долучаємо слово «квітка». Воно охоплює всі квіти, що є в дійсності. Слово «рослина» включає в себе весь рослинний світ і є більш широкою абстракцією. На цьому шляху більш загальним буде поняття «живе, яке включає в себе не лише весь рослинний світ, а й тваринний. Поняття «живе» має вже дуже високий рівень абстрагування. І, нарешті, поняття «матерія» фіксує у собі найзагальніше, бо у ньому зібрано все те, що існує об'єктивно, тобто поняття «матерія» має найвищий рівень узагальнення і Тому має статус категорії

Кожна наука, як відомо, має свій понятійний апарат. Однак, на відміну від категорій діалектики, він може бути застосований лише до конкретної галузі знань. Скажімо, економічна наука має такі поняття, як «вартість», «прибуток», «товар», «ціна» і т. д. Категорії діалектики можуть бути застосовані в процесі пізнання у будь-яких сферах дійсності, оскільки вони фіксують найзагальніше в усіх речах, явищах і процесах об'єктивного світу. Зони мають статус всезагальності 3 цього випливає методологічне значення категорій у процесі пізнання різних сфер дійсності.

Категорії діалектики виробляються у процесі суспільно-історичної практики людини

і відображають об'єктивну дійсність у певних конкретно-історичних умовах. Зі зміною умов у процесі розвитку суспільної практики, знань змінюється і наша уява про зміст діалектичних категорій. Вони збагачуються, наповнюються новими відтінками.

Основними категоріями діалектики є *буття, матерія, рух, розвиток, простір, час, суперечність, антагонізм, кількість, якість, міра, стрибок, заперечення, становлення, одиничне і загальне, причина і наслідок, форма і зміст, необхідність і випадковість, можливість і дійсність, частина і ціле, система, структура, елемент* і т. ін.

Розглянемо більш детально особливості Категорій діалектики на прикладі таких категорій, як ***одиничне, особливе і загальне***.

Одиничне, особливе і загальне

Вивчення речей, предметів об'єктивної дійсності переконує нас в тому, що кожна річ, явище, з одного боку, має якісь строго індивідуальні ознаки, завдяки яким ми і розрізняємо ці речі, з іншого – кожне окреме, індивідуальне явище має в собі і деякі загальні ознаки, характерні для багатьох явищ. Ці об'єктивні ознаки речей і явищ відображаються в мисленні з допомогою категорій одиничного і загального.

Одиничне – це окремий предмет, річ, явище, подія, факт, які характеризуються відповідними просторовими і часовими межами, відповідною визначеністю. Загальне це об'єктивно існуюча тотожність між предметами, речами, явищами, що властива багатьом предметам, речам і явищам у рамках конкретної якісної визначеності Одиничне існує як таке, окремо. Загальне ж не існують як такі, окремо. Всяке загальне є частинкою, елементом, стороною окремого, оскільки воно відображає останнє не повністю, не цілком, а частково – в тому, що є тотожним у предметах. Одиничне, окреме, за своїм змістом, проявом багатше від загального, яке є абстрактним. Однак загальне глибше розкриває зміст, сутність речі. Особливе – це певна сукупність властивостей, притаманних лише даному предмету. Відмінність між загальним, особливим і одиничним відносна. Кожний предмет, річ, явище являють собою єдність одиничного, загального і особливого.

Категорії одиничного, особливого і загального мають важливе значення в процесі пізнання. Вони відображають його рух, логіку, послідовність. Процес пізнання є сходженням від одиничного до особливого і від особливого до загального. Це неминучий об'єктивний закон пізнання.

Однак не слід протиставляти знання одиничного знанню загального, бо це неминуче веде до помилок.

Абсолютизація одиничного – шлях до емпіризму, до нагромадження фактів: скільки б ми їх не нагромаджували, без узагальнення не можна зрозуміти їхньої суті.

Разом з тим, не можна перебільшувати і роль загального, бо це веде до відриву від реальності. Категорії одиничного, особливого і загального є також важливими категоріями логіки, з допомогою яких створюються поняття, узагальнення, без чого неможливе пізнання взагалі, справжнє уявлення про суть розвитку і змін.

Отже, категорії одиничного, особливого і загального є одночасно і категоріями діалектики, теорії пізнання і діалектичної логіки. І ця їхня особливість стосується усіх категорій діалектики, котрі можна розглядати в трьох аспектах – онтологічному, гносеологічному і логічному.

Зробимо загальний висновок:

категорії діалектики – універсальні логічні форми мислення, в яких відображаються загальні зв'язки, властивості і відношення, що мають місце в об'єктивній дійсності. В категоріях сконцентровані досвід і предметно-практична діяльність багатьох поколінь людського суспільства.

Усі категорії діалектики можна поділити на два види:

субстанційні і співвідносні.

Йдеться про категорії як загальні поняття, котрі вживаються окремо, безвідносно до

інших.

До таких категорій належать категорії *«матерія», «простір», «час», «стрибок», «міра», «суперечність»* і т. д.

Вони фіксують певні загальні властивості об'єктивної дійсності, але не дають безпосереднього уявлення про зв'язки цих категорій з іншими.

Стосовно ж категорій співвідносних, то вони є органічно пов'язаними одна з одною, в процесі пізнання передбачають одна одну; з'ясувавши одну, не можна не враховувати іншу;

До таких категорій відносять: *сутність і явище, форму і зміст, можливість і дійсність, частину і ціле* тощо.

Зв'язки між ними об'єктивні, суттєві, внутрішні, загальні і повторювані. Тобто, якщо мова йде про форму, то вона неминуче передбачає і зміст; якщо ми з'ясували сутність, то лише шляхом вивчення (аналізу) явищ; якщо ми маємо наслідок, то слід з необхідністю шукати його причину.

Для пізнання змісту речі, її суті, причин існування немає іншого шляху, окрім пізнання її форми, конкретних проявів, наслідків і т. д.

Таким чином, співвідносні категорії діалектики дають уявлення про закономірні, необхідні зв'язки між ними як результат відображення необхідних зв'язків, що існують в об'єктивній дійсності.

Альтернативи діалектики

Поняття «діалектики», якщо розглядати його в історико-філософському аспекті, має декілька визначень:

1) в античній філософії поняття «***діалектика»*** означало мистецтво суперечки, суб'єктивне вміння вести полеміку – вміння знайти суперечності в судженнях супротивника з метою спростування його аргументів;

2) пізніше під поняттям **«діалектика»** розуміють стиль мислення, який характеризується гнучкістю, компромісністю;

3) у Гегеля діалектика – це теорія розвитку «абсолютної ідеї», «абсолютного духу»;

4) діалектика – це вчення про зв'язки, що мають місце в об'єктивному світі;

5) діалектика – це теорія розвитку не лише «абсолютної ідеї», «абсолютного духу», як V Гегеля, а й розвитку матеріального світу, як у Маркса, яка враховує різнобічність речей, їх взаємодію, суперечності, рухливість, переходи тощо;

6) діалектика – це наука про найбільш загальні закони розвитку природи, суспільства і пізнання;

7) діалектика – це логіка, логічне вчення про закони і форми відображення у мисленні розвитку і зміни об'єктивного світу, процесу пізнання істини;

8) діалектика – це теорія пізнання, яка враховує його складність і суперечливість, зв'язки суб'єктивного і об'єктивного в істині, єдність абсолютного і відносного тощо, використовуючи в цьому процесі основні закони, категорії і принципи діалектики, їхні гносеологічні аспекти;

9) діалектика – це загальний метод, методологія наукового пізнання, творчості взагалі

Отже, діалектика як певна філософська концепція має багато визначень, котрі дають уявлення про різні її сторони, зміст. Ми поведемо мову про три найважливіші виміри діалектики, а саме: про діалектику як теорію розвитку, як логіку і як теорію пізнання. Відповідно будуть розглянуті і їхні альтернативи.

Почнемо з ***метафізики*** – антиподу діалектики як теорії розвитку. Що таке метафізика Термін «метафізика» дослівно означає «після фізики». Він був уперше застосований у зв'язку з класифікацією філософської спадщини ***Арістотеля Андроніком Родоським*** (I ст. до н. е.). Згодом термін «метафізика» набув іншого, більш широкого с філософського значення.

Поняття «*метафізика*» в історико-філософському аспекті має ряд значень:

1) метафізика – це вчення про надчуттєві, недоступні досвідові принципи і начала буття (існування світу);

2) метафізика – це синонім філософії;

3) метафізика в переносному розумінні (буденному) вживається для означення чогось абстрактного, малозрозумілого, умоспоглядального,

4) метафізика – це наука про з'ясування світоглядних питань (сенс життя, основне питання філософії тощо), які не піддаються осягненню за допомогою методів конкретних наук;

5) метафізика – це концепція розвитку, метод пізнання, альтернативний діалектиці.

В значенні «антидіалектика» термін «метафізика» запровадив у філософію ***Гегель.***

Розглядаючи альтернативність метафізики і діалектики, необхідно, однак, підкреслити, що метафізика не є чимось нелогічним, нерозумним, безрезультатним.

Метафізика – це історично неминуча філософська теорія розвитку і метод пі знання, котрі займають певне місце в розвитку філософії, її категорійного апарату. Наприклад, метафізика дала змістовну трактовку таких важливих проблем, як співвідношення свободи і необхідності, з'ясувала природу загальних понять, істотно збагатила понятійний і термінологічний. словник філософії тощо. Однак з розвитком науки метафізика виявила свою недостатність і поступилась діалектиці як більш сучасному методу пізнання, усвідомлення дійсності.

Таким чином, історично склалися дві альтернативні концепції – ***метафізика і діалектика.*** Вони є протилежними за рядом важливих, фундаментальних начал, а саме: джерелом розвитку, руху та зміни; розумінням зв'язку старого і нового; механізмом переходл від старої якості до нової; спрямованістю розвитку; за розумінням суті істинного знання, суп пізнання; за стилем самого мислення, а також побудовою наукової картини світу

Діалектика, з одного боку, виправдовує існуючі порядки, стан, речі, однак, для певних умов, для певного часу. І в цьому полягає її позитивна (стверджувальна, або «консервативна») позиція. З іншого боку, діалектика виходить з змінності, плинності речей, станів, порядків, ліквідації того, що потрібне і для розвитку того, що буде. Однак ця ліквідація, негативність не може бути абсолютною, тотальною, оскільки в такому випадку розвиток став би неможливим

На Заході, як правило, перебільшували, абсолютизували критичний, негативний бік діалектики. Точніше кажучи, не перебільшували, а вважали цей бік сутністю діалектики. Відомими представниками такого способу інтерпретації діалектики були Теодор Адорно і Жан-Поль Сартр. Основні положення і принципи «негативної діалектики» Т. Адорно і Ж. – П. Сартра:

1. Діалектика взагалі, на думку цих філософів, може уявлятися і бути зрозумілою тільки як «негативна» діалектика. Вона втілюється в різноманітних формах заперечення – негації, відкиданні, критиці, анігіляції, знищенні тощо. Іншого бути не може. Діалектика ж, яка, втілюється у ствердженні існуючого, є догматичною, консервативною, апологетичною і тому не може бути прийнятною. Отже, «негативній» діалектиці властиві насамперед однобічність, визнання лише одного боку діалектики як сучасної теорії розвитку і методу пізнання.

2. «Негативна» діалектика властива суб'єкту, має відношення тільки до свідомості; не має об'єктивного значення. Категорійний аналіз заперечувальності (негативності), як це виразно показано у Сартра, зводиться до емоційно-волюнтаристського трактування заперечення через такі поняття, як «неприязнь», «відсутність», «жаль», «стурбованість», «розгубленість», «жах», «тривога», «неуважність» і т. д. Справді, в цих емоційних станах і настроях людини знаходять відображення елементи заперечення Тут Сартр має рацію. Однак заперечувальність (негативність) не зводиться тільки до цього, до суб'єктивності, до емоційно-антропологічного переживання. Сартр, таким чином, залишає осторонь іншу

діалектику – об'єктивну, яка панує в усій природі.

3. Суб'єктом, здійснювачем, «реалізатором» заперечення може бути тільки Я, свідомість. Поза цим нема, не було і не буде ніякого заперечення. «Я» – єдине джерело заперечення. Як стверджує Сартр, «людина є істота, завдяки якій у світ приходить заперечливість». Ця здатність заперечення всього сутнісного становить зміст людського існування, за висловом Сартра, «для-себе-буття». Таким чином, суб'єктивність заперечення в «негативній» діалектиці стає її принципом, висхідним поняттям «Негативна» діалектика за своєю сутністю є суб'єктивною діалектикою. Тут необхідно підкреслити два моменти: а) справді, у людському суспільстві суб'єктом заперечувальності є людина. Вона сама визначає в процесі пізнання, що і як заперечувати, вибирає форми такого заперечення, темпи, умови, сторони тощо? б) в природі діалектичне заперечення здійснюється без втручання людини, суб'єкта, свідомості як самозаперечення з утриманням в процесі розвитку всього того, що необхідно для подальшого становлення нового. Проте таке уявлення не знаходить розуміння в концепції «негативної» діалектики, що і недостатнім, а по суті, хибним, оскільки відкидає самозаперечення в процесі розвитку.

4. «Негативна» діалектика, на думку її творців, має дати таке уявлення про «заперечення заперечення», котре не зможе за будь-яких умов перейти у позитивність і Адорно). Це й буде означати, що діалектика сама себе заперечує, доводячи заперечення до кінцевої риски, до «абсолютної негації. Адорно навіть марксистів звинувачував у недостатній «революційності», «консерватизмі», оскільки вони, мовляв, визнають спадкоємність у суспільному розвитку. Перебільшення одного боку діалектики, абсолютизація негації – ось характерна риса негативної» діалектики. Будь-яка діяльність, активність, ініціатива, творчість розуміються нею виключно як негативність, як заперечення. В такому тлумаченні немає місця для з'ясування позитивної ролі заперечення як ствердження, хоч у будь-якому діалектичному запереченні є і момент ствердження, момент позитивного.

5. Діалектика в концепції її «негативної» інтерпретації подається як тотальна критика всього сутнього. Тотальний критицизм – це принцип і суть «негативної» діалектики. Безумовно, в такому підході до критицизму є і позитивний момент, оскільки він орієнтує на критичне ставлення до дійсності, критичний розгляд будь-яких проблем – економічних, політичних, соціальних, наукових і т. д. Однак, у «негативній» діалектиці мова йде про критику лише як знищення, руйнацію, метафізичне заперечення. Такий підхід, до речі, досить успішно використовували і марксисти, коли їм потрібно було обґрунтувати необхідність руйнації буржуазного ладу, приватновласницької психології людей тощо. У «Інтернаціоналі» є такі рядки: «Весь світ насилля ми зруйнуєм до основи, а потім ми наший, новий світ збудуєм.. «.

Теоретик «негативної» діалектики Адорно надавав категорії заперечення всеруйнівного характеру, найбільш нігілістичного і песимістичного. Руйнівний, негативний бік діалектики був доведений у філософії Адорно до абсурду

6. Визначальним принципом негативної» діалектики – є положення про «нетотожність» як заперечення.

«Нетотожність» в інтерпретації Адорно – це відмінність чогось, це багатоманітність всього сутнього Адорно протиставляє принцип «нетотожності» таким категоріям, як «позитивність» (творення), «зняття», «становлення», «заперечення заперечення», оскільки вони не є негаціями в розумінні цього філософа. Що ж до такс категорії як тотожність, то Адорно протиставляє її нетотожності (відмінності).

«Тотожність», на думку Адорно. фактично заперечує багатоманітність речей, бо багатоманітність речей означає їх «нетотожність». Тут, безумовно, має місце відступ від діалектики Гегеля, який вважав, що тотожність включає в себе і відмінність (не-тотожність), тобто у Гегеля мова йде про конкретну тотожність, а не абстрактну, як у Адорно.

Таким чином, можна зробити висновок щодо – змісту, суті і принципів так званої негативної діалектики, котрий полягає в тому, що «негативна» діалектика – це однобічна, суб'єктивістська концепція, яка виходить з абсолютизації заперечення, всезагальної руйнації всього сутнього, тотального критицизму, відкидання будь-якої позитивності, самозаперечення, і ТОМУ не виходить за межі метафізики. «Негативна» діалектика – це, по суті, антидіалектика

Альтернативами діалектики є також **<u>софістика та еклектика</u>**

Софістика з (грецької – міркування, засноване на навмисному порушенні законів логіки) за багатьма своїми ознаками наближається до метафізики. Софістика ґрунтується на неправильному виборі вихідних положень, на абсолютизації того чи іншого визначення, на змішуванні суттєвого з несуттєвим, на хибних доведеннях (так званих софізмах), на свавільному вип'ячуванні другорядних властивостей предмету; на використанні різних значень одного і того ж слова тощо. І в цьому відношенні софістика, безумовно, має багато спільного з метафізикою.

Однак софістика і метафізика – це нетотожні, неоднозначні способи мислення. Софістика, на відміну від метафізики, не є якоюсь цільною, самостійною теорією пізнання чи його методом. Це по-перше.

По-друге, софістика як спосіб мислення має виключно суб'єктивістський характер. Властива їй свавільна інтерпретація фактів неминуче веде до агностицизму. Що ж до метафізики, то це такий спосіб мислення, котрий має. об’єктивні основи, про які йшла мова вище.

По-третє, метафізика є формою світогляду, котрий дає уявлення про певну картину світу. Софістика ж не має таких якостей. Вона не є світоглядом. На цій підставі, можна зробити висновок, що софістика як різновид метафізики в цілому нерівнозначна їй і виступає альтернативою діалектики лише в певному значенні цього слова, а саме тоді, коли ми розглядаємо діалектику як логіку, як науку про закони і форми відображення в мисленні розвитку об'єктивного світу.

Еклектика (у перекладі з грецької – вибираю) – це алогічна концепція, що ґрунтується на свавільному виборі координат; на випадковому поєднанні різних сторін речей; на ігноруванні їхніх суттєвих відмінностей; на суб'єктивістському поєднанні елементів, положень різних вчень, концепцій, шкіл, поглядів тощо. Еклектика – це, образно кажучи, «мішанина», тому вона не є ні теорією розвитку, ні теорією пізнання, ні методом, ні світоглядом.

Софістика і еклектика – це грані однієї й тієї ж медалі, їх спільність полягає в тому, що і перша, і друга за своєю природою мають суб'єктивістський характер, стосуються певної логіки мислення, відповідної інтерпретації фактів.

До альтернатив діалектики відносять також ***догматизм і релятивізм. Догматизм*** (з грецької – положення, що сприймається на віру, без доведення) – антиісторичний, абстрактний спосіб розгляду теоретичних і практичних проблем, коли при вирішенні їх не враховуються ні обставини місця, ні обставини часу.

Догматизм – це визначальна характеристика консервативного мислення. Вона відображає закостенілість людської думки, її тимчасову засліпленість, нездатність до саморуху.

Догматизм виходить з незмінних, раз і назавжди даних формул, знань, котрі не можуть збагачуватися в процесі розвитку пізнання. Раз є певна істина, то вона, згідно з догматизмом, правильна для будь-якого випадку, для будь-яких умов розвитку. Поділяючи знання на правильні і неправильні, догматизм намагається закріпити це назавжди і, таким чином, фактично веде до оманливості. Догматизм, перебільшуючи значення певних сторін істини, не визнає нових якісних моментів, що виникають у процесі пізнання, не враховує конкретності істини, абсолютизує її, і в цьому відношенні, змикаючись з метафізикою, є антиподом діалектики, однак, тільки в певному її значенні – як теорії пізнання.

Зворотним боком догматизму є релятивізм.

Релятивізм (з грецької – релятивний, відносний) – теоретико-пізнавальна концепція, котра виходить з однобічного з'ясування суті істини перебільшення моменту її відносності, тобто інтерпретації результатів процесу пізнання. І, звичайно, тут релятивізм виступає як різновид метафізичного тлумачення істини.

Отже, релятивізм має безпосереднє відношення до діалектики як теорії пізнання і в цьому виступає як її альтернатива. Догматизм ґрунтується на перебільшенні значення абсолютної істини, ігноруючи момент її конкретності; релятивізм, навпаки, перебільшує значення відносної істини, відкидаючи момент її абсолютності.

Таким чином,

якщо розглядати діалектику як теорію розвитку, то її антиподами є метафізика і «негативна» діалектика;

якщо розглядати діалектику як логіку, то її альтернативами є софістика і еклектика. Якщо ж розглядати діалектику як теорію пізнання, то її альтернативами виступають догматизм і релятивізм.

Висновки, що випливають з вищевикладеного, можна звести до кількох основних положень.

1. Діалектика як загальна теорія розвитку дає ключ до розуміння його сутності, відображає реальні процеси у природі, суспільстві й мисленні такими, якими вони є в дійсності. Оскільки весь навколишній світ перебуває в русі, зміні і розвитку, діалектика у своїй основі неминуче має виходити з цієї загальності. Вона і відтворює в мисленні всі процеси дійсності в узагальненій формі з. урахуванням їхньої суперечливості, змін, біжучості, взаємопереходів, становлення нового. Тому діалектика і має категорійний апарат, закони і принципи, котрі адекватно відображають у мисленні зміни і взаємопереходи, оскільки самі є рухливими і змінними. Без розуміння цього, без врахування діалектики суперечностей і рушійних сил розвитку в будь-яких природних і суспільних системах об'єктивної дійсності істинне пізнання неможливе.

2. Діалектика підходить до вивчення предметів і явищ з точки зору їх виникнення, руху і розвитку, а тому орієнтує на конкретне, багатостороннє вивчення об'єктивних процесів. Вона дає змогу знаходити нові грані речей, нові повороти, зв'язки, способи усвідомлення дійсності, що розвиваються, і тим самим відтворювати її в усій складності, суперечливості, багатогранності з безліччю відтінків підходу до буття, наближення до нього. Діалектика, на відміну від інших концепцій розвитку, розглядає предмети і явища не ізольовано один від одного, а в їхньому взаємному зв'язку, а отже, й у взаємодії, та суперечливості. Процес розвитку можна зрозуміти і відтворити у мисленні тільки з урахуванням цього. Тому діалектика є альтернативою усіх теорій, вчень, течій і напрямків, котрі відкидають, ігнорують чи фальсифікують об'єктивні принципи зв'язку, розвитку, суперечності, стрибкоподібності, заперечення, таких, як метафізика, софістика, еклектика, догматизм, релятивізм, «негативна» діалектика.

3. У своєму розвитку людство нагромадило величезний досвід узагальнення об'єктивної дійсності, що дало змогу розкрити її закони, виділити категорійний апарат для з'ясування сутності речей, виробити методи і форми пізнання, показати всю складність і діалектичну суперечливість пізнання. Тому теорія пізнання не може не бути діалектичною, не може обійтись без законів діалектики, її категорій і принципів. Іншими словами, закони, категорії та принципи діалектики є одночасно й законами, категоріями і принципами самої теорії пізнання.

4. У наш стрімкий час як ніколи необхідна нестандартність, гнучкість мислення, рухливість понять, що здатні відобразити у мисленні таку рухливість в об'єктивній дійсності. Бо консерватизм думки, схильність до застарілих понять є серйозним гальмом на шляху пізнання світу, що змінюється. Діалектика як логіка мислення цілком відповідає цим вимогам сучасності. Вона є логікою узагальнення світу, переходу від незнання до

знання, від явища до сутності, від сутності одного порядку до сутності більш високого і т. ін. Діалектика як логіка відтворює у мисленні процес пізнання в усій його складності і суперечливості, взаємопереходах протилежностей. Тому сама логіка не може не бути діалектикою.

5. Закони діалектики відображають те, що є у самій дійсності. Вони становлять основний зміст об'єктивної діалектики, яка знаходить свій вияв у мисленні людини і становить основний зміст суб'єктивної діалектики. Звідси випливає, що закони діалектики, закони пізнання і закони мислення не можуть бути різними. Вони є однаковими, єдиними, тотожними і відображають лише різні аспекти діалектики; онтологічний, логічний і гносеологічний.

6. Не всі філософські течії, школи визнають діалектику. Окремі з них відкидають її як схоластику. Це означає, що вона вимагає подальшого осмислення і дослідження.

Семінарське заняття 2.6.
Тема: Аксіологічні проблеми у філософії

План

1. Система цінностей: філософський та гуманістичний аспект.
2. Типологія ціннісних орієнтацій.
3. Суспільна система цінностей.

Методичні вказівки до опрацювання питань плану

В аксіологічних категоріях – цінність, оцінка, ціннісні орієнтації – втілюється творчий потенціал культури певного суспільства. В них акумулюється уявлення про значимість найрізноманітніших явищ дійсності.

При розгляді ***першого питання*** потрібно спочатку визначити проблему цінностей, а після цього розкрити їх місце та роль. Цінність характеризує об`єктивні явища або їх властивості, ознаки, що виступають як значимі для людей. Цінністю можуть виступати технічні винаходи, наукові досягнення. Сюди також входить і людина для іншої людини, сім`я, батьківщина, нація. Найвищою цінністю вважається в силу своєї унікальності – людське життя. У процесі генезису цінності містять у собі спрямованість потреб та інтересів людей. Потреба – це відображення у свідомості незадоволення існуючим станом суб`єкта, що спонукає його до діяльності, спрямованої на усунення цього незадоволення. Інтерес, в свою чергу, фіксує, скеровує діяльність на явища визначеного кола. Потреба щось покращити виникає внаслідок незадоволення цим «щось». В реалізації потреби та інтересу лежить вибір. Цінність і є основою вибору людиною цілей, засобів та умов діяльності для досягнення результату. Сам цей процес вибору називається ціннісною орієнтацією. Цінність завжди постає перед людиною у формі ідеалу, що відіграє роль орієнтира. Ідеали історично мінливі. Отже і цінності міняються в процесі суспільного розвитку. Чим динамічніше розвивається суспільство, тим радикальніше змінюється зміст ідеалу, що веде до переоцінки суспільних цінностей.

Приступаючи до ***другого питання***, треба зазначити, що в історичному плані склалися підгрупи типів цінностей. До першої групи належать матеріальні та духовні цінності. Вихідним моментом суспільного життя є матеріально-перетворююча практика, матеріальне виробництво.

Предмети природи, що втягнуті в практичну діяльність людей, стають соціально значимі. Вони утворюють різновид матеріальних цінностей, які називають ще природними. До матеріальних цінностей відносяться і цінності економічного характеру. Вони зводяться не лише до споживчих вартостей і сукупності матеріальних благ, а також включають значимість відносин власності і самого процесу праці.

До духовних цінностей ми можемо віднести етичні (об`єктивуються в традиціях, звичаях, нормах, ідеалах і т.п.); естетичні (чуттєва реальність – предмети витворів

мистецтва); політичні цінності (відносини між класами, націями, державами тощо). Духовні цінності існують не лише в предметній формі, але й як акт діяльності, що невіддільний від духовного виробництва. Духовне виробництво – це процес створення духовних цінностей і формування духовної культури. До другої підгрупи відносять особистісні та групові цінності (матеріальні й духовні). Особистісні цінності породжені потребами та інтересами індивіда, що можуть бути як лише індивідуальними, так і особистісним переосмисленням більш загальних інтересів. Такі цінності залежать від ступеня розвитку особистості. Групові цінності не є механічним набором цінностей, що притаманні окремим індивідам. Соціально значимими в цьому випадку виступають цінності, що виражають потреби та інтереси всієї групи. При цьому особистісні цінності можуть приноситись в жертву загальногруповим.

При розгляді ***третього питання*** необхідно звернути увагу на те, що ціннісне відношення формується у процесі людської діяльності, яка носить суспільний характер і залежить від становища людини в системі суспільних відносин, а також від особливостей її індивідуального розвитку, ступеня її залучення до культури. Формування особистості та її ціннісних орієнтацій відбувається одночасно. Але ці процеси відбуваються нерівномірно і подекуди не співпадають. Розвиток людини передбачає засвоєння нею багатоманіття знань, вмінь, норм, принципів, ідеалів тощо, але не всі для неї стають соціально значимими. Залежно від того, який вибір робить людина, що саме бачить в якості пріоритетних цінностей, буде здійснюватись її діяльність. Тому необхідно розглянути формування ціннісних орієнтацій у процесі виховання і навчання. Ціннісні орієнтації формуються лише за умов усвідомлення їх соціальної значимості.

Становлення ціннісних орієнтацій вимагає відповідного виховання почуттів, розвитку емоційної сфери людини, тому що в ній формуються прагнення, що виступають саме безпосереднім стимулом людської діяльності. Для сучасного українського суспільства важливо, щоб система цінностей була зорієнтована на розбудову нашого суспільства, а не на стагнацію.

Теми для повідомлень:

1. Типи суспільних цінностей.
2. Проблема критерію в системі цінностей .
3. Взаємовідношення особистих і групових цінностей.
4. Соціалізація потреб людини.
5. Суспільні та особисті інтереси.

Філософський словник до теми:

Аксіологія, «благо» і «цінність» «оцінка», «вибір», «ціна», «успіх», «бажане», «належне», «краще», «гірше».

Література:

1. Петрушенко В. Л. Філософія: Курс лекцій. К., 2001.
2. Філософія. Підручник / За ред. Горлача М. І., Кременя В. Г., Рибалка В. К. – Харків: Консум, 2000.
3. Забужко О. Філософія і культурна притомність нації. — Сучасність, 1994, №3.
4. Заїченко Г. Долі філософії та культури наприкінці XX сторіччя.- Філософ і соціол. думка, 1994, №1-2.
5. Філософія: Підручник / Заїченко Г.А. та ін. — К., 1995. — С.б-19.
6. Нестеренко В.Г.Вступ до філософії: онтологія людини. Навч. посібник. — К., 1995.
7. Філософія та її місце в сучасній культурі. — Філософ. і соціол.думка, 1993, №4.
8. Гільдербан, Дітріх Фон. Що таке філософія? – Львів, 2008. – 416 с.
9. Горак Г.І. Філософія: Курс лекцій. - К.: Вілбор, 1998.- 227 с.

Філософські етюди до теми
Аксіологічні проблеми у філософії

Цінності в системі культури.

З цінностями ми всі знайомі з дитинства. Люди звикли говорити: «Я ціную...», «Для мене цінним є...», «Це для мене становить найвищу цінність..» і. т. п. Ці слова якраз і виражають те, що у філософії називається «цінністю». Кожна людина щось у житті цінує: сім'ю, друзів, музику, мистецтво, благо, красу, істину, добро тощо. Все те, що цінує людина, називається цінностями.

Цінності цікавлять філософію з давніх-давен. Філософи, які жили в різні часи, намагалися віднайти те, що для людини вважається найвищою цінністю.

Наприклад, думка ***Платона,*** про те, що найвищою цінністю є *Благо*, була панівною упродовж віків.

Однак філософи минулого пропонуючи людині ті чи інші цінності, не намагалися з'ясувати, а звідки вони взагалі беруться, яке їх походження, яка їх природа.

Фактично уперше ці питання поставив ***Кант***, який, як ви пам'ятаєте, віднайшов у глибинах людської душі *«категоричний імператив*» – моральне правило, на основі якого людина робить оцінки типу «добро-зло», а також принцип доцільності, на основі якого людина складає естетичну оцінку.

Саме з праць Канта і витікають майже всі наступні філософські підходи щодо цінностей.

У другій половині XIX – першій половині XX ст. теорія цінностей активно розроблялася багатьма відомими філософами – ***Рудольфом Германом Лотце*** (1817–1881)*,* ***Віндельбандом, Ріккертом, Шелером, Дьюї*** та ін., хоча практично всі вони, як уже зазначалося, відштовхувалися від Канта.

Справжній інтерес до теорії цінностей був у значній мірі спровокований ***Ніцше,*** який проголосив «*переоцінку всіх цінностей*», тобто заміну всіх базових, насамперед, християнських цінностей, на цінності, що сприяють потягу до влади.

Саме у XIX – першій половині XX ст. філософи усвідомили, що цінності є окремим явищем культури, яке потребує детального філософського дослідження.

Філософська дисципліна, що *вивчає цінності*, називається ***аксіологією*** (від гр.– цінний і – вчення, закон).

Це слово вперше використав французький філософ

Поль Лапі (1869–1927) у книзі «Логіка волі».

Основні філософські підходи до розуміння цінностей.

Різні філософи по-різному визначали природу цінностей та їх походження, інакше кажучи відповідали на питання: «Чому так сталося, що людина має цінності?», «Чому людина щось цінує?» та «Що покладено в основу цінностей?».

В аксіології ***XIX–XX ст***. можна виділити наступні головні філософські підходи до розуміння цінностей:

1. Неокантіанський підхід.

Як ви пам'ятаєте ***Кант*** писав про «*категоричний імператив*»,
на основі якого людина оцінює власні вчинки і вчинки інших людей та
«принцип цілевідповідності»,
на основі якого людина здійснює естетичні й телеологічні судження.

Обидва вони, на думку філософа, дані людині *апріорно*, тобто до знайомства з навколишнім світом, із досвідом, –
себто вони *від природи вмонтовані в наш розум.*

Інакше кажучи, в основу цінностей покладено

трансцендентальні, апріорні структури.

Думки Канта щодо апріорної природи цінностей розвивались і його наступниками. ***Лотце*** фактично вважав цінності *абсолютно даними*, наголошуючи на тому,
що цінність стає цінністю тоді коли має
«етичний і естетичний смисл»,
тобто коли наповнюється якимось значенням.
Йому слідував ***Коген***, який писав про те,
що цінності народжує «*чиста воля».*
Аналогічні думки висловлює неокантіанець ***Віндельбандт***,
погляди якого свідчили, що *цінності близькі до апріорних форм*,
або норм, як їх тлумачив Кант; вони притаманні людині від природи, є ні від чого не залежними («абсолютно значимими»)
і виступають як «корінний факт» філософії.
Ріккерт також наголошував на абсолютності цінності,
як принципу людського буття, пізнання і діяльності,
він тлумачив цінності як «цілком самостійне царство,
що розташоване по той бік суб'єкта і об'єкта»,
як «світ трансценетного смислу».

Як бачимо, дана проблема розроблялася переважно представниками ***Баденьскої школи неокантіанства.***

2. Соціологічна теорія цінностей.
Поняття «*цінність»* уперше запровадив у соціологію вже знайомий нам ***Вебер.*** Він, подібно до неокантіанців, тлумачив цінність як *те, що має «іманентний (внутрішньо притаманний) смисл»,*
тобто будь-яка річ є цінною, якщо вона наділена смислом.
Сорокін і Парсонс вважали,
що на цінностях ґрунтується суспільне життя.
Вони – вищі принципи, що забезпечують згоду в суспільстві.
У *структурно-функціоналістських* концепціях
(***Парсонс, Радкліфф-Браун*** та ін.) головною й абсолютною цінністю проголошується **виживання суспільства**,
а всі інші культурні цінності є інструментом для його здійснення.
Для збереження будь-якої соціальної системи потрібні цінності, які сприймають усі люди. Без загальних цінностей, пише ***Клакхон***,
«Життя суспільства було б неможливим», а «функціонування соціально системи не могло б зберегти спрямованість на загальні цілі...».
3. «Онтологічне» тлумачення цінностей.
Цей підхід, на відміну від неокантіанства,
намагається розглядати цінності не як вмонтовані в наш розум,
а як ***притаманні самим речам зовнішнього світу.***
Вперше «онтологізувати» цінності почав ще учитель Гусерля ***Франц Брентано*** (1838–1917),
а продовжили розвивати ці думки вже учні й послідовники ***Гусерля.*** Такий підхід до цінностей пов'язується переважно із *феноменологією*.
Гартман пише про те, що предмети мають «*онтологічний статус*», а, отже, не тільки людина та її свідомість виступає мірою цінності предмета, але й сам предмет.
Аналогічні думки висловлює ***Шелер***,
який критикує Канта за «формалізм», тобто за те, що його «категоричний імператив» є формальним, абстрактним правилом, відірваним від життя

людини, її емоцій та суспільства,

таким чином

«цей колос із заліза і бронзи встає на шляху філософії до конкретного... вчення про моральні цінності...».

Цінності, на його думку, *залежать від людини, –* ***її емоцій, життя, спільноти, в якій вона живе***.

Вони не є відносними і різними, в залежності від людини і народу, адже хоча люди і спільноти досить різні, вони, на думку Шелера, однаково емоційно реагують на цінності.

Таким чином, **критика** неокантіанського апріорного і «формального» розуміння цінності і намагання пов'язати цінність із самим світом, самим життям є основою цього підходу.

4. «Суб'єктивістське» розуміння цінностей.

Пов'язане насамперед із філософією ***екзистенціалізму.***

Суть цього підходу полягає в тому, а що цінність встановлює тільки окремий людський індивід. Тільки ми самі для себе вирішуємо, що є для нас цінним, що ні. Предмети цінністю не володіють, і цінності не є вродженими структурами. «Моя свобода – єдина основа для цін ності», – писав ***Сартр.***

5. «Волюнтаристське» розуміння цінностей.

Ніцше єдиною основою цінностей вбачав волю до влади:

«Цей світ є воля до влади – і більше нічого! Так будьте ж і самі цією волею до влади – і більше нічим!».

На його думку слід відмовитись від старих, насамперед християнських цінностей, що проголошують смирення і покору, і вважати цінним те, що сприяє задоволенню людського потягу до влади: «Що таке добро? Все, що примножує в людині чуття сили, жадання влади і, зрештою, саму силу. Що таке зло? Все, що походить від слабості. Що таке щастя? Коли відчуваєш як зростає сила, отже долається опір...»

6. Ціннісний релятивізм.

Ця теорія заперечує існування будь-якої основи для цінностей. У житті кожної людини є те, що вона цінує і те, що не цінує.

Сукупність цінностей, пов'язаних між собою у людській свідомості людини називають ***системою цінностей***.

Людина протягом свого життя є «***зануреною»*** у системи цінностей.

Їх походження може бути довільним, окрім того не існує ніякої єдиної системи цінностей «для всіх людей», а лише різні системи, які творяться в залежності від людини, культури, етнічних особливостей тощо.

Як писав ***Дільтай***, який був близьким до цього підходу, «множина рівноправних ціннісних систем»? Ціннісний релятивізм стверджує, що річ не може бути цінною «від природи», – цінність створює людина і лише вона.

Золото не цінним саме по собі, – воно цінне для людини (тварини, наприклад, не звертають на нього ніякої уваги).

Село чи місто, де ми народилися, країна, в якій ми живемо, не є цінними самі по собі, – вони лише звичайні клаптики землі, нічим не кращі за інші, куточки Всесвіту, піщинки у галактиці, однак цінні для нас, бо вони є нашою Батьківщиною, – тут ми народилися, до них звикли з дитинства.

Аналогічні думки висловлювали і ***постмодерністи,*** як всіляко наголошували *на відносності* понять «добро» і «зло», «істина» і «хиба»,

критикуючи «бінаризм»,

тобто сприйняття світу через перераховані вище бінарні опозиції.

7. «Психологічно-утилітаристська» теорія цінностей.

Прихильники цього підходу пов'язують цінність із корисністю, тобто, людині фактично видається цінним все те, що є корисним, що сприяє задоволенню її власних потреб.

Біопсихологічні процеси, які виникають внаслідок задоволення утилітарної потреби, стають фактично «сигналом» про цінність даного предмету або дії.

Такий підхід розвивався у філософії ***праґматизму та інструменталізму*** (**Дьюї, Мейнонґ, Перрі, Льюіс**).

Структура цінності

Аксіологія не тільки намагається з'ясувати *природу цінності*,

але й склад, внутрішню будову або, як кажуть, *структуру цінності*.

З нашого погляду, чи не найбільш вдалою є визначення структури цінності, викладене у працях ***Шелера.***

Кожній *цінності,* за Шелером, відповідає:

емоційний акт, тобто емоційна реакція, що супроводжує цінність (відчуття задоволення, насолоди тощо);

взірець – особистісний приклад ціннісної поведінки (герой, художник, філософ, святий);

спільнота – соціальна група, до якої належить людина (маса, нація чи релігійна громада).

Це дослідження структури цінності можна взяти за основу.

Однак, вважаємо за потрібне вказати, що взірець, еталон, може бути не тільки особистісним, особливо якщо мова йде про естетичні цінності. Взірцем, окрім людини, може бути музичний твір, картина, книга, які виступають таким собі еталоном краси чи мудрості.

До цієї структури слід додати, також, ще й четвертий, коґнітивний елемент – *знання цінності*; адже для того, щоб щось цінувати, його треба, насамперед, знати.

Візьмемо, наприклад, таку цінність, як «добро». Якщо добро для людини справді є цінністю, то вона (людина) має якісь певні знання чи уявлення про те, що таке добро. Всі ці знання й уявлення якраз і становлять коґнітивний елемент цінності. Окрім того, маючи перед собою добро або зло чи якусь іншу цінність, людина переживає певні емоції, – це і є емоційний компонент.

Людина, маючи перед собою добро, порівнює його з якимось еталоном, тобто оцінює, – це третій компонент цінності – оцінка. Зрештою, добро є тільки те, що добре не лише для людини, але й для певної спільноти, з якою людина себе ототожнює.

Отже, цінність включає чотири компоненти:

а) коґнітивний – сприйняття, уявлення чи знання цінності;

б) емоційний – емоційні переживання, що супроводжують ціннісне ставлення;

в) оцінковий – процес з'ясування, чи є даний предмет або знання цінним і настільки (шляхом порівняння з певним еталоном);

г) соціальний – процес з'ясування, чи є даний предмет або знання цінним і настільки для певної спільноти людей, до яко себе відносить дана людина.

Цінності приносять нам *духовну насолоду*.Перебуваючи поряд із цінною з естетичної точки зору картиною ми отримуємо насолоду.

Цінності дають нам *знання.* Якщо людина щось цінує (наприклад філософію), вона прагне глибше пізнати предмет своєї цінності.

Цінності відіграють значну *роль у культурі*. Ви вже знаєте, що культура – це все, що створила людина. А що саме творить людина? Те, що для неї є цінним.

Отже, цінності – це продукт культури й одночасно те, що орієнтує, направляє, визначає культуру.

Досить часто саму культуру тлумачать як «сукупність усіх їх цінностей», створених людством.

Цінності – ядро духовного світу людини.

Цінності для духовності людини мають неабияке значення, оскільки вони лежать в основі вибору. Ми вже знаємо, що людина – це істота, наділена здатністю здійснювати

вибір. Вона вибирає книги в магазині, друзів, канали по телевізору і способи правильної поведінки. Цінності допомагають людині робити цей вибір. Ви будете вибирати ті книги, які мають для вас цінність, дружити з людьми, які володіють тими якостями, які ви цінуєте, тощо. Вибір, здійснюваний на основі цінності, називається ціннісним вибором.

Давайте проаналізуємо, як саме людина робить ціннісний вибір.

Людина, наприклад, цінує справедливість, отже, коли вона стає перед вибором: вчинити справедливо чи несправедливо, – вона спочатку відчуває певні душевні переживання, точніше, переживання справедливості, однак вона не стане здійснювати цей вчинок, якщо не матиме потреби вчинити справедливо, а також віри у його здійснення. Зрештою, людина здійснює вчинок завдяки волі, регулюючи свої дії за допомогою емоцій і підводячи справедливість, яку вона встановлює під певний ідеал.

Отже, компонентами *ціннісного вибору* є

переживання, потреби, емоції, віра, воля й ідеал.

Цінності ***пов'язані з метою і смислом людського буття***.

Мета і смисл обов'язково повинні мати цінність для людини. Ми хочемо змінитися, стати красивими, розумними, мужніми, тому що цінуємо красу, розум, мужність. Цінність надає смислу людському існуванню,

а отже, людина існує, бо її життя вже є чи не найбільшою цінністю.

Цінності також ***регулюють поведінку людини***. Якщо для нас цінністю є сім'я, то це спонукає нас на дбайливе ставлення до своїх рідних; якщо цінністю є робота – це спонукає нас до бездоганного її виконання; сама та чи інша поведінка може виступати також у якості цінності.

Наприклад, цінністю для людини може бути праця. Діяльність, у ході якої створюються матеріальні й духовні блага, є сама по собі цінна.

Зрештою, на основі цінності можуть ***встановлюватися норми взаємин між людьми***, тобто правила, що потребують бездоганного виконання. Наприклад, така цінність, як сім'я, покладає норми сімейних взаємин, така цінність, як дружба, встановлює певні правила для друзів.

Базові цінності людського життя. Ієрархія цінностей.

Ціннісні орієнтації та ідеал Людина сама вирішує, що для неї цінне, а що ні, і, з огляду на це, різні люди можуть мати різні цінності.

Наприклад, для одних людей цінною є класична музика, а для інших – рок-музика, для однієї людини прерогативу мають духовні, а для іншої – матеріальні цінності.

Люди, які виховувались у різних середовищах,належать до різних культур, мають, безсумнівно, різні системи цінностей.

Однак, багато хто з філософів вказували на те, що існують й універсальні цінності, тобто цінності, які визнають усі (або майже всі) люди, тобто загальнолюдські цінності.

Проблема ***базових універсальних цінностей*** для людини є важливою філософською проблемою, над якою розмірковують мислителі тривалий час.

Чи не найпопулярніший, напевно, залишається погляд на базові людські цінності, сформований в XVII ст. у ***вченнях школи Ляйбніца-Вольфа***, що згодом був яскраво репрезентований у філософії ***Канта***.

У його вченні, як ми пам'ятаємо, висувалась ідея про три найважливіші здатності людини, а саме:

пізнавати світ, регулювати моральні вчинки та здійснювати судження про красу, і водночас про три найвищі цінності:

«істина – добро – краса», що реалізуються в таких результатах діяльності як наука, моральність і мистецтво.

Аналогічних поглядів дотримувався і ***Ріккерт***, який виділяв три головні цінності: істину, добро і красу,

що мають втілюватись у єдності науки, моралі та мистецтва.

Сорокін – автор теорії про культурні надсистеми – вважав що, три головні культурні надситеми також базуються на цінностях.

Такими цінностями є ***Бог*** найвища цінність для
середньовічної західноєвропейської культури,
а також культури Індії та Греції в класичний період,
надчуттєва реальність найвища цінність для
західноєвропейської культури XIII–XIV ст.,
давньогрецька культури (VI–V ст. до н. е.) та
чуттєва реальність – XIV–XX ст..

Чимало філософів намагалися вибудувати ієрархію цінностей.

Ієрархія – це «піраміда»,
що розподіляє цінності – від найвищої до найнижчої.

Сорокін, наприклад, вважав, що
Бог є вищою цінністю, а чуттєва реальність – нижчою. Відоме також вчення про ієрархію цінностей ***Шелера***,
який виділяє чотири базові властивості всього живого:
чуттєвість, інстинкт, інтелект, дух.

Рослини володіють лише чуттєвістю;
тварини – чуттєвістю, інстинктом і, певною мірою, інтелектом,
люди – всіма чотирма властивостями.

Відповідно до цих чотирьох рівнів створюється ієрархія цінностей,
яким, як ми вже знаємо, відповідає тип емоції, взірець і спільнота людей.

Якщо й бувають універсальні, загальнолюдські цінності, то все одно, навіть поділяючи їх, люди надають переваги якимось одним із них.

Таким чином,
у кожної людини складається своя ***особиста ціннісна орієнтація***. Виділяють такі головні *типи ціннісних орієнтацій*:

а) ***етико-релігійна (етизм***) –
коли людина надає перевагу цінностям, пов’язаним із добром;

б) ***образно-естетична (естетизм)*** –
коли людина надає перевагу цінностям, пов’язаним із красою;

в) ***утилітарна*** –
тип орієнтації, за якої людина надає перевагу матеріальним цінностям (будинок, автомобіль …).

г) ***науково-теоретична*** –
за якою для людини найвищою цінністю є наукове пізнання;

Якщо розглядають максимальні прояви цінностей, то говорять про ***ідеал***. Що таке ідеал?

На наш погляд, найточніше поняття ідеалу сформулював англійський етик ***Джордж Мур***.

З одного боку,
«ідеал – означає найкращий стан, який взагалі можна собі уявити, як найвище добро або абсолютне добро»,
а, з іншого, – «найкращий із можливих у цьому світі стан».

Людське життя є наповненим смислом тоді й лише тоді,
коли людина має ідеал і прагне його досягти,
навіть якщо цей ідеал є утопією – недосяжною мрією.

Семінарське заняття 2.7.
Тема: Філософське розуміння суспільства

План

1. Суспільство як предмет соціально філософського аналізу.
2. Діалектика матеріального та духовного виробництва.
3. Сенс історії. Єдність та багатогранність світової історії.
4. Філософське розуміння культури.

Методичні вказівки до опрацювання питань плану

Суспільство, шляхи його формування і розвитку, структурні компоненти соціального цілого та їх співвідношення є предметом аналізу соціально-філософських теорій протягом всього розвитку людства.

Розпочинаючи розкриття ***першого питання***, вкажемо, що соціальна філософія розглядає суспільство як вищу форму розвитку матерії. Суспільство в розвитку соціального прогресу одночасно виступає як суб`єкт і об`єкт.

Суспільство – це динамічна соціальна система, яка охоплює всю сукупність соціальних суб`єктів і об`єктів, їх властивостей і відносин, що утворюють єдиний соціальний організм. Як динамічна система суспільство знаходиться у процесі розвитку і змін, що проходять в рамках структур і відносин, що склалися.

Суспільство разом з тим – соціальна реальність, яка включає в себе різні сфери життя. Сфери суспільства – це основні види людської діяльності. Кожна із сфер являє собою самостійну сторону суспільного життя і водночас взаємодіє з іншими. Взаємодія сфер суспільства, характер і способи їх функціонування становить організацію суспільства як соціальної системи.

Переходячи до ***другого питання***, треба вказати, що основним чинником існування і розвитку суспільства є суспільне виробництво. Суспільне виробництво, як таке, можна поділити на матеріальне і духовне. Матеріальне виробництво забезпечує процес перетворення предметів природи на такі предмети, що будуть придатні для задоволення людських потреб.

У свою чергу, духовне виробництво має створювати сферу духовних цінностей, що покликані задовольнити духовні потреби людей. До сфери духовного виробництва ми можемо включити науку, мистецтво, право, релігію і т.д. Надалі слід розглянути поняття «спосіб виробництва» – як спосіб відтворення матеріальних благ, що необхідні для розвитку суспільства. Сам спосіб виробництва поділяється на продуктивні сили та виробничі відносини. Продуктивні сили являють собою відношення виробництва до природи і, в свою чергу, складаються із знарядь і засобів виробництва та робочої сили (людей). Сюди також входять знання, досвід, наука.

Під виробничими відносинами слід розуміти такі відносини, які виникають у процесі виробництва. Вони носять об`єктивний характер, залежать від характеру відношення до знарядь праці, виробленої продукції, до власності на засоби виробництва. Для успішного розвитку і функціонування суспільства повинен діяти закон відповідності виробничих відносин характеру і рівню розвитку продуктивних сил. При розкритті даного питання доцільно було б вказати на суперечність, що може виникати між виробничими відносинами і продуктивними силами.

Третє питання доцільно розпочати з того, що історичне мислення – важлива складова філософського освоєння світу. Філософія історичного процесу розпочинається з визначення складу і статусу, соціальної ролі та історичної долі дійових осіб історії. Сьогодні історичне мислення постає як важлива складова соціально-філософського мислення. За допомогою історичного минулого ми можемо осягнути сучасність і подекуди передбачити майбутнє.

При подальшому розгляді питання варто зауважити, що поведінка людей в

суспільстві залежить не лише від обставин зовнішнього світу, але і від того світобачення, що зафіксувалося в їхній свідомості. Тому тут мова ведеться про історичну свідомість, про самобутність різноманітних груп у соціальному, етнічному плані. Виявилось, що менталітет нації, класу тощо закладений релігією, культурою, вихованням і при цьому може впливати на історичний хід подій не менше, ніж економічні чи політичні чинники.

Разом з тим, треба зазначити, що, не дивлячись на самобутність націй, народів, класів чи інших соціальних груп, в цій самобутності криється єдність. Єдність полягає в тому, що всі суспільні групи розвиваються і живуть за єдиними соціальними законами, порушення яких відображається негативно на суспільному розвитку.

Розпочинаючи ***четверте питання***, вкажемо, що культура – сутнісна родова властивість людини і результат її діяльності як суспільної істоти. Культура фіксує загальну відмінність людської життєдіяльності від біологічних форм життя. Вступаючи у взаємодію з природою, суспільством і самою собою, людина створює матеріальні та духовні цінності. Відповідно, і культура поділяється на матеріальну і духовну.

Матеріальна культура включає в себе сукупність матеріальних благ, засоби їх виробництва і способи оволодіння ними. Сюди входять знаряддя праці, транспорт, житло і т.д. Духовна культура охоплює суспільну свідомість, теоретичні і буденні знання, створення духовних цінностей. Також сюди входять освіта, наука, мистецтво тощо.

При цьому культура виконує низку функцій: 1) створююча функція (розвиток і саморозвиток людини); 2) нормативна функція (формування духовних орієнтирів, норм); 3) селекційна функція (відбір цінностей, ідеалів).

Теми для повідомлень:

1. Соціальна філософія як наука.
2. Суспільство як об'єкт філософського аналізу.
3. Суспільство як система, що саморозвивається.
4. Основні засади сенсу історії.
5. Людинотворча сутність культури.

Філософський словник до теми:

Духовне життя суспільства, ідеологія, природа, соціальні якості, соціум, суспільство, культура, людство, держава, соціальна детермінація

Література:

1. Петрушенко В. Л. Філософія: Курс лекцій. К., 2001.
2. Філософія. Підручник / За ред. Горлача М. І., Кременя В. Г., Рибалка В. К. – Харків: Консум, 2000.
3. Забужко О. Філософія і культурна притомність нації. — Сучасність, 1994, №3.
4. Заїченко Г. Долі філософії та культури наприкінці XX сторіччя.- Філософ і соціол. думка, 1994, №1-2.
5. Філософія: Підручник / Заїченко Г.А. та ін. — К., 1995. — С.б-19.
6. Нестеренко В.Г.Вступ до філософії: онтологія людини. Навч. посібник. — К., 1995.
7. Філософія та її місце в сучасній культурі. — Філософ. і соціол.думка, 1993, №4.
8. Гільдербан, Дітріх Фон. Що таке філософія? – Львів, 2008. – 416 с.
9. Горак Г.І. Філософія: Курс лекцій. - К.: Вілбор, 1998.- 227 с.

Філософські етюди до теми:
Соціальна філософія

Проблеми суспільства, досліджуються багатьма науками: історією, соціологією, культурологією, футурологією та іншими. Філософський аналіз передбачає осмислення суспільного розвитку як багатоманіття ціннісно значущих норм буття людської спільноти, способів її життя, смислів і структури картин світу, принципів поведінки людей. Ці та інші проблеми вивчаються такими галузями філософського знання, як соціальна філософія.

У цілісному осмисленні світу та відношення людини до нього філософія аналізує не лише природу, а й суспільство. Уже на ранніх етапах становлення філософії, зокрема античної, значна увага приділялася осмисленню суспільства. Проте минуло не одне століття, поки суспільство стало об'єктом комплексу соціальних наук, у відношенні до яких соціальна філософія викристалізувалась як частина філософії, виявила власний зміст, зайняла високий теоретичний рівень узагальнення й абстрагування, постала як складна філософська наука, що вивчає основні особливості і закономірності соціальної сфери буття.

Філософський аналіз суспільних процесів і нині не втратив своєї актуальності, незважаючи на розвиток і розгалуження гуманітарного знання. Суспільні науки – історія, економіка, конкретна соціологія, політологія, юридичні науки, соціальна психологія та інші – вивчають яку-небудь одну сферу суспільного життя. Водночас філософії належить загальний підхід: аналіз основних методів осягнення суспільних процесів, вивчення цілей, рушійних сил, напрямів розвитку суспільства, взаємозв'язку його різних структурних ланок.

Соціальна філософія (socialis – товариський, громадський) – це система теоретичного знання про найбільш загальні особливості, закономірності й тенденції взаємодії соціальних явищ, цивілізаційного існування; функціонування і розвиток суспільства як цілісної системи.

Постаючи як загальнотеоретичне вчення про суспільство, соціальна філософія тісно взаємодіє із соціальними й соціогуманітарними науками – історією, політологією, політичною економікою, культурологією та ін.

Особливо тісними є міждисциплінарні зв'язки із соціологією, адже вони вивчають один об'єкт – суспільство (соціум), однак під різними кутами зору.

Соціологія досліджує найзагальніші ознаки суспільства в його буттєвому сенсі, з'ясовує його глибинну сутність, а соціальна філософія, характеризуючи свій предмет, використовує такі широкі за обсягом та універсальні поняття, як «формація», «цивілізація», «культура», а також методологічно значущі категорії – «соціальне», «соціальний світ», «соціальна система», «соціальні інститути», «закони суспільного розвитку».

Головним у соціальній філософії є поняття «соціальне», що характеризує специфіку життя людей як суспільних істот, визначає особливість законів, які зумовлюють їх співіснування, логіку суспільних процесів, природу соціальних інститутів тощо.

Сучасні соціологічні та філософські дослідження дають змогу виділити кілька ключових підходів у тлумаченні соціального (соціальних процесів і соціальних якостей):

– субстратно-редуктивний підхід, згідно із яким в основі соціальності лежать генетичні, біохімічні чи якісь інші матеріально-речові субстрати, тобто цей підхід намагається звести соціальне до чогось простішого, доступного для вивчення та матеріально-речового (Ф. Кріс, Ж. Моно, Е.Уілсон та ін.);

– інтерактивний підхід, згідно із яким суспільні зв'язки зумовлені взаємними діями індивідів, включених у загальну систему діяльності, тобто соціальність – це сукупність певних міжіндивідуальних взаємодій (Дж. Мід, Дж. Хоманс та ін.);

– структурно-функціональний підхід, що пов'язує соціальність із певною сукупністю

створених суспільством закладів та інституцій, функціонуючих у взаємних зв'язках та забезпечуючих цілісність соціального процесу (Р. Мертон та ін.);

– менталітетно-трансцендентальний підхід, який намагається покласти в основу соціальних явищ та процесів деякі вищі або абсолютні цінності, нормативи, взірці, сенси, наприклад релігійно-культового плану (М. Вебер, В. Дільтей, М. Шелер та ін.);

– діяльнісний підхід, що панував у марксистських дослідженнях, виводив на перший план співвідношення процесів опредметнення та розпредметнення, тобто вважалось, що специфікою людських стосунків є те, що вони опосередковані речами, які постають продуктами людської перетворюючої діяльності.

Соціальне – сукупність ознак і особливостей суспільних відносин, що виявляється у стосунках індивідів і спільнот, їх ставленні до свого місця в суспільстві, а також до явищ і процесів суспільного. Воно є лише частиною суспільного, властивістю або станом суспільства. У широкому сенсі суспільство, яке вивчається соціальною філософією, визначають як соціальність взагалі, як соціум. У цьому аспекті поняття «суспільство» і «соціальне» тотожні. В іншому, конкретнішому, значенні суспільство не є синонімом соціального, а характеризує особливі, чітко визначені форми існування соціальних явищ.

Об'єктом соціальної філософії є соціальне життя, усе розмаїття соціальних процесів і явищ.

Головне завдання соціальної філософії – виявити в розмаїтті суспільних процесів, фактів, явищ, подій світоглядні, смислоутворювальні чинники та мотиви людської діяльності, з'ясувати як суспільство породжує людські потреби й інтереси, формує соціальні ідеали, утворює різноманітні системи соціальних цінностей і взаємодії.

Предметом соціальної філософії є закономірності й тенденції розвитку суспільства, утворення історичних спільнот людей, взаємозв'язок між ними та їхня роль у суспільстві.

Головною особливістю предмета соціальної філософії є те, що вона вивчає не певний аспект життя суспільства, а суспільство загалом, суспільство як цілісну систему. Філософ на основі узагальнення знань про суспільство розглядає його в цілому, добуває інтегративне знання про суспільство як систему, яка має свою історію, досягла певного рівня розвитку, функціонує у тісній взаємодії економічних, соціальних, політичних, психологічних тобто матеріальних та духовних факторів.

Соціальна філософія вивчає закономірності й проблеми розвитку суспільства через визначення місця і ролі в них людського фактору, відношення знання до людини і навпаки. Вона покликана надавати людині орієнтири щодо її життя в суспільстві та взаємин із іншими людьми. Соціальні явища та процеси володіють особливими якостями, які не можна звести до природних, біологічних або психологічних; вступаючи в соціальну систему зав'язків, природні речі та процеси набувають нового типу впорядкування та функціонування: вони мають тепер цільове призначення, а загалом своїм способом соціального функціонування окреслюють існуючу в певному суспільстві систему норм дії, цільових та смислових орієнтирів, мотивів поведінки. Людина входить у суспільне життя, проходить через процес соціалізації, набуває соціальних якостей, що й спричиняє необхідність пізнання та усвідомлення сутності соціальних процесів.

Соціальне пізнання – пізнання соціальних реалій життєвого середовища людей – постає як необхідна умова його налагодження відповідно до природи і призначення людини. Пізнання дає суб'єктові об'єктивно істинне знання. Воно розкриває закономірності, що прокладають собі дорогу через хаос випадковостей. Пізнання озброює суб'єкта діяльності істиною і дає змогу діяти в руслі об'єктивних законів соціального розвитку, а не всупереч їм. Раціональна діяльність не можлива без пізнання. Тільки воно вказує людині напрями руху вперед, обґрунтовує горизонти майбутнього, засоби його досягнення.

Соціальне пізнання здійснюється за тими ж законами, як і пізнання взагалі. Його основа – суспільно-історична практика. Воно не існує поза пізнавальною діяльністю конкретних індивідів, без системи знань, що передаються від одного покоління іншому.

Механізм пізнання – у відображенні, а мета його – отримання об'єктивно істинного знання, яке не залежить від суб'єкта й існує поза ним. Водночас соціальне пізнання має специфіку. Вона зумовлена перш за все особливостями суспільства як предмета пізнання.

Досить довго філософи заперечували власне можливість пізнання суспільства. Логіку їх міркувань можна охарактеризувати таким чином: у природі діють об'єктивні закономірності (наприклад, закон всесвітнього тяжіння), що надає можливість її пізнання. Природознавство як наука про природу (фізика, хімія, механіка) має право на існування. У суспільстві ж діють люди, які керуються власним розумом. Скільки людей – стільки й «ідеальних позицій», тобто ідей, поглядів, міркувань. Звідси висновок: наука про суспільство, де нібито немає об'єктивних закономірностей, в принципі неможлива.

Подібний погляд, притаманний здебільшого мислителям давнини, наявний і в сучасній літературі, хоча й у дещо видозміненій формі. Скажімо, у роботах неокантіанців Г. Ріккерта та В. Віндельбанда досить однозначно йдетьмя про те, що істинними науками можуть бути лише науки про природу. Суспільні ж науки виступають як «прості регістратори» фактів, бо всі явища суспільного життя – індивідуальні й неповторні. Подібну думку можна зустріти і в працях англійського філософа й історика А. Тойнбі, німецького соціолога О. Клауса, англійського філософа П. Поппера.

У суспільстві, як і в природі, є об'єктивні закономірності. Інша справа, що здійснюються вони через людську діяльність. Якщо в природі діють сліпі природні сили, то в суспільстві – люди, наділені свідомістю і волею. Закономірності розвитку суспільства є закономірностями людської діяльності. Пізнання їх – основна мета суспільствознавства як науки, яка має такий самий необхідний характер, як і природознавство.

Інша особливість соціального пізнання зумовлена тією обставиною, що суспільство пізнає само себе. Воно одночасно виступає в якості і об'єкта пізнання, і його суб'єкта.

Суб'єктом пізнання завжди є людина. Коли вона пізнає природу, то об'єкт її пізнання знаходиться поза нею. Якщо йдеться про пізнання суспільства – суб'єкт і об'єкт співпадають. Пізнаючи суспільство, людина пізнає себе. І навпаки, пізнаючи себе, одночасно вона пізнає суспільство, у якому живе і діє. Щоб пізнати суспільство, людина має уявляти його як незалежне від себе.

Об'єктивність соціального пізнання полягає в тому, щоб бачити в суспільстві не те, що хочеться тому чи іншому суб'єктові згідно з його власними потребами й інтересами, а те, чим воно є само по собі як існуюче об'єктивно, тобто незалежно від них. Здійснити це можна лише через пізнання суспільства в контексті суспільно-історичної практики, де діють різноманітні суб'єкти – індивіди і соціальні спільноти, що мають різноспрямовані та однакові інтереси і потреби, де існують боротьба та єдність історичного розвитку.

Чергова особливість соціального пізнання полягає в обмеженні застосування такого поширеного методу пізнання, як експеримент. Він дає змогу втілити в життя нові форми соціальної організації та управління суспільством, оптимізувати певні соціальні процеси. Водночас не можна не враховувати, що об'єктом соціального експерименту слугують, з одного боку, живі люди, що в разі його невдачі негативно позначиться на їх долі, з іншого – власне експериментатор, що також позначається на «чистоті» експерименту і обумовлює відповідальність дослідника перед суспільством і самим собою. Застосування експерименту в соціальному пізнанні має певні межі, що й зумовлює його специфіку на відміну від пізнання природи.

Таким чином, досліджуючи суспільство як устрій спільного людського життя, що докорінно відрізняється від природно-тваринного світу, соціальна філософія доводить, що за своєю сутністю суспільство є системою відносин і соціальних інститутів, які породжені практикою спільного існування людських спільнот, їх взаємопов'язаною діяльністю. Соціальний світ – складне утворення, результат взаємодії економічних, культурних і духовно-ідеологічних чинників, які зумовлюють соціальний статус індивіда, його ціннісні, культурні уявлення щодо сенсу своєї суспільної діяльності.

Філософські концепції розуміння суспільства

Суспільство – одне з найскладніших відомих науці явищ об'єктивної реальності. Питання, виникнення суспільства, чому і як воно розвивається завжди хвилювали мислителів усіх часів і народів.

Термін «суспільство» – поняття багатозначне. Його можна розглядати як у широкому, так і у вузькому значенні. *У вузькому розумінні* він має такі значення:

1) суспільство як сукупність суспільних відносин. Відомо, що суспільні відносини – це те специфічне, що відрізняє соціальні утворення від інших систем матеріального світу. І кожне суспільство є не просто сукупністю людей, а єдиною системою соціальних відносин, цілісним соціальним організмом, що розвивається певною мірою незалежно від інших соціальних організмів. Отже, спільність людей, яка обумовлена формами і засобами їх взаємодії;

2) суспільство як конкретно-історичний етап людської історії (первісне суспільство, індустріальне суспільство, інформаційне суспільство тощо);

3) окреме, конкретне суспільство, що є самостійним суб'єктом історії (українське суспільство, американське суспільство тощо).

Суспільство *в широкому розумінні* – якісно відмінне від природи, багатомірне, внутрішньо розгалужене і водночас органічно цілісне утворення, що постає як сукупність історично сформованих способів і форм взаємодії та об'єднання (діяльності, відносин, поведінки, спілкування, регуляції, пізнання), в яких знаходить свій вияв всебічна і багаторівнева взаємозалежність людей. Інакше кажучи, це все людство загалом, тобто вся сукупність суспільних відносин і організмів, що існували й існують на нашій планеті.

Суспільство розглядають як продукт цілеспрямованої та розумно організованої сумісної діяльності значних груп людей, які поєднані не на основі спільності, а на основі сумісних інтересів та договору.

Суспільство вивчає безліч наук: соціологія, історія, археологія, історія держави і права та багато інших, кожна з яких має свій предмет вивчення суспільства. На відміну від історії, що розглядає його переважно в діахронічному зрізі, та соціології, яка акцентує увагу на зрізі соціальної обумовленості, філософія визначає поєднання цих вимірів при вивченні суспільства як цілого. Філософія зорієнтована на з'ясування найзагальніших підстав єдності, своєрідності всіх форм, рівнів і аспектів взаємовпливу та взаємоперетворення індивідного й соціального, розв'язання суспільних та особистісних (в їх взаємозалежності) суспільних проблем, вироблення орієнтирів екзистенційного характеру і виявлення таких умов вільної самоідентифікації та самореалізації людини, за яких зберігається і вдосконалюється суспільство як продукт взаємодії людей, система соціальних зв'язків, що утворює основу і середовище власне людської життєдіяльності.

Саме під таким кутом зору філософія розглядає єдність суспільства з природою (історія постає як частина історії природи, олюднення природи та своєрідність суспільства щодо неї); особливості суспільства як сукупності взаємодії індивідів, що об'єднуються для задоволення «соціальних інстинктів» (Арістотель); відмінності «природного стану» співіснування людей та стану громадянського, «суспільно-договірного» (Гоббс, Локк, Шефтсбері, Мандевіль, Г'юм, Мейн, Тьонніс, Дюркгейм, Барж, Вебер); специфіку доіндустріального, індустріального та постіндустріального суспільства (Арон, Ростоу,

Белл, Гелбрейт, Кан, Тоффлер); суспільство як сукупність цивілізацій (Данилевський, Тойнбі, Шпенглер); співвідношення суспільства взагалі та суспільно-економічних формацій як його конкретно-історичних етапів розвитку (Маркс, марксизм).

Сучасному періоду соціальної філософії властиве некласичне розуміння суспільства, для якого характерне співіснування найрізноманітніших підходів до пояснення суспільства. Причому намагання знайти прийнятне для всіх цих підходів визначення суспільства призводить до вельми абстрактного тлумачення суспільства як **всеохоплюючої** системи, яка окреслюється граничними умовами соціальності як смислової комунікації, а в просторовому вимірі постає як «світове», «планетарне». За таких умов необхідним, урівноважуючим цей уніфікаційний аспект розгляду суспільства є притаманна історичній науці «мультиплікативна» характеристика суспільства, яка формується не відкиданням розбіжностей різних підходів, а навпаки – їх врахуванням, що уможливлює осягнення суспільства в усій його складності і багатстві виявів.

Для ефективності розгляду проблеми уточнимо основні поняття теми. Так, соціальна філософія під поняттям **«суспільство»** має на увазі продукт цілеспрямованої і розумно організованої спільної діяльності великих груп людей, об'єднаних не на основі спільності, а на основі спільних інтересів і договору. Поняття «суспільство» – ширше, ніж поняття спільність, тому не кожна спільність є суспільством, але будь-яке суспільство має риси спільності.

Поняття **«народ»** означає спільність людей, пов'язаних, передусім, походженням, мовою, культурою і, як правило, певною територією. Поняття **«нація»** тлумачать як форму організації життя одного народу (чи кількох близьких), пов'язаних державністю, економічними, політичними і духовними відносинами людей. Держава ж є продуктом історичного розвитку людського суспільства, формою організації життя народів і націй, заснованою на праві і законі. Усі розглянуті поняття, як це ми бачимо з даних визначень, тісно пов'язані між собою і перетинаються між собою.

Встановлено, що суспільство на нашій планеті не існувало споконвік. Воно має свою історію виникнення й розвитку. Першими відомими науці соціальними організмами були первісні племена, потім – рабовласницькі державні утворення Давнього Сходу, створені людьми наприкінці IV тис. до н.е. у родючих долинах рік Нілу (Єгипет), Тигру і Євфрату (Месопотамія), Інду і Гангу (Індія), Хуанхе і Янцзи (Китай). Звідси можна зробити висновок, що перехід людства від общинної форми існування до суспільства відбувся понад п'ять тисяч років тому.

Основні підходи до розуміння суспільства. Існує безліч точок зору щодо суспільства і причин його виникнення. Можна припустити, що різних інтерпретацій суспільства стільки ж, скільки існує філософських напрямів в історії філософської думки. Усі їх розглянути досить складно, однак, за умов певного спрощення, їх можна об'єднати в кілька теоретичних концепцій (моделей).

Однією з перших концепцій розуміння суспільства і джерел його розвитку є **релігійно-міфологічна модель,** що виникла в епоху рабовласництва. Суспільство, як і окрема людина, крізь призму цієї моделі розглядались у системі загального світового (Божого) порядку – космосу (Бога), що слугує джерелом і першоосновою всього сущого. Стихійна реалізація історичної необхідності породжувала і підтримувала в людей упевненість в існуванні долі, у Божій обумовленості існуючих відносин, порядків, а також усіх змін, що відбуваються. Тому Боже (космічне) першоджерело існування суспільства і діючих у ньому законів і моральних норм – основна тема древніх міфів. Історики і

філософи Античності також розглядали суспільство не як особливе утворення, що розвивається за власними законами, а як компонент космічного буття. Звідси випливає релігійно-міфологічний характер їх поглядів.

Якщо релігійно-міфологічна концепція виникла на ґрунті античної філософії, то теологічна концепція зародилася в надрах схоластичної філософії, філософії Середньовіччя. Антична філософія, попри розбіжності у поглядах її представників на суспільство, мала космоцентричний характер, оскільки тим цілим, у яке включалося все суще, у тому числі й суспільство, був Космос. На противагу середньовічний світогляд був теоцентричним: реальністю, що визначає усе суще, у тому числі і в суспільному житті, для нього була не природа, космос, а Бог.

У найбільш повному вигляді ця концепція набула розвитку у вченні Аврелія Августина, а пізніше Фоми Аквінського. Августин вважав, що вся історія визначається Божою волею, а всі недоліки суспільства пояснюються первородним гріхом Адама і Єви. Розвиваючи ці ідеї, Фома Аквінський стверджував, що нерівність людей є вічним принципом розвитку суспільного життя, а поділ на стани встановлений Богом.

У Новий час поширилася натуралістична концепція суспільного життя, представниками якої були Ісаак Ньютон, Рене Декарт, Шарль Луї Монтеск'є, Джон Локк та інші мислителі, хоча перші натуралістичні ідеї можна знайти ще у творах давньогрецьких філософів. Так, наприклад, Демокріт висловлював думку про те, що все суспільне має природне походження, Арістотель же висунув ідею про природне походження соціального розшарування людей.

Натуралізм (лат. *natura* – природа) як філософський принцип розглядає соціальні явища винятково як дію природних сил: фізичних, географічних, біологічних тощо. Відповідно до цього принципу, тип суспільства і характер його розвитку визначаються кліматичними умовами і географічним середовищем (географічна школа – Л. Мєчников, В. Ключевський та ін.), біологічними, расовими, генетичними особливостями людей (соціальний дарвінізм, представниками якого були Т. Мальтус, Л. Гумплович, В. Самнер; расово-антропологічна школа, носієм ідей якої вважають, наприклад, Ж. А. де Гобіно), космічними процесами і ритмами сонячного випромінювання (О. Чижевський, Л. Гумільов). Таким чином, натуралізм вищі форми буття зводить до нижчих, а людину – до рівня тільки природної істоти. Головний недолік даної концепції полягає в ігноруванні якісної своєрідності людини, у приниженні людської активності, у запереченні людської волі.

На відміну від натуралістичної концепції, **ідеалістична модель** ізолює людину від природи, перетворює духовну сферу громадського життя на самодостатню субстанцію. Так ідеалістичне розуміння історії виникає в результаті абсолютизації духовного фактора в людському бутті і знаходить своє відображення в принципі «ідеї правлять світом».

Вершиною об'єктивно-ідеалістичної моделі розуміння суспільства є погляди Гегеля, який висловив ряд геніальних концепцій про закономірності розвитку суспільства. За Гегелем, історія рухається вперед не як стихійний процес. Вона складається з дій окремих людей, кожна з яких прагне реалізувати свої здібності та егоїстичні цілі. Однак внаслідок дій людей, що дбають про свій інтерес, виникає щось нове, що відрізняється від їхніх первісних задумів. У цьому, вважає Гегель, і полягає «хитрість історичного розуму», саморозвиток і самопізнання якого і є власне історичним процесом.

Таким чином, якщо з погляду натуралізму розвиток суспільства визначається дією законів природи, то в ідеалізмі функцію творчого початку виконує світовий розум (об'єктивний ідеалізм), нічим не обмежена людська активність, насамперед духовно-вольова (суб'єктивний ідеалізм).

Недоліки натуралістичної й ідеалістичної моделей намагалися розкрити і подолати творці діалектико-матеріалістичної концепції розвитку суспільства. Згідно вчення марксизму, що спирається на дослідження Ч. Дарвіна, Л. Моргана, процес формування суспільства своїм вихідним пунктом має виокремлення людини з тваринного світу під час формування в предків людини соціально-спонукальних мотивів у поведінці. Завдяки цьому, крім природного добору, вступає в силу і соціальний добір. У процесі такого «подвійного» добору виживали і вважалися перспективними ті найдавніші спільності людей, що у своїй життєдіяльності підкорялися певним соціально значущим вимогам, наприклад, бути згуртованими, допомагати одне одному, турбуватися про долю нащадків тощо. Так поступово в ході історичного розвитку людина, образно кажучи, ставала на шлях дотримання соціальних законів, сходячи з колії біологічних закономірностей.

Процес соціалізації людини здійснювався передусім у процесі праці, навички до якої постійно вдосконалювалися, передавалися від покоління до покоління, утворюючи таким чином речовинно-фіксовану «культурну» традицію. Праця, стимулюючи людей до спільної діяльності, обумовила виникнення і розвиток різноманітних видів спілкування, виникнення членороздільної мови (тобто виникнення сукупності довільно відтворюваних загальноприйнятих у межах даного суспільства звукових знаків для об'єктивно існуючих явищ і понять, а також загальноприйнятих правил їх комбінування), утворення виробничих відносин. Таким чином, праця і виробничі відносини, є головними матеріальними рушійними силами, які привели до появи і вдосконалення власне людської форми існування – суспільства.

К. Маркс, аналізуючи закономірності розвитку вже сформованого суспільства, значно розширює сферу дії матеріалізму і поширює його на сферу суспільних відносин. Цей підхід надалі почали називати матеріалістичним розумінням історії. Відповідно до цього підходу, система виробничих відносин становить у суспільстві першооснову – базис, на якому формуються всі інші відносини людей – правові, політичні, ідеологічні тощо.

Для більшості сучасних соціально-філософських і соціологічних концепцій суспільства характерно пояснювати його як сукупність соціальних взаємозв'язків і взаємодій людей у процесі задоволення їхніх потреб. Наприклад, одна з найвідоміших концепцій суспільства, створена М. Вебером (1864–1920), називається **інтерпретацією соціальної дії.** Головною ідеєю вчення Вебера є обґрунтування можливості максимально раціональної поведінки, що виявляється у всіх сферах людських взаємин.

Згідно з позицією Вебера, соціальна дія має зміст, якого вона не має в природі. Для розуміння цього змісту необхідна відповідна інтерпретація. У цьому і полягає головна ідея Вебера: завжди і скрізь, в усі епохи сутність суспільства необхідно розуміти як тлумачення змісту соціальної взаємодії людей. Необхідно додати, що під соціальною дією мають на увазі не будь-яку дію, а дію, «суб'єктивний зміст якої належить до поведінки інших людей». З огляду на такий підхід, не можна вважати дію соціальною, якщо вона є суто наслідуваною, афектною чи коли вона орієнтується на яке-небудь природне явище.

Ще одна відома сучасна концепція суспільства – так звана **концепція методологічного індивідуалізму,** що сформувалася на основі ідей марксизму, тейярдизму, неофрейдизму і соціобіологізму, трактує суспільство як продукт індивідуальної взаємодії.

На думку К. Поппера, суть такої концепції полягає в тому, що кожне колективне явище ми повинні розглядати як результат дій, взаємодій, цілей, надій і думок окремих людей і як результат створених і охоронюваних ними традицій. Відповідно до цього розуміння, соціальна сутність індивіда запрограмована не тільки суспільством, а й космо-природно-товарно-соціальним буттям, оскільки людина є космо-природно-соціальною істотою. Тут потенційна духовність космосу реалізується людиною в його суспільних відносинах і об'єднаннях.

Цікаві некласичні, новаторські ідеї в підході до суспільства містять також інші сучасні філософські концепції: герменевтика, феноменологія, аналітична філософія, постмодернізм та ін.

Суспільство як цілісна система. Ідея про те, що суспільство є системою, джерело розвитку якої знаходиться в ній самій, нині є загальновизнаною і не вимагає особливої аргументації.

Відмінності соціальної системи від систем, що діють у природі, полягають у тому, що:

1) суспільство, на відміну від природи, є системою не тільки матеріальних, а й духовних відносин, що складаються між людьми в процесі їхньої спільної діяльності і взаємодії;

2) центральним елементом будь-якої соціальної системи є людина, що має свідомість, діє відповідно до своїх бажань і прагне до досягнення певних цілей, що додає розвитку суспільства значного ступеня невизначеності, а отже, непередбачуваності;

3) сама людина є складною системою й існує як підсистема в системі. Інші елементи суспільства також є системними формами і утворюють певні автономні системи (держава, економіка, політика, право тощо);

4) розвиток суспільства підкоряється як загальним законам, так і специфічним соціальним законам, що діють лише в соціальному середовищі;

5) соціальна система є узгодженістю елементів і водночас їх неузгодженістю, як наявністю гармонійних тенденцій так і конфліктної взаємодії. Таким чином, суспільство – це жива суперечлива система, якій притаманні саморозвиток, самодіяльність, самоорганізація.

Отже, суспільство як підсистема об'єктивної реальності істотно відрізняється від інших природних систем, як біологічних, так і фізичних. Соціальна система є найскладнішою з відомих систем об'єктивної реальності, що охоплює сукупність соціальних об'єктів і суб'єктів, їхніх властивостей і відносин, що утворюють цілісний соціальний організм.

Соціальна структура суспільства – це форма організації суспільства, що сформувалася історично і є певною формою стійких зв'язків, відносин, які виникли на їх основі, соціальних груп та інститутів, що забезпечують цілісність суспільства, збереження його властивостей під час впливу на нього різних внутрішніх і зовнішніх факторів. Отже, **соціальна структура суспільства** – це сукупність взаємозв'язаних і взаємодіючих між собою соціальних груп, спільностей та інститутів, пов'язаних між собою відносно сталими відносинами. Соціальна структура суспільства становить будову цієї соціальної

системи, визначає характер взаємозв'язків і взаємовідносин між її складовими частинами. Завдяки поняттю соціальної структури суспільства ми маємо можливість виокремити два основні компоненти суспільства: наявність складових елементів та соціальних зв'язків, що виникають між цими елементами.

Структура суспільства містить безліч різноманітних елементів. Основними серед них є:

1) суб'єкти суспільства (людина, люди та їх об'єднання);

2) взаємини і зв'язки між людьми;

3) соціальні інститути;

4) соціальна діяльність.

Характеризуючи *перший елемент* – суб'єкт суспільства, слід зазначити, що кожна суспільна людина включена в певне співтовариство чи соціальну групу (або кілька груп). У процесі спільної життєдіяльності людей у суспільстві формується стійка структура соціальних спільнот, що включає такі групи, як родина, рід, плем'я, нації, класи, стани, касти та ін. Утім, залежно від мети дослідження, соціальні групи і співтовариства можуть диференціюватися і за іншими ознаками. Наприклад, за соціально-демографічними (чоловіки, жінки, діти, молодь, пенсіонери); територіальними (мешканці міста, жителі села); за родом заняття (робітники, службовці, учні, творча інтелігенція); відношенням до власності (підприємці, наймані робітники), а також за рівнем доходів, рівнем освіти тощо.

Нагадаємо, що суб'єкт розуміється у філософії як носій предметно-практичної діяльності та пізнання, джерело активності, спрямованої на об'єкт. Суб'єктом можуть бути всі структурні складові соціальності – від суспільства до індивіда, особистості.

Виділимо **найперші суб'єкти суспільного розвитку:** роди і племена – на історичному етапі первіснообщинної формації; народ – класи і соціальні групи в суспільно-економічних формаціях; класи-антагоністи і класи-союзники в епоху суспільно-економічних формацій; класи-союзники у соціалістичному суспільстві; соціальні групи; етноси (нації, народності); трудові об'єднання різного рівня; професійні спілки; партії; рухи, фронти; громадські організації, союзи молоді, жінок, ветеранів та інше; родини, сім'ї; особистості, індивіди.

Основним суб'єктом суспільства є народ. Поняття «народ» є полісемантичним. Ми його використовуємо у такому значенні: народ – це соціально-історична, органічна, певною мірою споріднена спільність людей, яка населяє територію певної країни і ідентифікує себе передусім із цією країною. Водночас на народ перетворюється зазвичай та етнічно гетерогенна людність країни, представників якої єднають спільність історичної долі, економічні, соціальні, політичні, духовно-культурні, релігійні потреби та інтереси, загальна мова міжетнічного спілкування і погляди на майбутнє. Саме народ є дійсним творцем історії, який своєю діяльністю забезпечує спадкоємність розвитку суспільства.

Другий елемент – суспільні відносини дає змогу змістовно розкрити сутність суспільства. **Суспільні відносини** – це певний зв'язок, залежність між суб'єктами, що складають суспільство. Відносини – це своєрідний об'єднуючий матеріал, що згуртовує людей в суспільство, перетворює на моноліт його окремі елементи. Чим різноманітніші соціальні відносини, тим розвиненішим є суспільство. Залежно від сфери життєдіяльності суспільства виокремлюють економічні, політичні, правові, соціальні, релігійні відносини

тощо. Залежно від суб'єктів, між якими виникають відносини, виокремлюють сімейні (сімейно-побутові), родові, класові, національні, міждержавні відносини. Можуть також розглядатися відносини як між сферами життєдіяльності суспільства, так і всередині цих сфер. Необхідно також ураховувати взаємозв'язки і взаємопроникнення суспільних відносин, а також те, що їх роль постійно змінюється.

Наступний, *третій елемент* структури суспільства – **соціальні інститути** є історично конкретною формою організації і регулювання громадського життя. За допомогою соціальних інститутів упорядковуються відносини між людьми, їхня діяльність і поведінка в суспільстві, забезпечується стабільність суспільства. Соціальні інститути в сучасній соціальній філософії постають як різноманітні організації, установи, що відображають соціальну і політичну структуру суспільства; як комплекс соціальних норм і зразків, що визначають стійкі форми соціальної поведінки і дії.

Залежно віл сфери суспільних відносин вирізняють зазвичай такі групи соціальних інститутів: 1) економічні (виробництво матеріальних благ, поділ праці, власність та ін.); 2) політичні (держава, партії, поліція, армія); 3) правові (законодавчі та судові органи, інститути право застосування, правового виховання тощо); 4) культурні (наукові, художні об'єднання, що створюють культурні багатства); 5) релігійні; 6) інститути стратифікації (розподіл позицій і людських ресурсів); 7) інститут споріднення, шлюбу і родини та ін.

Четвертим елементом соціальної структури суспільства є соціальна **діяльність.** Значний внесок у дослідження цього елемента внесли такі філософи, як І. Кант, Г. В. Ф. Гегель, Й.-Г. Фіхте, К. Маркс, М. Вебер, які дійшли висновку, що соціальна діяльність у всіх її різновидах є тим знаменником, до якого можна звести всю різноманітність форм суспільного життя. До цієї думки, зокрема, дійшов М. Вебер, який вбачав основу життя суспільства в соціальній дії, яку він визначив як людську поведінку, спрямовану на іншу людину. Розвиваючи його ідеї, Т. Парсонс стверджував, що вся соціальна практика фактично є сукупністю «взаємин між виконуючими свої обов'язки людьми». Подібної позиції дотримувався і К. Маркс. Він дійшов висновку, що суспільство є «продуктом, ансамблем взаємодії людей».

З огляду на цю традицію, сучасні соціальні філософи трактують соціальну дію як першооснову всього соціального, вихідний пункт усієї системи суспільних відносин, а також засіб інтеграції соціальної системи і всіх її компонентів. Сьогодні не потребує доказу ідея, що саме за допомогою діяльності людина набула відмінні від природних форм соціальні форми буття.

Отже, соціальну діяльність можна визначити як цілеспрямовані дії, що ґрунтуються на врахуванні потреб, інтересів і дій інших людей, а також наявних у суспільстві соціальних норм. Соціальна діяльність вживається для позначення певного прояву соціальної активності, за допомогою якої створюються умови суспільного життя. На відміну від пристосувальної діяльності тварин, діяльність людини є єдністю матеріального й ідеального. Соціальна діяльність перетворює зовнішню природу на «другу природу», тобто культуру.

Сукупність вчинків та інших соціальних дій особистості, які мають мотиви, реакцію на її соціальний статус, складають поведінку людини.

Визначальною основою соціальної діяльності і соціальної поведінки особистості є об'єктивні умови її життєдіяльності, які породжують певні потреби й інтереси.

Семінарське заняття 2.8
Тема: Суспільство і особистість
План

1. Співвідношення понять «індивід», «індивідуальність», «особистість».
2. Історичний характер взаємозв'язку суспільства і особистості.
3. Історична необхідність і свобода особистості.

Методичні вказівки до опрацювання питань плану

В **першому питанні** наголошуємо, чому саме проблема взаємозв'язку суспільства і особистості є в наш час однією з найгостріших. Звертаючи увагу на конкретно-історичний характер взаємозв'язку, обґрунтовуємо залежність міри свободи людини, її самореалізації від двох взаємообумовлених факторів: внутрішнього – від ступеню розвитку особистісного начала в людині і зовнішнього – від типу і характеру суспільних відносин. Далі аналізуємо поняття «індивід», «індивідуальність», «особистість», які використовуються у соціальній філософії для усвідомлення особистості та її зв'язку з суспільством.

Індивід – це найбільш абстрактна характеристика людини, що свідчить лише про відокремлення однієї особи від іншої. Тут виключаються конкретні соціологічні та психологічні характеристики людини, вона розглядається як одиничний представник людського роду. Терміном «індивідуальність» позначають унікальність та неповторність людської істоти.

На відміну від терміну «індивід», «індивідуальність» вказує в чому полягає відмінність однієї людини від іншої через її специфічні риси та властивості.

Термін «особистість» характеризує людину в єдності індивідуальних властивостей та соціальних функцій. Це людина з власними соціально обґрунтованими якостями, що виражаються індивідуально в інтелектуальному, вольовому, емоційному аспектах. Головним у трактуванні особистості є те, що людина не народжується особистістю, а стає нею у процесі соціалізації.

Приступаючи до вивчення ***другого питання***, звертаємо увагу на те, що з плином історії змінюються суспільні відносини, типи взаємозв'язку людини і суспільства, а звідси – і соціальні типи особистості, ступінь її розвитку. В зв'язку з цим аналізуємо три основних типи соціальності, що визначають історичний тип особистості: відносини особистої залежності (притаманні традиційним суспільствам періоду докапіталістичного розвитку); відносини речової залежності (притаманні техногенній цивілізації, що виникає разом з формуванням буржуазних відносин і ґрунтується на мобілізації творчого потенціалу, ініціативи, заповзятливості окремого індивіду); вільна асоціація індивідів (притаманна постіндустріальному суспільству).

В ***третьому питанні*** розглядаємо найфундаментальнішу з потреб людини – потребу в творчості, в свободі самореалізації, в прагненні вийти за межу суспільної необхідності, самовизначитись в своєму житті. Звертаємо увагу на те, що володіння свободою є критерієм розвиненої особистості, критерієм розвитку суспільства. Далі аналізуємо різні концептуальні підходи до визначення свободи (негативне визначення свободи «свобода від» та позитивне визначення «свобода для»). Особливу увагу звертаємо на позитивне визначення свободи, її зв'язок з внутрішньою необхідністю, в ролі якої можуть виступати совість, власна позиція в світі, принципи моральності, ідеали, вічні заповіді і цінності, які людина сповідує і утверджуючи які, здатна виходити за межі конкретної соціальності, даного соціуму в простір всієї історії і культури людства.

Теми для повідомлень:
1.Роль особистісного начала у суспільному житті.

2.Індивідуальне і соціальне в людському бутті.
3.Суспільний характер людського буття.
4. Взаємодія інтересів суспільства та особистості.

Філософський словник до теми: історичний поступ, потреби, інтереси, життєва позиція, соціальна норма, індивід, індивідуальність, особистість, автономія особистості, свобода, відносини особистої залежності, відносини речової залежності, вільна асоціація індивідів.

Література:

1. Петрушенко В. Л. Філософія: Курс лекцій. К., 2001.
2. Філософія. Підручник / За ред. Горлача М. І., Кременя В. Г., Рибалка В. К. – Харків: Консум, 2000.
3. Забужко О. Філософія і культурна притомність нації. — Сучасність, 1994, №3.
4. Заїченко Г. Долі філософії та культури наприкінці XX сторіччя.- Філософ і соціол. думка, 1994, №1-2.
5. Філософія: Підручник / Заїченко Г.А. та ін. — К., 1995. — С.6-19.
6. Нестеренко В.Г.Вступ до філософії: онтологія людини. Навч. посібник. — К., 1995.
7. Філософія та її місце в сучасній культурі. — Філософ. і соціол.думка, 1993, №4.
8. Гільдербан, Дітріх Фон. Що таке філософія? – Львів, 2008. – 416 с.
9. Горак Г.І. Філософія: Курс лекцій. - К.: Вілбор, 1998.- 227 с.

Філософські етюди до теми: Суспільство і особистість

Питання про сутність людини є безпосереднім виявом її специфіки як живої істоти. Як істота, для якої її існування є проблемою (Е. Фромм), людина здавна переймалася питанням про своє походження, місце в суспільстві, у Всесвіті. У релятивізмі сучасного світу людина перестає бути суто продуктом соціальних, а тим більше політичних сфер впливу. Вона долучена до різних вимірів життя, практично не пов'язаних між собою. Місце традиції посідає вибір стилю поведінки. Лише загальний стан культури об'єднує ці різноманітні проекції. Культурне багатство особистості залежить від залучення цінностей до особистої діяльності і від того, наскільки суспільство стимулює цей процес, сприяє йому. Цінності культури особистість перетворює на поведінку, культура живе в особистісній поведінці людини.

Суспільство створює умови існування людини, а вони можуть як сприяти, так і не сприяти перетворенню цінностей культури на акти поведінки особистості. Суспільство активізує пошук найсприятливіших умов для формування особистості як активного суб'єкта культури, як творця і носія цінностей культури, воно створює умови для соціального розвитку людини, тобто людини як особистості. Особистість відображає конкретну культуру й конкретне суспільство. Крім того, суспільство створює умови для масового використання цінностей культури, а отже, породжує потреби в тиражуванні й репродукуванні артефактів, що, відповідно, перетворюється на процеси відтворення культури.

Філософія як теоретичний, раціоналізований світогляд ґрунтується на опозиції *«людина – світ».* Сучасний світ – це світ масової культури, економізації буття, пріоритету споживчих, а не духовних потреб, інтенсивного впровадження інформаційних технологій,

заміни «живого» спілкування Інтернетом, удосконаленого маніпулювання свідомістю, що призводить до знецінення особистості, динаміка політичного життя загострює з новою силою проблему людини. Людина ж формує свою власне людську сутність серед інших людей, у суспільстві. Немає особи, яка б сформувалася як індивідуальність й особистість самостійно, відокремлено від людства та його духовних, культурних здобутків. Рівень розвитку суспільства, усі соціальні катаклізми, які відбуваються в ньому, позначаються на кожному члені суспільства, на його долі. Суспільство не є однорідним, так само, як не є воно вічним, незалежно від людської свідомості і волі існуючим способом співжиття людей.

Поняття «індивід», «індивідуальність», «особистість».

Для того, щоб усвідомити місце людини в суспільстві, необхідно визначити її головні, сутнісні риси. Пригадаємо, що людина має біосоціальну природу. З одного боку, це жива (біологічна) істота з притаманними їй рисами, що властиві всьому людському роду. З іншого боку, людина – це істота соціальна, яка розкриває свої сутнісні риси саме в колективі, у процесі спілкування. За допомогою цілеспрямованої діяльності, комунікації, системи цінностей людина стає «суспільною істотою», яка має певні потреби, задовольняє їх у процесі виробництва завдяки спілкуванню і здатності свідомо, цілеспрямовано перетворювати світ і саму себе.

Однак, з'ясувавши багатоаспектність природи людини, не можна відповісти на запитання, чому люди, які належать до єдиної етнічної спільноти, живуть в одну епоху, в однакових природних та культурних умовах, відрізняються один від одного.

Відкриття людського «Я» стає можливим завдяки одночасному усвідомленню категорій «Ти», «Він», «Вона», «Ми», «Ви», «Вони», з якими нерозривно пов'язане «Я». Для відображення всієї глибини людської сутності використовуються такі поняття, як індивід, індивідуальність та особистість.

Розглянемо ці поняття більш детально. Значеннєвим містком від біологічного (людина) до соціального (особистість, індивідуальність) є індивід (від лат. individuum – неподільне).

Під поняттям ***«індивід»,*** як правило, мають на увазі конкретну людину. Поряд із загальними рисами, які притаманні всьому людському роду, індивід має особливі якості, завдяки яким він відрізняється від інших: фізичні дані (зріст, колір очей, шкіри, волосся, особливості будови тіла), природні задатки, особливості мислення і психіки(властивості пам'яті, уяви, темпераменту, характеру), специфічні потреби.

Отже, індивід – це окремо взятий представник людського роду із властивими йому неповторними індивідуальними рисами.

Поняття «індивід» тісно пов'язане з поняттям «***індивідуальність»***. Людина є індивідуальністю через наявність особливих, неповторних властивостей, які реалізуються в судженнях, вчинках, культурних потребах людини. Неповторність цих властивостей випливає з усієї сукупності відносно конкретної людини зі світом природи, суспільством, іншими людьми. На відміну від індивіда, який характеризується одиничністю, поняття індивідуальності акцентує увагу на тому особливому, специфічному, своєрідному, що відрізняє конкретну людину від усіх інших.

Невід'ємною складовою цієї своєрідності є індивідуальні здібності людини, які реалізуються в її соціальній діяльності.

Наступний, більш високий ступінь характеристики суспільних рис людини – поняття ***«особистість»***. Більшість сучасних філософів виходить із розуміння особистості як системи ясно інтегрованих в індивіді соціально значущих рис та соціальних відносин суспільства.

Особистість – це найвищий ступінь духовного розвитку людини, що являє собою стійку сукупність соціально вагомих якостей, які характеризують індивіда як унікальну

суб'єктивність, здатну освоювати і змінювати світ. Кожна особистість – людина, але не кожна людина є особистістю. Індивідом народжуються, а особистістю стають: усе особистісне буття можна визначити як процесс безперервного становлення.

Як зазначав видатний італійський мислитель ***А. Граміші*** (1871–1937), проблема особистості – це перш за все питання про те, яке місце людина посідає у світі, не тільки те, чим вона є, але й чим може стати, створивши власне життя.

Отже, поняття «особистість» містить сукупність усіх соціальних ролей даної людини, усіх суспільних відносин, найважливішими серед яких є ставлення до громадського обов'язку, а також до установок суспільної моралі. Особистість являє собою системну якість, якої індивід набуває у практичній діяльності через взаємодію з іншими людьми. Тому поняття «особистість» слід розкривати через практичну діяльність, що є основою формування та розвитку особистості. Основу особистості становить система суспільно значущих рис, що знаходять свій вияв в активній участі в суспільно-економічному та культурному житті суспільства. Таке розуміння особистості свідчить про складну внутрішню структуру цього феномена, що має в собі фізичну, соціальну і духовну складові.

Фізична складова особистості – це тіло або тілесна організація людини, найбільш стійкий компонент особистості, заснований на тілесних властивостях і самовідчуттях. До фізичної складової особистості часто відносять зовнішній вигляд людини, а також все те, що зроблено її руками й інтелектом.

Соціальна складова особистості формується у процесі спілкування людей, починаючи з первинних форм спілкування матері і дитини.

По суті, вона являє собою систему соціальних ролей людини в різних групах, частиною яких вона є.

Теорія соціальних ролей була розроблена Т. Парсонсом;

низку її положень розвинув американський психолог ***Е. Берн*** (1910–1970).

Згідно з нею, кожна особистість у системі відносин відіграє певну роль: батька, керівника, підлеглого, дитини. Суспільна діяльність, дружба, любов, суперництво формують соціальну структуру особистості. Духовна складова особистості являє собою той невидимий стрижень, ядро нашого «Я2 , на якому базується вся структура особистості людини.

Це внутрішні, духовні стани, що відбивають спрямованість особистості до певних цінностей та ідеалів. Духовність людини не є чимось зовнішнім, що можна засвоїти механічно, без осмислення сутності.

Історія знає багато прикладівтого, як інтенсивне духовне життя(мудреців, учених, діячів літератури і мистецтва) ставало запорукою не тільки фізичного виживання, але й активного довголіття.

Морально-духовна самосвідомість має бути тією платформою, на якій розгортається виховання й розвиток особистості. Цей процес неможливий без розвитку свідомості, яка задаватиме траєкторію особистісного зростання людини. «Образ Я» є ядром особистості, що зберігається протягом усього її життя, незважаючи на мінливі обставини, зміни в оцінках і почуттях.

Відомо, що в повсякденному житті люди зустрічаються не з абстрактною необхідністю, а з її конкретно-історичним втіленням у вигляді реальних умов життя, соціальних відносин, засобів досягнення певної мети. Люди не в змозі змінити все навколишнє життя, однак мають певну свободу волі у виборі цілей та шляхів їх досягнення, оскільки в кожен момент звичайно існує не одна, а кілька реальних можливостей їхніх дій. Крім того, люди певною мірою вільні у виборі засобів для досягнення обраної мети.

Свобода, отже, є не абсолютною, а відносною: вона втілюється в життя шляхом вибору того чи іншого плану дій. У цьому полягає об'єктивна підстава свободи як

феномена людського життя. Вільний вибір суб'єктом варіанта діяльності поєднується з великою моральною і соціальною відповідальністю за наслідки цього вибору. Справжній вибір є результатом складного синтезу об'єктивних можливостей зовнішньої діяльності і суб'єктивного багатства внутрішнього світу людини, накопиченого нею соціального досвіду. Вільний вибір є випробовуванням на міцність таких компонентів особистості, як совість, гідність, честь, відповідальність. Що ж являє собою відповідальність із позицій соціальної філософії?

Відповідальність – це поняття, що позначає міру відповідності дій соціальних суб'єктів взаємним вимогам, діючим суспільним нормам, загальним інтересам.

Залежно від сфери діяльності розрізняють політичну, правову (юридичну), моральну відповідальність, а залежно від суб'єкта відповідних дій– індивідуальну, групову, колективну. Відповідальність обумовлена закономірностями суспільного життя, специфічними зв'язками між соціальними суб'єктами, що вимагають від людини виконання певних обов'язків. Вона формується внаслідок вимог, які висуває до особистості суспільство, соціальна група, колектив. Засвоєні особистістю, вони стають основою мотивації її поведінки.

Механізм дії соціальної відповідальності передбачає контроль за мірою виконання суб'єктом своїх обов'язків, доведення правоти чи провини суб'єкта у певній ситуації. Проблема відповідальності передбачає з'ясування умов, за яких суб'єкт може виконати певні вимоги, вільно здійснити вибір та усвідомити його наслідки.

Поза цими умовами свобода перетворюється на нігілізм та аморальність. Становлення особистості передбачає виховання в неї почуття відповідальності, яка має усвідомлюватися людиною в кожній ситуації, реалізовуватися у певних вчинках.

Отже, співвідношення свободи і відповідальності визначає загальні межі свободи діяльності людини.

Свобода повинна мати такі межі, щоб не стати свавіллям, насильством над іншими людьми, тобто не перетворитися на неволю. Межами свободи постають інтереси іншої людини, соціальних груп і суспільства в цілому, а також природи як природної основи існування суспільства.

У суспільстві свобода особистості обмежується інтересами суспільства. Однак бажання людини не завжди збігаються з соціальними інтересами. У цьому випадку особистість під впливом законів суспільства змушують до вчинків, що не порушують інтересів суспільства.

З кожною новою епохою відкриваються нові можливості зростання ступеня свободи особистості.

Нині основним критерієм суспільного прогресу постає рівень гуманізації суспільства, що визначається рівнем економічної, політичної, соціальної і духовної свободи особистості.

Однак свобода може бути критерієм суспільного прогресу лише тоді, коли її зростання відбувається в розумних межах. Коли вона виходить за ці межі, у суспільстві неминуче розпочинається анархія, що з поняттям «свобода» аж ніяк не сумісна. Відповідно до розвитку громадянських свобод, демократії, культури членів суспільства та можливості їх самореалізації зростає і міра соціал відповідальності.

Філософія особистості

Усвідомлюючи «*іншість» «Іншого»,* ми усвідомлюємо також його відмінність від нас, – адже всі люди різні. Щоб підкреслити відмінність однієї людини від іншої, використовують термін ***«особистість»***, однак перед тим, як розкрити зміст цього поняття, давайте з'ясуємо його співвідношення з такими поняттями, як ***людина, індивід та особа***.

У філософії вживають термін ***людина***, коли хочуть підкреслити спільні для всіх властивості, себто слово людина вказує на приналежність до людського роду.

Людиною називається жива істота, яка має властивості діяльності, буттєвості, здатності до трансцендування, інтелекту, духу, вибору, свободи, творчості, відповідальності.

«Першовідкривачем» людини, тобто першим дослідником її властивостей, як ми знаємо, був філософ ***Сократ***.

Поняття людина є абстрактним поняттям, яке охоплює всіх людей. Якщо ми хочемо вести мову не про всіх людей, а про одну людську одиницю, про окрему людину, то слід вживати слово індивід.

Індивід – це окремий (одиничний) представник людського роду. Вважається, що індивіда «відкрили» в добу *еллінізму*, коли намагались показати, що людина може бути самодостатньою, незалежною від інших людей. Згадаймо хоча б *Діогена Синопського,* який своєю екстравагантною поведінкою всіляко підкреслював свою самодостатність. Якщо ж хочуть підкреслити відмінність окремої людини від інших людей, її неповторність, то вживають поняття особа.

Особа – це неповторний і відмінний від усіх інших індивід. І, зрештою, особа, яка усвідомлює свою неповторність, своєрідність, унікальність, відмінність від всіх інших людей і намагається її всіляко зберегти, називається особистістю.

В кінці XIX ст. ***особистіст***ь починає інтенсивно вивчатись у межах філософського напряму, який називається ***персоналізм*** (від лат. persona – особистість), яскравими представниками якого були, як ми знаємо, ***Боун, Калкінс , Кнудсон, Флюеллінґ, Штерн, Лакруа, Бердяєв***.

Вони описували особистість, як самостійну, цілісну, духовностійку людину, яка самоусвідомлює свою цінність, неповторність, знає свої можливості й переваги, має власні принципи, життєву позицією та уявлення про світ.

Можна бути людиною, індивідом, зрештою, особою, однак не бути особистістю. Український філософ ***Василь Лісовий*** у 70-х роках XX ст., після того, як арештували за дисидентські погляди його друзів і колег, звернувся до влади з проханням арештувати і його, оскільки він повністю розділяє принципи і погляди своїх побратимів. 11 років він провів у радянських концтаборах, але не відмовився від власних поглядів. Це приклад яскравої особистості.

Представники персоналізму розкривають суспільну роль особистості. Вони вважають, що саме наявність особистостей у суспільстві робить його могутнім, а культуру – величною.

Особистість іноді вибирає смерть, однак не порушує свої принципи.

Для особистості бути – означає бути собою.

Стосунки особистості з іншими людьми не завжди гармонійні. Принципову противагу особистості й суспільства обстоює чимало філософій.

У XX столітті особистість опинилася під загрозою.

Відчуження людини від діяльності, незадоволеність духовних потреб, засилля «індустрії культури», спрямованої на примітивізацію людини, не сприяє виникненню та формуванню особистостей. Однак, не зважаючи на це, особистості завжди були й будуть, адже вони змінюють світ і творять історію.

Філософська антропологія не лише вивчає сутність людини,
але й вказує невідповідність людини її сутності.

Протягом XX ст., та й зараз часто говорять про «***випадання»*** людини зі своєї ***«істинної природи», відхід від самої себе***.

Час-від-часу політики чи священики прагнуть привести людину до хибного розуміння власної сутності і призначення. Інколи стверджують, що призначення людини у

«служінні державі», Богові чи іншій людині. Однак така людина перестає бути людиною, стаючи інструментом маніпуляції влади, служницею релігії, держави чи іншої людини.

Намагання і турбота про те, як би людина стала людяною, а не не-людяною, тобто відірваною від своєї сутності, називається ***гуманізмом***.

Досить часто гуманізм розуміють хибно, наприклад, вважають «гуманістом» викладача, котрий незаслужено ставить хороші оцінки, але *гуманізм – це не доброчинність, а допомога людині стати людиною*.

Семінарське заняття 2.9.
Тема: Глобальні проблеми сучасності: філософський аспект

План

1. Глобальні проблеми сучасності та соціальний прогрес.
2. Походження глобальних проблем.
3. Взаємозалежність та ієрархія глобальних проблем.

Методичні вказівки до опрацювання питань плану

Поняття «глобальні проблеми» використовуються протягом останніх десятиріч для розкриття найважливіших проблем сучасності планетарного характеру.

Розгляд ***першого питання*** доцільно було б розпочати з того, що глобальні проблеми зачіпають інтереси всіх націй, держав, усього людства. До глобальних проблеми ми сьогодні можемо віднести збереження миру на Землі, охорону навколишнього середовища, вирішення демографічної проблеми, подолання розриву в рівні економічного і культурного рівня між індустріально-розвиненими країнами і такими, що розвиваються. Разом з тим, починає формуватись загроза створення нової глобальної проблеми – міжнародного тероризму. З`являються навіть форми державного тероризму, коли окрема держава або альянс держав бере на себе функції світового жандарма. Список глобальних проблем, звичайно, не вичерпується переліченими. Принципове значення має не складання вичерпного списку і виявлення їх походження, характеру і особливостей, а головне – пошук науковообґрунтованих і реалістичних, в практичному плані, способів їх вирішення.

Друге питання слід розпочати з того, що глобальні проблеми сучасної епохи – закономірний наслідок всього історичного розвитку, який склався на середину 60-х рр. XX ст.. Отже, для правильного розуміння походження, сутності і можливості вирішення глобальних проблем необхідно проаналізувати результат попереднього всесвітньо-історичного процесу у всій його об`єктивній суперечності. Це положення, однак, не треба розуміти поверхнево, розглядаючи сучасні глобальні проблеми як такі традиційні, локальні, що просто розрослись до планетарних масштабів. Навпаки, будучи результатом попереднього суспільного розвитку людства, глобальні проблеми виступають як специфічне породження саме сучасної епохи. Вони є наслідком вкрай загостреної нерівномірності соціально-економічного, політичного, науково-технічного, демографічного, екологічного і культурного розвитку в умовах цілком нової, своєрідної ситуації. Йдеться також і про нерівномірність розвитку різних сторін життєдіяльності людини, яка в умовах свого життя, в своїй поведінці та свідомості одночасно перебуває в різних історичних епохах (з одного боку – польоти в космос, нові технології, досягнення генної інженерії та медицини, а на іншому полюсі – голод, злидні, безграмотність, національний геноцид, війни), що умовно розділені між собою десятиліттями і століттями.

Третє питання розпочнемо з того, що глобальні проблеми існують не незалежно

одна від одної, а в тісному взаємозв`язку. Цей взаємозв`язок вказує на те, що і вирішення кожної окремої проблеми вимагає вирішення у комплексі з рештою глобальних проблем.

Це ми чітко можемо побачити на розгляді демографічної проблеми. Спроба її вирішення в сучасному світі тягне поставання такої проблеми, як продовольча. Нарощування виробництва продуктів харчування вимагає інтенсифікації сільського господарства. Це відбувається не завжди екологічно прийнятним шляхом через хімізацію сільськогосподарського виробництва. Окрім сільського господарства, забруднювачем довкілля є й промисловість (добувна, переробна). Отже, постає екологічна проблема. Забруднення довкілля часто призводить до загострення відносин між державами. Не сприяє екологічному процвітанню і гонка озброєнь, і розвиток зброї масового знищення. Тому наступною проблемою, що тісно пов`язана з попередніми, виступає така глобальна проблема, як збереження миру на планеті і забезпечення мирного співіснування країн з різним соціально-політичним устроєм. Як бачимо, глобальні проблеми не мають першочергової або другорядної ролі, а вимагають одночасного, комплексного вирішення.

Теми для повідомлень:

1. Філософія та глобальні проблеми сучасності.
2. Проблема війни та миру в сучасному світі.
3. Екологічна ситуація як глобальна проблема.
4. Гуманізація суспільних відносин як умова виживання людства.
5. Становлення глобальної свідомості.

Філософський словник до теми:
Глобальна екологічна криза, природні ресурси, природня рівновага.

Література:

1. Петрушенко В. Л. Філософія: Курс лекцій. К., 2001.
2. Філософія. Підручник / За ред. Горлача М. І., Кременя В. Г., Рибалка В. К. – Харків: Консум, 2000.
3. Забужко О. Філософія і культурна притомність нації. — Сучасність, 1994, №3.
4. Заїченко Г. Долі філософії та культури наприкінці XX сторіччя.- Філософ і соціол. думка, 1994, №1-2.
5. Філософія: Підручник / Заїченко Г.А. та ін. — К., 1995. — С.б-19.
6. Нестеренко В.Г.Вступ до філософії: онтологія людини. Навч. посібник. — К., 1995.
7. Філософія та її місце в сучасній культурі. — Філософ. і соціол.думка, 1993, №4.
8. Гільдербан, Дітріх Фон. Що таке філософія? – Львів, 2008. – 416 с.
9. Горак Г.І. Філософія: Курс лекцій. - К.: Вілбор, 1998.- 227 с.

Філософські етюди до теми:
Глобальні проблеми сучасності: філософський аспект

Глобальні проблеми сучасності

Сучасне людство вступило в третє тисячоліття свого розвитку, яке породило нові проблеми й виклики, загострило увагу до традиційних глобальних проблем.

Впровадження у виробництво найновіших досягнень науки і техніки, поява нових технологій, енергоджерел і матеріали) призвели, з одного боку, до глибоких якісних змін у житті суспільства. Людство вступило в епоху науково-технічної революції, що посилило антропогенний вплив на природу, який має суперечливий характер. В ньому переплелись

позитивні й негативні явища: вдосконалення технологій і зростання виробництва, що сприяють повнішому задоволенню потреб людей, раціональнішому користуванню природними ресурсами, збільшенню виробництва продуктів харчування тощо.

З іншого - забруднюється природне середовище, знищуються ліси, посилюється ерозія ґрунтів, випадають кислотні дощі, зменшується озоновий шар навколо землі, погіршується стан здоров'я людей тощо.

Певні труднощі виникають і з самого життя та діяльності людини. За своєю сутністю, масштабністю і значимістю вони різні:

одні мають локальний характер і не потребують для вирішення величезних зусиль, ресурсів та коштів;

інші - спричиняють вплив у межах певного регіону, і також не становлять суттєвих труднощів.

Проте є й такі, які зачитають інтереси всього людства, несуть загрозу всім землянам, всьому живому на Землі. Це проблеми планетарного порядку. Вони, у найбільшій мірі, турбують людство, змушують Його замислюватися над своїм майбуттям, шукати шляхи, методи й засоби їх вирішення.

Термін «***глобальні проблеми***» з'явився у 60-х роках XX ст.

Спочатку на Заході, згодом - на Сході. у колишньому Радянському Союзі. Як тоді, так і тепер, серед науковців, філософів не існувало єдиної, загальноприйнятої, універсальної думки на природу і причини їх виникнення, оцінку та шляхи вирішення. І по цей день існує розбіжність стосовно чисельності глобальних проблем. Західні дослідники (зокрема, представники "Римського клубу") вважають, що сучасному людству загрожує близько сотні глобальних проблем.

Заслугою Вернадського стало створення у 1968 р. міжнародної організації під назвою «***Римський клуб***» –за ініціативи італійського громадського діяча ***Аурелiо Печчеї*** (1908–1984). Дана організація об'єднує близько ста видатних філософів, юристів, економістів та представників інших професій майже з 30 країн світу. Ці вчені ввели у науковий і філософський обіг термін «***глобальні проблеми сучасності»,*** тобто проблеми, що стосуються всього людства, без вирішення яких може настати світова катастрофа, або ж стане неможливою успішна життєдіяльність людства в цілому. Дослідження римського клубу, його перші доповіді стали шокуючими і сенсаційними, – вони привернули увагу до проблем економічного характеру, росту озброєнь, бідності в окремих країнах, що розвиваються.

З 1968 р. за підтримки Римського клубу були проведені дослідження: «Межі росту» («The limits to growth», 1972, під кер. Д. Медоуса (США), на основі концепції, викладеноїв кн. Дж. Форрестера (США) «Світова динаміка», 1971); «Людство на поворотному пункті» («Mankind at the turning point», 1974, під кер. М. Месаровича (США) і Е. Пестеля (ФРН); «Перегляд міжнародного порядку» (1976, під кер. Я. Тинбергена (Нідерланди); «Цілі людства» («Goals for mankind», 1977, під кер. Э. Ласло (США)); «За межами століття марнотратства» («Beyond the age of waste», 1978, під кер. Д. Габора (Великобританія) і У. Коломбо (Італія)); «Немає меж навчанню: звуження розриву в рівні освіти людей» («No limits to learning: bridging the human gap», 1979, під кер. М. Малиці (Румунія), Дж. Боткіна (США) та М. Ельманджри (Марокко)), «Діалог про багатство і добробут» («Dialogue on welth and welfare: an alternative view of world capital formation», 1980, під кер. О. Джаріні (Італія)); «Путівники в майбутнє: до більш ефективних суспільств» («Road maps to the future — towards more effective societies»,1981, під керівництвом Б. Гаврилишина (Україна) й ін.

Серед глобальних проблем сучасності варто виділити наступні: екологічні проблеми, проблеми поширення епідемії різних хвороб (насамперед, СНІДу), проблема урбанізації (перенаселення великих міст), проблема подолання розриву в економічному розвитку різних країн, проблема тероризму та воєн, насамкінець проблема «глобалізації», тобто зростаючої економічної залежності різних країн, створення умов для маніпуляції

сильних у економічному відношенні країн менш потужними, а також стирання культурних відмінностей між країнами і втрати національних культурних особливостей.

Провідними загальнолюдськими цінностями, які проголошує Римський клуб, у наш час стають такі, як ненасильство, толерантність, відкритість, стурбованість майбутнім, а також ставлення до світу як до рівного самій людині. Тільки прийнявши й засвоївши ці цінності, ми зможемо спокійно дивитися в майбутнє.

Набагато істотнішим є встановлення серед існуючих проблем пріоритетних, які необхідно вирішувати в першу чергу, і як вирішувати. Мова йде про конкретні наукові, техніко-техналогічні, матеріально-ресурсні шляхи, методи й засоби їх вирішення та затрати, які має понести людство.

Науковці єдині в тому, що глобальні проблеми загрожують людському буттю. Особливо резонансними є ***екологічні***. Тому стан сучасної екології є постійним об'єктом роздумів мислителів.

На думку ***А. Печчеї та М.Ф.Рсймерса***, людина сама створила ці проблеми, «у ній всі початки і кінці», якщо людина не зміниться, то ніщо не вбереже її від долі динозаврів. Дослідники свідомі того, що глобальні проблеми - найважливіші. Сукупність їх може варіюватися, але гострота їх та життєва значимість для суспільства й цивілізації величезна.

Глобальні проблеми є об'єктом вивчення багатьох наук (природничих, соціально-гуманітарних, в тому числі й філософських). Кожна з них, окрім філософії, досліджує один або декілька аспектів проблеми. Філософія прагне до комплексного, всебічного їх дослідження, націлює людину (людство) на їх гуманістичний аспект, встановлює їх концептуальний зв'язок з людською діяльністю та загальними тенденціями розвитку. Філософська теорія спрямовується на випрацювання та забезпечення методології, методів і методик дослідження цих проблем. Завдяки філософському знанню стає можливим дослідити наукові й соціальні шляхи їх вирішення. Філософське знання забезпечує комплексний, системний підхід, інтеграцію науки і практики. Як теоретичний світогляд, філософія займається дослідженням і розробкою світоглядних аспектів глобальних проблем, актуалізує їх у контексті глобального світогляду і, таким чином, доносить до людини (людства).

Філософське дослідження глобальних проблем виходить із об'єктивного статусу їх існування. В їх основі лежить суперечність між людиною (суспільством, людством) та існуючою дійсністю, спроможністю природного Й суспільного середовища задовольняти людські потреби, інтереси й бажання. Це реальні, а не ілюзорні проблеми. А відтак, їх аналіз має бути об'єктивним, а шляхи вирішення - реалістичними. Вони реально й дієво впливають на сучасний розвиток, темпи прогресу і несуть загрозу (в разі їх не вирішення) майбутньому людства.

Глобальні проблеми вимагають для свого вирішення кооперації зусиль усіх країн і народів, оскільки вони не знають кордонів, зачіпають усіх, заважають усім нормально жити та діяти. Вони настільки ємкі і складні, що жодне суспільство, країна самостійно вирішити їх не в змозі Тому міжнародне кооперування зусиль та ресурсів землян - життєва необхідність. Це й глобалізує світ, сприяє єднанню, цілісності й взаємозалежності суб'єктів цивілізаційного процесу, поглибленню міжнародних відносин і співробітництва. Це виклик, який ставить життя перед сучасниками, а, можливо й майбутніми поколіннями. Нині знову актуальним стало гасло: "бути чи не бути" людству.

Не менш гострі дискусії точаться щодо причин породження глобальних проблем. Деякі Західні мислителі, громадські й політичні діячі вважають, що основна причина їх виникнення пов'язана з кризою людини та її духовності тобто («коріння глобальної кризи у людині»).

Втрата «людських якостей», прагнення до наживи, багатства і почестей за будь-яку

ціну руйнують моральність, високу духовність, культуру поведінки, гуманність, почуття обов'язку та «розв'язує руки» «до вседозволеност»". Людина дійшла до межі, стала сама собі ворогом і готова знищити себе.

Ряд вчених, екологів, філософів пов'язують виникнення глобальних проблем з науково-технічною революцією, яка кардинально змінила техніко-технологічний потенціал людства, революціонізувала військову справу, спричинила стрибкоподібний перехід від зброї групового, до зброї масового враження. Надзвичайно потужні засоби діяльності наносять велику шкоду природі, не дають змоги їй своєчасно відтворюватися. Загострення глобальних проблем пов'язується і з подальшим удосконаленням інформаційно-комунікаційних технологій тощо.

Думається можна погодитися, що позиція західних дослідників багато в чому має сенс. Дійсно, від самої людини, її якостей, НТР, її технологічних продуктів та їх використання і застосування у значній мірі залежить виникнення, загострення та вирішення глобальних проблем. Проте, абсолютизація цих факторів недоречна. З одного боку, створюється враження, що найстрашнішим злом для сучасної цивілізації є людина та науково-технічна революція, з іншого, - проводиться думка, що розвиток науки і техніки автоматично вирішить всі проблеми і, на цій підставі, буде створено нову цивілізацію («глобального співтовариства» або синтетичну).

Дослідження причин цих проблем знайшло своє відображення і в марксистській філософській та науковій літературі. її представники вбачають причини виникнення й загострення глобальних проблем не в НТР, використанні техніки й технологій, а в соціальних факторах, суспільних відносинах та державному устрою. Головна причина - марнотратна експлуатація природних ресурсів, стихійність соціально-економічного розвитку ряду країн.

Значна частина вчених вважає, що глобальні проблеми - закономірний результат розвитку нашої цивілізації.

З одного боку, це побічний продукт виникнення й загострення загально цивілізаційних проблем, які в силу обставин не вирішувалися, набуваючи кризово-катастрофічних проявів,

а з Іншого - породження сучасної епохи (наслідок крайнього загострення суперечностей). Склалася принципово нова ситуація, коли нерівномірність розвитку стосується не лише окремих регіонів земної кулі, а й окремих галузей суспільного виробництва й діяльності. Непомірні бажання досягнути максимальних прибутків та влади спричинили гіпертрофований розвиток людства. Це стало об'єктивною тенденцією розвитку світу, хоча й цілі такого розвитку різні. Для індустріально й техніко-технологічно розвинених країн пріоритетними стали ті сфери і галузі, які забезпечують величезні прибутки, панування, авторитет і силу у світовому масштабі. Для деяких країн брак коштів, ресурсів змушує їх концентрувати свої зусилля й ресурси на одній чи декількох сферах суспільного життя.

Водночас причина виникнення й загострення глобальних проблем не лише у різних суперечностях, а й у інтернаціоналізації життєдіяльності сучасної цивілізації.

Глобалізація, встановлення лідерами цивілізації загальних правил, стандартів сприяють появі нових глобальних проблем. І хоча інтернаціоналізація суспільного життя породжує великі позитиви, все ж за ними слід бачити й негативи. Спроби «підігнати» всіх під єдині стандарти веде до втрати етнонаціональної, культурної самобутності, зникнення мови, національної культури тощо. Добре, коли такі правила орієнтовані на загальнолюдські цінності і в них не проглядаються подвійні стандарти.

Ситуація, що склалася нині у світі, його відкритість і закритість, зняття політичних, державних меж і кордонів, вільне пересування громадян породили цілий ряд глобальних проблем: тероризм, наркоманію, токсикоманію, СНІД. І в даному випадку прогрес людства несе у собі побічні продукти регресу, породжує нові глобальні проблеми.

Аналіз цих проблем, по-перше, логічно змушує вказати на шляхи, методи й засоби їх

вирішення. Спроби відсторонитися від них сприяють їх загостренню, переростанню із кризових у катастрофічні, що неминуче призведе до загибелі людства, всього живого на Землі.

По-друге, вирішення глобальних проблем лежить у площині радикальної перебудови сучасного світу, утвердження якісно нових ціннісних орієнтацій, спрямованих на глибоку демократизацію й гуманізацію суспільних відносин, випрацювання загально планетарної парадигми розвитку, мислення й культури людства.

По-третє, глобальні проблеми можливо вирішити лише на основі міжнародного співробітництва й кооперації та принципів мирного співіснування. Тільки спільними зусиллями людство в змозі перемогти таке зло, як сучасні глобальні проблеми та утвердити імператив дій: "від міжнародного співробітництва до всезагальної безпеки".

В-четвертих, вирішення глобальних проблем немислимо й неможливо без розвитку науки, науково-технічного прогресу. Тільки на базі наукового дослідження тих чи інших явищ природи, суспільства можливо розкрити сутність та причини виникнення проблем, а відтак - дати об'єктивні "рецепти" їх вирішення. Незнання (поверхові знання) продукують і відповідний тип дій та його ефективність.

Глобальні проблеми зачитають всі сторони нашого життя. їх успішне вирішення - у комплексному науковому дослідженні, яке забезпечує випрацювання теоретичної "моделі" глобальної ситуації, вказує на шляхи вирішення, дає методологію їх розв'язання. Успішне вирішення глобальних проблем також вимагає наукової кооперації, міжнародної співпраці, співробітництва вчених і наукових шкіл та їх високої відповідальності.

В-п'ятих, ефективне вирішення глобальних проблем вимагає і наукової філософської методології, формування планетарного мислення. Результати дослідження членів Римського клубу (А.***Печчеї, Г.Кана, Ч.Рейча, Т.Роззака, Д.Медоуза, Дж.Форрестера, Ж.Фураст'е*** та інших) засвідчили, що одними лише природничо-науковими, економічними чи технологічними засобами (методами) цих проблем не вирішити. Недостатньо і природничо-наукового, технократичного мислення. Потрібен комплексний підхід, використання методів, засобів, принципів різних наук, в тому числі й філософських. Діалектична методологія має бути покладена в основу формування планетарного мислення.

У-шостих, вирішення глобальних проблем вимагає наукового прогнозування та наукового моделювання, моніторингу розвитку глобальних ситуацій. Людство повинно навчитися завбачувати появу тих чи інших проблем, мати наукові сценарії їх можливого розвитку, працювати на упередження цих проблем. Слід навчитися не стільки «гасити пожежі», скільки не допускати їх виникнення. В цьому стратегія, мета і запорука майбутнього розвитку нашої цивілізації.

Останнє полягає в тому, що всі ці заходи, прийоми, методи, наукові теорії вирішення глобальних проблем, прогнозування й моделювання ситуацій та сценаріїв можливого розвитку і таке інше без доброї волі землян є ніщо. Необхідна їх добра воля, щоб практично застосовувати їх, дотримуватися їх у планетарному масштабі, жити і діяти у відповідності до них. Без практичного втілення самі геніальні теорії, методи, соціальні рецепти мертві, і залишаються геніальними лише на папері. Свою силу й життєдайність вони отримують лише у практиці, практичних діях людства. До того ж, вирішити їх інакше неможливо. І в цьому сенсі людство ставить, і змушене ставити тільки ті питання, які в змозі вирішити, оскільки лише у практичних діях можливості перетворюються в дійсність.

Отже, специфіка філософського осмислення загальних проблем сучасності полягає у наступному:

- філософія дає інтегрований, узагальнений погляд на глобальні проблеми сучасності; відволікаючись від окремого і часткового, вона розглядає глобальні проблеми в їх єдності, цілісності, взаємообумовленості і взаємозв’язку, у площині їх вселюдської значимості й соціальної вкоріненості;

- Філософія спрямована на виявлення сутності глобальних проблем, їх природи, закономірностей виникнення і розвитку в умовах буття і функціонування світової цивілізації; пояснює глобальні проблеми в контексті розвитку системи «суспільство-природа», націлює на їх розуміння в загальноісторичному контексті як об'єктивного, закономірного явища;

- філософія осмислює взаємозв'язок глобальних проблем з усіма сферами суспільного буття та діяльності людини – господарською, техніко-технологічною, політичною, культурною, пізнавальною, освітньою, релігійною, моральною тощо; виявляє особливості відносин «людина-природа», «суспільство-природа», що формувалися в різних цивілізаціях, ґрунтувалися на відмінних ідейних, духовних, етичних засадах;

- філософія, формуючи світогляд (і світоглядні парадигми цілих епох), уявлення про місце людини і людства в світі, ціннісні виміри життя, смерті, безсмертя задає певні ціннісні установки, які значною мірою визначають спрямованість людської діяльності та її результати;

- філософія дає дослідникам різних наукових галузей універсальні методологічні засоби пізнання – той важливий інструментарій, який дозволяє прирощувати знання про глобальні процеси і явища (адже в межах філософії вироблена ціла множина методологічних програм, підходів, методів, які організовують і спрямовують пізнавальну діяльність – метод рефлексії, діалектичний, синергетичний, феноменологічний, герменевтичний та інші методи; комплексний, системний, еволюційний, цивілізаційний, холістичний тощо підходи, на які спирається сучасна глобалістика2);

- філософія розкриває увесь спектр культурних і ціннісних надбань різних цивілізацій і народів, надаючи можливість доступу до різних ідей і рішень, вироблених людством, стосовно засадничих принципів його буття та його майбутнього, – це стимулює розвиток наукової думки у пошуках нових (добре призабутих старих?) імперативів розвитку цивілізації, адекватних способів розв'язання глобальних проблем сучасності;

- філософія впливає на формування і зміст нового феномену сучасності – глобального мислення, якому притаманне нове бачення проблем, нові аналітичні навички і нові вміння вироблювати й користуватися глобальними стратегіями;

- філософські уявлення про людину, як активну, діяльну, мислячу істоту, суб'єкта пізнання та історії, носія розумових, ментальних, духовних якостей націлюють на усвідомлення відповідальності людини за наслідки своєї власної діяльності та виняткову роль її свідомих і цілеспрямованих зусиль у збереженні динамічної рівноваги живого світу й самозбереженні людства;

- нарешті, ще однією важливою функцією філософії є розробка цілої низки категорій, що безпосередньо пов'язані з пізнанням та осмисленням глобальних проблем, у тому числі: «природа», «суспільство», «цивілізація», «суспільний прогрес», «культура», «глобальність», «глобальні процеси», «глобальне мислення», «глобальна етика», «ко-еволюція», «ноосфера» та ін.

ІІ. МЕТОДИЧНО-ДИДАКТИЧНА ЧАСТИНА

2.1. ПЕРЕЛІК ПИТАННЬ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

З КУРСУ «ФІЛОСОФІЯ»
МОДУЛЬ 2 ФУНДАМЕНТАЛЬНІ ФІЛОСОФСЬКІ ПРОБЛЕМИ: КОНЦЕПЦІЇ ТА СУЧАСНІ ДОСЯГНЕННЯ

1. Як формуються уявлення про світ?
2. Які теоретичні моделі світу?
3. Що таке онтологія?
4. Які форми має людське буття?
5. Яку сферу буття відкрив Платон?
6. Чим відрізняються поняття «буття», «існування», «суще»?
7. Які ви можете назвати властивості (атрибути) буття?
8. У чому полягає філософський сенс проблеми буття?
9. Розкрийте філософський зміст понять «матерія», «простір», «час», «рух».
10. Які існують проблеми створення цілісної картини світу?
11. Що таке свідомість, які її структура, джерела і витоки.
12. Як ви розумієте співвідношення відображення і свідомості?
13. Розкрийте зміст понять "самосвідомість", "ідеальне", "духовне".
14. Які сучасні концепції свідомості Ви знаєте?
15. Що означає положення про те, що свідомість не тільки відображає світ, а й створює його?
16. Як потрібно розуміти суспільно-історичну сутність свідомості?
17. Якими якісними ознаками відрізняється психіка людини від психіки тварини?
18. Які структурні елементи входять до психіки людини?
19. Яку роль у житті людини відіграє несвідоме і підсвідоме?
20. У чому полягає відмінність свідомої сфери духовності від несвідомої та передсвідомої?
21. У чому полягають труднощі філософського вирішення проблеми свідомості?
22. Що таке інтенційність і сутність?
23. У чому полягає відмінність людини від усього іншого сущого?
24. Що таке гендер?
25. Що таке «індивід» і чому його було відкрито саме в добу еллінізму?
26. Що таке духовність?
27. Що таке особистість?
28. Яку роль відіграє видатна особистість у історії?
29. Як вирішувалась проблема смерті та безсмертя на різних етапах людської історії.
30. На яких основоположеннях грунтується сучасна наукова гносеологія?
31. Як у сучасній гносеології визначаються суб'єкт і об'єкт пізнання?
32. Що таке «гносеологічний образ», які його основні характеристики.
33. Через які поняття сучасна гносеологія конкретизує традиційну концепцію істини?
34. У чому полягає діалектика абсолютного та відносного в об'єктивній істині?
35. Чим обумовлена вимога конкретності істини і в чому полягає її сутність?
36. Як визначається хибність в сучасній гносеології?
37. Чому хибність є постійним супутником істини в процесі пізнання?
38. Чим наукова істина відрізняється від філософської?
39. Які ви знаєте методи пізнання?
40. Завдяки яким своїм суттєвим характеристикам саме практика є основним критерієм істини?

41. У чому полягає діалектика абсолютності і відносності практики як критерію істини?
42. У яких формах здійснюється чуттєво-сенситивне пізнання і в яких раціональне?
43. Як визначається інтуїція в сучасній гносеології?
44. Розкрийте зміст термінів верифікація і фальсифікація наукової теорії.
45. У чому полягає діалектичний взаємозв'язок логіки та інтуїції, пояснення та розуміння в процесі пізнання.
46. З'ясуйте сутність основних категорій, що характеризують діалектику як теорію розвитку.
47. Розкрийте поняття закону.
48. У чому полягають особливості закону взаємного переходу кількісних змін у якісні?
49. Що відображає закон єдності та боротьби протилежностей?
50. Розкрийте сутність діалектичного заперечення.
51. Назвіть основні принципи діалектики.
52. Категорії діалектики та їхні особливості.
53. Розкрийте сутність альтернативних концепцій діалектики.
54. Людина як предмет філософського аналізу.
55. В чому, на Вашу думку, виявляється багатоманітність людського буття?
56. Як Ви розумієте тезу, що «людина є більше, ніж вона про себе знає»?
57. Назвіть ознаки біологічного та культурного в генезі людського буття.
58. Охарактеризуйте сфери буття людини.
59. У чому полягала сутність «антропологічного повороту» у філософії, здійсненого Сократом?
60. Діяльність як спосіб існування людини. Структура діяльності.
61. Проблема сенсу людського існування та багатоманіття способів її розв'язання.
62. Свобода і відповідальність особи.
63. Расизм і проблема співвідношення біологічного та соціального в людині.
64. Значення і межі проблеми сенсу життя.
65. Поліфонія філософських версій місця людини у Всесвіті.
66. Проблема свободи й відповідальності особи на сучасному етапі розвитку світової цивілізації.
67. Чим соціальна дійсність відрізняється від природної?
68. Що таке духовність?
69. З яких складових утворюється духовне життя суспільства?
70. Яким чином суспільна свідомість впливає на суспільне життя?
71. Основні чинники суспільного розвитку та їх взаємозв'язок.
72. Яке, на Вашу думку, значення філософії в житті суспільства?
73. Поняття «суспільно-економічна формація» і «цивілізація».
74. Назвіть відомі Вам глобальні проблеми людства.
75. Що таке соціальне прогнозування.
76. Що таке соціальна дія?
77. Які є типи соціальної дії?
78. Чи всі погоджуються з теорією суспільного прогресу?
79. Ідея прогресу в історії: назвіть відомі Вам основні тези та їх альтернативи.
80. В чому полягає сутність взаємодії інтересів суспільства та особистості.
81. Розкрийте сутність і мету гуманістичного виховання особистості.
82. Розкрийте діалектику взаємодії суспільства та особистості.
83. Які є типи цінностей?
84. Охарактеризуйте з холістичної точки зору поняття «цінності» та «ціннісні орієнтації».
85. Яке, на Вашу думку, значення філософії в житті суспільства?

2.2. ПЕРЕЛІК ПИТАННЬ ДО ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ З КУРСУ «ФІЛОСОФІЯ» МОДУЛЬ 2 ФУНДАМЕНТАЛЬНІ ФІЛОСОФСЬКІ ПРОБЛЕМИ: КОНЦЕПЦІЇ ТА СУЧАСНІ ДОСЯГНЕННЯ

1. Онтологія як філософське вчення про буття.
2. Поняття буття в філософії.
3. Основні форми буття, їх співвідношення
4. Простір і час як атрибути існування матерії.
5. Рух як процесійна єдність простору часу.
6. Проблема Духа у філософії.
7. Першопричина як метафізичне поняття.
8. Проблема свідомості як наперед покладеної.
9. Проблема тотожності буття та розуміння.
10. Інтенціональність свідомості.
11. Буття сутності та рефлексія.
12. Рівні буття. Буття та свідомість.
13. Буття та Ніщо.
14. Проблема мови і мовлення.
15. Філософська антропологія як галузь філософського знання.
16. Людина як об’єкт філософського аналізу. Людина, індивід, особистість.
17. Буття людини як світоглядна проблема.
18. Предмет антропології та її різновиди
19. Есенційний та екзистенціний підходи до людини і світу
20. Антропосоціогенез. Єдність природного і суспільного в людині.
21. Проблема сенсу життя людини в філософії.
22. Проблема методології та методів філософського пізнання.
23. Основні методи наукового пізнання.
24. Протилежність діалектики і метафізики, схоластики, догматизму, еклектики.
25. Діалектика як система, її основні принципи, закони і категорії
26. Основні категорії діалектики (загальна характеристика).
27. Діалектика і метафізика як основні філософські методи.
28. Загальна характеристика основних законів діалектики.
29. Особливості філософської гносеології як теорії пізнання світу.
30. Основні принципи пізнавального процесу.
31. Рівні та види пізнання.
32. Проблема об’єкту та суб’єкту пізнання.
33. Проблема істини в філософії. Її основні характеристики.
34. Проблема свідомості у філософії. Суспільна та індивідуальна свідомість.
35. Сутність і структура суспільної свідомості.
36. Предметно-практичний характер свідомості людини.
37. Соціальна філософія в системі філософського знання.
38. Основні філософські концепції суспільства.
39. Поняття суспільного прогресу, його основні критерії.
40. Проблема типології суспільства.
41. Глобалістика в контексті філософських досліджень.
42. Теорія постіндустріального суспільства.
43. Концепції суспільства як самоорганізованої системи.

44. Проблема соціальної структури суспільства.
45. Типології соціальної структури суспільства.
46. Теорія соціальної стратифікації.
47. Соціальні спільності та їх історична ґенеза.

2. 3. ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ТА ВПРАВИ ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ТА ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ З КУРСУ «ФІЛОСОФІЯ» МОДУЛЬ 2 ФУНДАМЕНТАЛЬНІ ФІЛОСОФСЬКІ ПРОБЛЕМИ: КОНЦЕПЦІЇ ТА СУЧАСНІ ДОСЯГНЕННЯ

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ТА ВПРАВИ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ ДО ТЕМИ: ФІЛОСОФСЬКЕ ВЧЕННЯ ПРО БУТТЯ

1. ***Вставте пропущені слова***

Суще – це те, що ....
Буття – це ... в цілому.
Буття є категорія, якою може оперувати тільки ....

2. ***Доповніть пару властивостей буття***

просторовість – ...
феноменальнісить – ...
... – матеріальність
однорідність – ...
... – єдиність
можливість – ...
... – спокій

3. З'єднайте лінією речення у лівому стовпчику, із відповідним йому словом у правому

Філософія, яка визнає субстанцією щось матеріальне	ідеалізм
Філософія, яка визнає субстанцією щось ідеальне	дуалізм
Філософія, яка визнає одну субстанцію	плюралізм
Філософія, яка визнає дві субстанції	матеріалізм
Філософія, яка визнає багато субстанцій	монізм

4. Вставте пропущені слова

Частина сущого, яка уявляється людині впорядкованою, стрункою і гармонійною, називається ... , невпорядкований регіон сущого називають ... .

На людському переконанні, що суще має якийсь порядок, якісь закони, які можна дослідити, ґрунтується уявлення про ... – довкілля людини, в якому діють якісь закони. ... – це те буття, якому надається атрибут божественності, святості. ... – це те, що існує поза природою, вище від неї і впорядковує її.

5. Виберіть із п'яти варіантів відповідей на кожне запитання один правильний

1. Граничною філософською категорією є:

а) сутність;
б) субстанція;
в) буття;
г) матерія;

д) свідомість.

2. **Те, що можна попробувати на дотик, смак, чи зафіксувати якимось фізичними приладами, називається**:

а) свідомість;
б) матерія;
в) сутність;
г) Дух;
д) душа.

3. Наші думки є:

а) не сущими;
б) матеріальними;
в) неіснуючими;
г) ідеальними;
д) ірраціональними.

4. Філософським синонімом слова «першооснова» є слово:

а) матерія;
б) сутність;
в) субстанція;
г) ідея;
д) душа.

5. Засновником онтології є:

а) Арістотель;
б) Гайдеґер;
в) Парменід;
г) Платон;
д) Геракліт.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ТА ВПРАВИ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ ДО ТЕМИ: ПРОБЛЕМА СВІДОМОСТІ У ФІЛОСОФІЇ

1.Виберіть із пропорованох варіантів відповідей на кожне запитання один правильний

1. Виділіть пари філософів, які з різних світоглядних позицій підходили до розуміння природи свідомості.

а) Арістотель – Платон;
б) Гегель – Маркс;
в) Фейєрбах – Ніцше;
г) Спіноза – Фрейд;
ґ) Сартр - Хайдеггер.

2. Розуміння ідеї свідомості як достотного способу буття духовного було здійснено:

а) античною філософією в особі Платона;
б) новітньою філософією в особі Р. Декарта;
в) класичною німецькою філософією в особі Гегеля.

3. Визначте, які із перерахованих ознак не є ознаками свідомості?

а) свідомість є соціальна реальність;
б) свідомість є суб’єктивна реальність;
в) активність і комунікативність;
г) осмисленість;
ґ) системність;
д) наявність у неї матеріального субстрату

4. Підберіть із графи «Б» елементи, що характеризують кожну із сфер компонентної структури свідомості (графа «А»)

А	Б
1. Когнітивна сфера 2. Мотиваційна сфера 3. Нормативно- проективна сфера	а) потреби, інтереси, стійкі емоційні стани цінності; б) норми, приписи, цілі, програми; в) відчуття, сприйняття, уявлення, поняття.

5. Рівнева структура свідомості включає:
а) несвідоме;
б) передсвідоме;
в) свідоме;
г) індивідуальне;
ґ) надсвідоме;
д) етнічне.
6. Самосвідомість - це:
а) оберненість свідомості на саму себе, послідовне усвідомлення актів свідомості;
б) усвідомлення людиною (або людською спільнотою) самої себе, свого становища у світі, своїх інтересів і перспектив;
в) оберненість свідомості на саму себе,усвідомлення суб'єктом самого себе, своїх інтересів і перспектив.
7. Сполученість свідомості й самосвідомості досягається завдяки:
а) ставленню до себе;
б) надсвідомому;
в) знанню;
г) пам'яті
8. Хто є автором вчення про неусвідомлюване?
а) Б.Паскаль;
б) З. Фрейд;
в) К.Т. Юнг;
г) Е. Фром;
ґ) М. Хайдеггер.
9 . Основним способом розв'язання протиріччя між свідомим і неусвідомлюваним З.Фрейд вважав сублімацію. Основною формою сублімації є:
а) бажання;
б) страх;
в) творчість.
10. Механізмами розвитку людської самосвідомості й закріплення його здобутків є:
а) політика;
б) наука;
в) релігія;
г) мистецтво;
ґ) філософія.
11. Суспільна свідомість - це:
а) специфічна духовна система, що виражає функціонування духовного життя суспільства;
б) сукупна свідомість суб'єктів, що формується етнічними, класовими, релігійними групами;
в) сукупність індивідуальних свідомостей членів суспільства.
12. Позиція якого філософа у поглядах на суспільну свідомість акумульована у цій фразі: "Суспільна свідомість відображає суспільне буття"?
а) К. Маркса;

б) Ортеги і Гассета;
в) О. Шпенглера;

13. Щоб правильно охарактеризувати два рівні суспільної свідомості, приведіть у відповідність поняття правої колонки до лівої.

1. Стихійний рівень 2. Усвідомлюваний	а) ідеологія б) суспільна психологія в) теоретична свідомість г) буденна свідомість

14. Формами суспільної свідомості не є:
а) політика;
б) релігія;
в) філософія;
г) мистецтво;
ґ) мораль;
д) атеїзм;
е) історична пам'ять;
є) традиція.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ТА ВПРАВИ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ ДО ТЕМИ: ФІЛОСОФСЬКА АНТРОПОЛОГІЯ

1. Вставте пропущені слова

Розділ філософії, що вивчає людину називається … … .

... вважають «першовідкривачем» людини, тобто мислителем, який уперше привернув увагу філософів до проблеми людини.

Засновником філософської антропології вважають ... .

2. З'єднайте лінією речення у лівому стовпчику із відповідним йому словом у правому

Істота, що належить до людського роду	Індивід
Окрема людська одиниця	Особистість
Неповторна людина, що усвідомлює свою неповторність і намагається її підтримати	Людина

3. Виберіть із п'яти варіантів відповідей на кожне запитання один правильний

1. Термін «філософська антропологія» означає:
а) філософське вчення про суспільство;
б) філософське вчення про людину;
в) філософське вчення про мораль;
г) філософське вчення про відносини людини і світу;
д) філософське вчення про природу.

2. Засновником філософської антропології є
а) Гусерль;
б) Шелер;
в) Гайдеґер;
г) Конт;
д) Пола.

3. Що з перерахованого є головною сутнісною ознакою людини?

а) діяльність;
б) трансцендентність;
в) ідеальність;
г) вітальність;
д) матеріальність.

4. Яка із перерахованих нижче версій походження людини стверджує, що розум і матерія виникли на загальній основі і є лише двома властивостями однієї й тієї ж реальності.

а) еволюціоністська;
б) антропна;
в) версія виникнення людини внаслідок збою у ході природних процесів;
г) креаціоністська;
д) релігійна.

5. Засновником персоналізму є:

а) Гусерль;
б) Шелер;
в) Гайдеґер;
г) Мунь'є;
д) Пола.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ТА ВПРАВИ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ ДО ТЕМИ: ГНОСЕОЛОГІЯ (ТЕОРІЯ НАУКОВОГО ПІЗНАННЯ)

1. З'єднайте лінією речення у лівому стовпчику із відповідним йому словом у правому

Механізм пізнання вивчає	епістемологія
Процес пізнання вивчає	методологія
Результат пізнання вивчає	гносеологія
Методи пізнання вивчає	феноменологія

2. Вставте пропущені слова

... – це єдине суще, що здатне пізнавати інше суще.

Ідеальне в людині називається ... .

Те, чим заповнена наша духовна сфера в даний момент називається ... .

... – це те, що присутнє в нашій духовності, але ми його в даний момент часу не осягаємо.

3. Розмістіть блоки у правильному порядку, поставивши в дужках над ними цифри 1,2,3.

(...) (...) (...)

Мислення та інші процеси Вроджені очікування Чуття

4. Виберіть із п'яти варіантів відповідей на кожне запитання один правильний

1. Чим відрізняється душа від Духу:

а) душа – це насамперед інтелект, а Дух – це віра;

б) душа смертна, дух – безсмертний;

в) душа ідеальна, дух матеріальний;

г) душа матеріальна, дух ідеальний;

д) душа – це насамперед віра, а Дух – це інтелект.

2. Свідомість завжди є свідомістю «чогось», тобто вона не може бути пустою. Так вважав:

а) Ніцше;

б) Кант;

в) Геґель;

г) Гусерль;

д) Шопенґауер.

3. Метод пізнання це:

а) спосіб поведінки людини;

б) спосіб, яким людина здобуває знання;

в) спосіб перетворення дійсності;

г) спосіб мислення;

д) спосіб самоусвідомлення.

4. Розум це:

а) субстрат пізнання, що спирається на доказ;

б) субстрат пізнання, що не спирається на доказ;

в) мислення;

г) віра;

д) Дух.

5. Віра це:

а) субстрат пізнання, що не спирається на докази;

б) субстрат пізнання, що спирається на докази;

в) мислення;

г) розум;

д) душа.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ТА ВПРАВИ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ ДО ТЕМИ: ДІАЛЕКТИКА ТА ЇЇ АЛЬТЕРНАТИВИ

1. ***Виберіть із п'яти варіантів відповідей на кожне запитання один правильний***

1. **Що означає термін «агностицизм»?**

а) світ не доступний пізнанню;

б) недосконалість, змінність знання;

в) пізнання найбільш адекватно відображає дійсність;

г) пізнання носить чисто символічний характер, а істинні знання розкриваються в вірі.

2. **Це неправильно, що агностицизм:**

а) заперечує пізнання світу;

б) заперечує буття Бога;

в) властивий переважно суб'єктивному ідеалізму;

г) характеризує філософські погляди Д.Юма;

ґ) пояснює відомий декартівський афоризм: «Знання - сила»

3. **Яке пізнання базується на відчуттях?**

а) чуттєве пізнання;

б) логічне пізнання.

4. Визначне форми, в яких здійснюється логічне пізнання:

а) уявлення;

б) поняття;
в) сприйняття;
г) умовивід;
д) судження.

5. **Що означає висновок Г.В.Ф. Гегеля „Розум без розсудку є ніщо, але розсудок без розуму є дещо”.**

а) пріоритет, первинність чуттєво-розсудкової діяльності людини в пізнанні реальної дійсності;
б) розум не стільки привілля людини, скільки її втрата;
в) діалектична взаємообумовленність розуму та розсудку, їх взаємозв’язок;

6. Мета пізнання:

а) осягнення істини;
б) розв’язання протиріч в практично-перетворюючій діяльності конкретної людини;
в) задоволення потреб в пізнанні оточуючого світу;
г) пізнання як прояв творчої діяльності, результатом якої є відкриття нового.

6. Інтуїція – це:

а) робота свідомості на без свідомому рівні, прорив підсвідомого в свідомість;
б) процедура пізнання, яка передбачає використання правил та символів на основі домовленості суб’єктів в процесі пізнання.

7. Філософські категорії - це...:

а) формально-логічні засоби для упорядкування знань;
б) сходинки в розвитку всього сущого;
в) апріорні, додосвідні форми мислення;
г) відображення істотних явищ і зв’язків об’єктивної дійсності.

2. ***Підберіть з графи «Б» визначення, які відповідають діалектиці, метафізиці, софістиці і еклектиці (графа «А»)***

А	Б
Діалектика Метафізика Софістика Еклектика	а) метод, що заперечує якісний саморозвиток буття через протиріччя і тяжіє до побудови однозначної статичної картини світу; б) поєднання різнорідних поглядів, ідей, принципів або теорій. Підміна одних логічних основ іншими, абсолютизація мінливості і відносності людського пізнання; в) свідоме порушення законів і принципів формальної логіки, звернення до невірних аргументів, які видаються за правильні; г) вчення про найбільш загальні закономірні зв’язки розвитку буття і пізнання, а також заснований на цьому вченні метод творчого пізнання.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ТА ВПРАВИ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ ДО ТЕМИ: АКСІОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ У ФІЛОСОФІЇ

1. Вставте пропущені слова:

Те, що ми цінуємо, називається….
… – це розділ філософії, який вивчає цінності.
… – вперше ввів слово «аксіологія».

2. ***Відшукайте зв'язок між чотирма наведеними нижче колонками й з'єднайте їх лініями послідовно у відповідності до виявленого зв'язку***

«Критика чистого розуму»	естетичні та телеологічні судження	добро	наука
«Критика практичного розуму»	Регулювання моральних вчинків	істина	мистецтво
«Критика здатності судження»	пізнання світу	краса	Мораль

3. Вставте пропущені слова:

У наш час необхідна зміна цінностей ... цивілізації на цінності .... цивілізації. Вперше таку зміну цінностей проголосив видатний український учений і філософ ... ... у праці «... … … …», а згодом аналогічні ідеї розвивалися у працях учасників створеної у .... році, за ініціативою італійського громадського діяча ... ..., міжнародної організації під назвою «... ...», у працях і доповідях якого вперше було вжито термін «... ... сучасності».

4. Виберіть на кожне запитання із п'яти варіантів відповідей один правильний

1. Як називається розділ філософії, що вивчає цінності?
а) соціологія;
б) натурфілософія;
в) антропологія;
г) аксіологія;
д) футурологія.

2. Що з перерахованого нижче відноситься до структури цінностей?
а) системний елемент;
б) коґнітивний елемент;
в) соціоцентричний елемент;
г) ціннісний елемент;
д) раціональний елемент.

3. Що із вказаного нижче входить до ціннісних орієнтацій?
а) позитивістська;
б) утилітарна;
в) міфологічна;
г) пізнавальна;
д) економічна.

4. Хто з названих нижче мислителів запровадив термін «ноосфера»?
а) Гусерль;
б) Печеї;
в) Леруа;
г) Вернадський;
д) де Шарден.

5. Хто з указаних нижче мислителів вперше оголосив заміну цінностей техногенної цивілізації

на антропогенну?
а) Гусерль;
б) Печеї;
в) Леруа;
г) Вернадський;

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ТА ВПРАВИ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ ДО ТЕМИ: ФІЛОСОФСЬКЕ РОЗУМІННЯ СУСПІЛЬСТВА

1. До кожного поняття в графі «А» підберіть відповідне положення з графи «Б»

А	Б
1. Соціологізм 2. Суспільство 3. Суспільне виробництво	а) система зв`язків і взаємозв`язків між людьми; б) конкретно-історичний тип суспільства; в) абсолютизація суспільно-економічних факторів розвитку суспільства; г) процес людської діяльності, що приводить до виникнення якісно нового; ґ) виробництво людьми свого суспільного життя; д) вчення про суспільно розвинену людину.

2. Виберіть на кожне запитання із пропонованих варіантів відповідей один правильний

1. Хто з названих філософів розвивав ідеї історизму
а) Вольтер;
б) К.Маркс;
в) К.Поппер;
г) Г.Гегель;
ґ) К.Ясперс;
д) В.Дільтей

2. У систему регулятивів суспільних відносин входять:
а) політика і право;
б) наука;
в) релігія;
г) табу;
ґ) міф;
д) мораль;
е) культура;
є) традиції і звичаї;
ж) інформація;
з) культура;
и) праця.

3**. Це неправильно, що суспільно-економічна формація:**
а) характеризується певним способом виробництва;
б) включає в себе певні продуктивні сили і виробничі відносини;
в) відображає той чи інший відрізок всесвітньої історії відповідно до провідної для даного часу традиції суспільного розвитку;
г) характеризується певним побутом, культурою і способом життя;
ґ) служить єдиним методом періодизації історії.

4. Які з понять найбільш повно виражають суть свободи?
а) свобода волі;

б) відчуження;
в) рівність;
г) відповідальність;
ґ) необхідність.
5**. Виділіть пари філософів, яким належали протилежні погляди на свободу людини:**
а) К.Маркс – Ж-П.Сартр;
б) Ф.Ніцше - Л.Вітгенштейн;
в) В.Соловйов - Г.Сковорода;
г) З.Фрейд - Л.Фейєрбах.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ТА ВПРАВИ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ ДО ТЕМИ: ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОСТІ: ФІЛОСОФСЬКИЙ

1. Виберіть на кожне запитання із пропонованих варіантів відповідей один правильний

1. **Виберіть судження, яке найточніше виражає зміст поняття «природа»:**
а) природа - це географічне середовище, в якому перебуває людина;
б) природа - це біосфера Землі;
в) природа - це біосфера та ноосфера;
г) природа - це та частина світу, яка стала об`єктом теоретичної і практичної діяльності людей.
2. Згода з яким положенням веде до «географічного детермінізму2?
а) природне середовище - необхідна умова існування людей;
б) географічне середовище може прискорити або уповільнити прогрес суспільства;
в) географічне середовище визначає політичний лад, культуру, економіку і мораль народу, що живе в ньому;
г) закони розвитку природи відмінні від законів розвитку суспільства.
3. Що робить природу світом для людини?
а) те, що вона є основою для її фізичного існування;
б) субстанційність (самостворeність і самотвірність) природи;
в) той факт, що людина вийшла із природи;
г) притаманна природі доцільність;
д) багатоманітність природи.
4. Геополітика так відноситься до географічного середовища як:
а) неомальтузіанство до _____;
б) «географічний детермінізм» до _____;
в) альтруїзм до _____;
г) технологічний детермінізм до _____.
5. До сучасних екологічних проблем відноситься:
а) забруднення навколишнього середовища;
б) загроза третьої світової війни;
г) вичерпність природних ресурсів;
ґ) енергетична криза;
д) зростання народонаселення і проблема забезпечення його харчуванням;
е) індустріалізм.
6. Урбанізація - це:
а) індустріалістська раціональність;
б) хижацьке відношення людини до природи;
в) філософський термін, котрим позначають «світ як ціле» або «все сущее»;
г) історичний процес швидкого зростання ролі міст у розвитку суспільства;
ґ) термін для позначення історії родового розвитку організмів.

7. Поняття "ноосфера" було вперше введено:
а) В.І.Вернадським;
б) Т. Мором;
в) Т. Мальтусом;
г) Тейяр-де-Шарденом;
ґ) Г. Леруа.
8 . Найбільш важливі варіанти глобальної стратегії пропонуються:
а) представниками Франкфуртської школи;
б) представниками неомальтузіанства;
в) представниками Римського клубу;
г) представниками Чиказької соціологічної школи.
9. Виділіть три варіанти екологічного імперативу:
а) люди, бережіть природу;
б) не слід заподіювати природі ніякої шкоди;
в) під жорсткий міжнародний контроль виробництво і споживання у всьому світі;
г) слід уникати дій, які спричиняли б незворотні зміни в рироді;
ґ) природна багатоманітність повинна бути збережена.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ

1. **НАЗВІТЬ ЧОТИРИ ОСНОВНІ НАПРЯМИ ВИРІШЕННЯ «ОСНОВНОГО ПИТАННЯ ФІЛОСОФІЇ»:**
А) дуалізм, монізм, метафізичний матеріалізм, об’єктивний ідеалізм;
Б) матеріалізм, ідеалізм, дуалізм, пантеїзм.
В) діалектичний матеріалізм, стихійний матеріалізм, ідеалізм, монізм;
Г) суб’єктивний ідеалізм, об’єктивний ідеалізм, пантеїзм, монізм.

2**. НАПРЯМ У ФІЛОСОФІЇ, ПРИХИЛЬНИКИ ЯКОГО ВВАЖАЛИ, ЩО У ВІДНОСИНАХ МАТЕРІЇ І СВІДОМОСТІ ПЕРВИННОЮ Є МАТЕРІЯ**
А) об’єктивний ідеалізм
Б) суб’єктивний ідеалізм
В) матеріалізм
Г) дуалізм

3. СУБСТАНЦІЯ – ЦЕ:
А) віра в надприродну силу, що править світом;
Б) віра в надприродні можливості матеріальних предметів;
В) філософська категорія для зведення багатоманіття матерії до єдиного начала;
Г) об’єктивна реальність в аспекті внутрішньої сутності всіх форм матерії.

4. ФУНКЦІЮ ТВОРЧОГО ПОЧАТКУ, СОЦІАЛЬНОГО ПЕРШОРУХУ ВИКОНУЄ СВІТОВИЙ РОЗУМ
А) матеріалізм;
Б) об’єктивний ідеалізм;
В) суб’єктивний ідеалізм;
Г) теорія технологічного детермінізму.

5. ПРОСТІР І ЧАС – НЕ САМОСТІЙНІ СУТНОСТІ, А СИСТЕМИ ВІДНОСИН, УТВОРЕНІ ВЗАЄМОДІЮЧИМИ МАТЕРІАЛЬНИМИ ОБ’ЄКТАМИ
А) субстанціональна концепція простору і часу
Б) релятивістська концепція часу

В) енергетизм В. Оставальда

6. ОТОЖНЕННЯ БОГА І ПРИРОДИ У ФІЛОСОФІЇ ОТРИМАЛО НАЗВУ:
А) пантеїзм
Б) деїзм
В) атеїзм

7. ПЕРШОНАЧАЛО СВІТУ – ВОДА. СУТЬ ПЕРШООСНОВИ ПОЛЯГАЄ У ЗДАТНОСТІ ВОДИ ПЕРЕХОДИТИ З РІДКОГО ДО ТВЕРДОГО СТАНУ
А) Фалес
Б) Геракліт
В) Піфагор
Г) Аристотель

8. **ДЛЯ КОГО З ДАВНЬОГРЕЦЬКИХ ФІЛОСОФІВ СУБСТАНЦІЄЮ БУЛИ ЧИСЛА: «НАЧАЛО ВСЬОГО — ОДИНИЦЯ»**
А) Геракліт
Б) Демокріт
В) Піфагор
Г) Платон

9. ФІЛОСОФСЬКА АНТРОПОЛОГІЯ ВИНИКЛА В:
А) епоху Античності;
Б) епоху Відродження;
В) в XIX ст.,
Г) в XX ст.

10. ЛЮДИНА Є БІОЛОГІЧНО НЕДОСТАТНЬОЮ ІСТОТОЮ, ОСКІЛЬКИ ЇЙ НЕ ВИСТАЧАЄ ІНСТИНКТІВ, НЕ ЗАКРІПЛЕНА І НЕ ЗАВЕРШЕНА У ТВОРИННО-БІОЛОГІЧНІЙ ОРГАНІЗАЦІЇ, А ТОМУ І НЕ МАЄ МОЖЛИВОСТІ ВЕСТИ ВИКЛЮЧНО ПРИРОДНЕ ІСНУВАННЯ.
А) філософсько-педагогічна концепція Олександра Больнова
Б) культурологічна концепція (Еріх Ротхакер)
В) біологічна концепція (Хельмут Плеснер, Арнольд Гелен та ін.)
Г) персоналізм (Поль Баум та ін..)

11. ТЕНДЕНЦІЯ «ПОВОРОТУ ДО ЛЮДИНИ» В ДОБУ АНТИЧНОСТІ БУЛА ЗАПОЧАТКОВАНА
А) мілетською школа
Б) елеатською школа
В) софістами
Г) епікурейцями

12. ЛЮДИНА – МОРАЛЬНА ІСТОТА, ЯКА НЕ ПОТРЕБУЄ ЖОДНИХ ПРИМУСІВ, ТОМУ ЩО ДІЙСНО МОРАЛЬНИЙ МОТИВ ПОРОДЖУЄТЬСЯ ВІЛЬНИМ ВОЛЕВИЯВЛЕННЯМ ОСОБИ.
А) Гегель;
Б) Іммануїл Кант;
В) Огюст Конт;
Г) Освальд Шпенглер.

13. **СВІДОМІСТЬ – ЦЕ ЗАСВОЄНА ЛЮДИНОЮ КУЛЬТУРА СУСПІЛЬСТВА,**

ЯКА СТВОРЕНА ПРАЦЕЮ ПОКОЛІНЬ:
А) марксизм;
Б) структуралізм;
В) феноменологія
Г) «філософія життя»

4. ВЧЕННЯ ПРО ПІЗНАННЯ:
А) онтологія;
Б) антропологія;
В) гносеологія;
Г) методологія;

15. СПОСІБ МИСЛЕННЯ, ЯКИЙ РОЗГЛЯДАЄ ПРЕДМЕТИ БЕЗ РОЗВИТКУ, БЕЗ ВИЗНАННЯ ЇХНЬОЇ СУПЕРЕЧЛИВОЇ ПРИРОДИ.
А) догматика;
Б) метафізика;
В) софістика;
Г) діалектика.

16. ХТО ЗАПЕРЕЧУЄ МОЖЛИВІСТЬ ПІЗНАННЯ СУТНОСТІ РЕЧЕЙ І ЗАКОНОМІРНОСТІ РОЗВИТКУ ДІЙСНОСТІ?
А) ідеалісти
Б) матеріалісти
В) агностики;

17. ТЕОРІЯ НАУКОВОГО ЗНАННЯ:
А) епістемологія;
В) методологія;
Б) онтологія;
Г) антропологія.

18. ДЖЕРЕЛОМ ПІЗНАННЯ, СФЕРОЮ, ЗВІДКИ ВОНО ОТРИМУЄ СВІЙ ЗМІСТ, Є ІСНУЮЧА НЕЗАЛЕЖНО ВІД СВІДОМОСТІ (ЯК ІНДИВІДУАЛЬНОЇ, ТАК І СУСПІЛЬНОЇ) ОБ'ЄКТИВНА РЕАЛЬНІСТЬ:
А) матеріалістика гносеологія;
Б) ідеалістична гносеологія;
В) агностицизм;

19. СПЕЦИФІЧНА ФОРМА ВЗАЄМОДІЇ СУБ'ЄКТУ Й ОБ'ЄКТУ, КІНЦЕВОЮ МЕТОЮ ЯКОЇ Є ІСТИНА, РОЗРОБКА МОДЕЛЕЙ, ПРОГРАМ, СПРЯМОВАНИХ НА ОСВОЄННЯ ОБ'ЄКТА ВІДПОВІДНЕ ДО ПОТРЕБ СУБ'ЄКТА:
А) інстинкт;
Б) віра;
В) пізнання;
Г) практика.

20. СВІДОМІСТЬ – ПОДІБНЕ ДО РЕЧОВИНИ, ЯКУ ВИДІЛЯЄ МОЗОК:
А) суб'єктивний ідеалізм;
Б) марксизм;
В) «вульгарний матеріалізм»;
Г) об'єктивний ідеалізм.

21. СПОСІБ МИСЛЕННЯ І ПІДХОДУ ДО ПРЕДМЕТІВ, КОЛИ ВСІ ВОНИ РОЗГЛЯДАЮТЬ У ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ І РОЗВИТКУ ЯК ВНУТРІШНЬО СУПЕРЕЧЛИВІ, ДЕ ПРОТИЛЕЖНОСТІ ПЕРЕХОДЯТЬ ОДНА В ОДНУ.

А) діалектика;
Б) метафізика;
В) релятивізм;
Г) догматизм.

22. МІРКУВАННЯ, ЗАСНОВАНЕ НА НАВМИСНОМУ ПОРУШЕННІ ЗАКОНІВ ЛОГІКИ:

А) діалектика;
Б) софістика;
В) еклектика;
Г) метафізика.

23. Онтологія – це вчення про:

А) першооснови буття
Б) категорії
В) закономірності процесу пізнання
Г) систему цінностей

25. МЕТОДОЛОГІЯ ЯК СИСТЕМАТИЗОВАНЕ ВЧЕННЯ ПРО МЕТОД ВИНИКЛА В ЕПОХУ

А) античності
Б) Відродження
В) Нового часу
Г) ХХ ст.

26. ДО ОСНОВНИХ ПРИНЦИПІВ ДІАЛЕКТИКИ НАЛЕЖАТЬ:

А) об’єктивності, матеріальності; детермінізму, ізоморфізму;
Б) конечності; свободи; необхідності;
В) закономірності; випадковості;
Г) тимчасовості; вічності.

27. АВТОРОМ ВЧЕННЯ ПРО АБСОЛЮТНУ ІДЕЮ, ЯКА МИСЛИТЬ І ПІЗНАЄ СЕБЕ, БУДУЧИ АКТИВНОЮ І ДІЯЛЬНОЮ, ПРОХОДИТЬ У СВОЄМУ РОЗВИТКУ ТРИ ЕТАПИ, БУВ

А) Кант;
Б) Фіхте;.
В) Гегель;
Г) Фейєрбах

28. ДО ОСНОВНИХ ЗАКОНІВ ДІАЛЕКТИКИ НЕ НАЛЕЖИТЬ:

А) закон єдності і боротьби протилежностей;
Б) закон заперечення заперечення;
В) закон переходу кількісних змін в якісні;
Г) закон виключеного третього.

29. ХИБНЕ НАУКОВЕ ЗНАННЯ, СПРИЧИНЕНЕ НЕКОРЕКТНИМ ВЖИВАННЯМ ТЕРМІНІВ, ЗА Ф.БЕКОНОМ, ПОВ’ЯЗАНЕ З:

А) примарами роду
Б) примарами печери
В) примарами площі

30. ВЧЕННЯ ПРО ВРОДЖЕННІ ІДЕЇ (ВРОДЖЕНИМИ ІДЕЯМИ Є ПОНЯТТЯ ТА СУДЖЕННЯ-АКСІОМИ) РОЗРОБЛЯВ
А) Фома Аквінський
Б) Френсіс Бекон
В) Рене Декарт
Г) Іммануїл Кант

31. ПЕРШИМ СФОРМУЛЮВАВ АНТРОПОЛОГІЧНУ ТЕОРІЮ СУСПІЛЬСТВА, ЗГІДНО З ЯКОЮ ЛЮДИНА ЗА СВОЄЮ ПРИРОДОЮ Є «ІСТОТОЮ ПОЛІТИЧНОЮ» І НЕ МОЖЕ ЖИТИ БЕЗ СУСПІЛЬСТВА.
А) Платон;
Б) Аристотель;
В) Фома Аквінський;
Г) Томас Мор.

32**. РОЗДІЛ ФІЛОСОФІЇ, ЩО ПОЯСНЮЄ НАЙВАЖЛИВІШІ, ФУНДАМЕНТАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА ЯК ЦІЛІСНОЇ СИСТЕМИ:**
А) соціологія;
Б) політична економія;.
В) соціальна філософія;
Г) онтологія

33. СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ РОЗУМІЄТЬСЯ ЯК ВИЩА ФОРМА РУХУ МАТЕРІЇ, ЩО ВИНИКЛА НА ПЕВНОМУ РІВНІ ЇЇ РОЗВИТКУ І МАЄ ВЛАСНУ ЛОГІКУ.
А) пантеїзм;
Б) ідеалізм;
В) матеріалізм;
Г) культурологічна концепція.

34. **ОДИН З АВТОРІВ ТЕОРІЇ СТРАТИФІКАЦІЇ**:
А) Карл Маркс;
Б) Гегель;
В) Шпенглер
Г) Пітірім Сорокін

35. ДЕРЖАВНИЙ УСТРІЙ БУЛО ДАРОВАНО ЛЮДЯМ ВИЩИМИ СИЛАМИ НА ВИКОНАННЯ БОЖЕСТВЕННОГО ЗАДУМУ ВЛАШТУВАННЯ СВІТУ.
А) теологічна теорія суспільства;
Б) натуралістична концепція тлумачення суспільного життя.
В) антропологічна теорія суспільства.
Г) ідеалістична концепція суспільства.

36. ТВОРЦЯМИ КОНЦЕПЦІЇ ТРЬОХ ІСТОРИЧНИХ ТИПІВ ЦИВІЛІЗАЦІЇ СТАЛИ:
А) німецький філософ Карл Маркс;
Б) американські соціологи Б.Белл і О.Тоффлер;
В) американський соціолог Пітірім Сорокін;
Г) німецький вчений Е.Капп.

37. ЗНАЧНОГО ПОШИРЕННЯ КОНЦЕПЦІЇ ТЕХНОЛОГІЧНОГО ДЕТЕРМІНІЗМУ НАБУЛИ:

А) в епоху Просвітництва;
Б) в XIX ст.
В) у 20-і рр. XX ст.
Г) у 50-і рр. XX ст.

38 АВТОРОМ СОЦІАЛЬНО-КЛАСОВОЇ СТРУКТУРИ СУСПІЛЬСТВА:
А) Еміль Дюркгейм;
Б) Герберт Спенсер;
В) К.Маркс;
Г) Пітірім Сорокін.

39. ДО ОСНОВНИХ КОНЦЕПЦІЙ СУСПІЛЬСТВА НЕ ВІДНОСИТЬСЯ:
А) натуралістська (соціал-дарвініська);
Б) формаційна;
В) цивілізаційна;
Г) гуманітарна.

40. ПРЕДМЕТОМ ФІЛОСОФСЬКОЇ АНТРОПОЛОГІЇ Є:

А) сутність всього сущого
В) соціальний світ
С) сфера ідеальних сутностей
D)природа та сутність людини

41. ЗДАТНІСТЬ ЛЮДИНИ ПОГЛЯНУТИ НА СЕБЕ З БОКУ, ПОБАЧИТИ СЕБЕ ОЧИМА ІНШИХ РЕАЛІЗУЄТЬСЯ В:
А) самосвідомості
Б) підсвідомості
В)індивідуальному досвіді
Г) над свідомості

42. ВИЗНАЧАЛЬНИМ ФАКТОРОМ ВИНИКНЕННЯ СВІДОМОСТІ Є:
А) високоорганізована психіка
Б) соціальність
В) відображення
Г) подразливість

2. 4. РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА

З КУРСУ «ФІЛОСОФІЯ»
МОДУЛЬ 2 ФУНДАМЕНТАЛЬНІ ФІЛОСОФСЬКІ ПРОБЛЕМИ: КОНЦЕПЦІЇ ТА СУЧАСНІ ДОСЯГНЕННЯ

ОСНОВНІ

1. Андрущенко В. П., Михальченко М. І. Сучасна соціальна філософія: Курс лекцій. – К.: Генеза, 1996.
2. Андрущенко В. П., Волович В. І., Горлач М. І., Головченко Г. Т., Губерський Л. В. Філософія: Підручник. – Х.: Консум, 2000.
3. Арутюнов В. Х., Демченко М. М., Йосипенко С. Л., Кабика І. С., Круш О. О. Філософія: Навчально-метод. Посібник для самостійного вивчення дисципліни. – К.: Київський економічний університет, 1999.
4. Бичко І. В., Бичко А. К., Горак Г. І., Добронравова І. С., Малахов В. А., Філософія: Курс лекцій: Навч. посібник для студ вузів. – К.: Либідь, 1993.
5. Бичко І. В., Бойченко І. В., Табачковський В. Г. та ін. Філософія. Підручник. – К., 2001.
6. Бойченко І. В. Філософія історії: Підручник для студ. вищих навч. закладів. – К.: Знання, 2000.
7. Возняк С. М., Голянич М. Ю., Москаленко Ю. М. Філософська думка України: імена та ідеї. – Івано-Франківськ, 2003.
8. Воронкова В. Г. Філософія: навчальний посібник. – К.: ВД «Професіонал», 2004. – 464 с.
9. Горський В. С. Історія української філософії: Курс лекцій: Навч. посібник для студ. вузів. – К.: Наукова думка, 1997.
10. Зарубіжна філософія XX ст. К., 1993.
11. Історія філософії: Підручник / За ред. В.І. Ярошовця. – К.,2002.
12. Історія філософії України. Хрестоматія: Навч. посібник. - К.,1993.
13. Короткий довідник з історії філософії. Від витоків до середини XIX ст. (Під редакцією Пікашової Т. Д. та Чунка В. Л.) – Міжрегіональна академія управління персоналом, К., 1997.
14. Кондзьолка В. В. Філософія і її історія. – Львів, 1996.
15. Кульчицький О. Основи філософії і філософічних наук. – Мюнхен-Львів, 1995.
16. Надольний І. Ф. Філософія: Навч. посіб. – К.: Вікар, 2004.
17. Нестеренко В.Г. Вступ до філософії: онтологія людини. - К.,1995.
18. Петрушенко В. Л. Філософія. – Львів, 2001.
19. Рассел Б. Історія західної філософії. – К., 1995.
20. Сучасна зарубіжна філософія. Течії і напрями. Хрестоматія: Навч. посібник. - К., 1996.
21. Сучасна зарубіжна соціальна філософія: Хрестоматія /Мінародний фонд «Відродження»/ В. Лях (упорядник). – К.: Либідь, 1996.
22. Філософія. Навчальний посібник /І.М. Гоян, І.С. Матвієнко, С.В. Сторожук // за ред.. С.В. Сторожук. – Івано-Франківськ: Видавець Кушнір Г.М., 2017. – 296 с.
23. Читанка з історії філософії. У 6-ти кн. /Під ред. Волинки Г. - К., 1991-1993.

ДОДАТКОВІ

1. Ніцще Ф.Так казав Заратустра. - К. ,1993.
2. Франко І.Я. Мислі о еволюції в історії людськості. Твори. - К.,1956.-Т. 19.
3. Вітгенштейн Л. Філософські дослідження //Читанка з історії філософії. Кн.6.Зарубіжна філософія XX ст. - К. ,1993.

4. Дільтей В. Виникнення герменевтики //Сучасна зарубіжна філософія. Течії і напрями. Хрестоматія. - К., 1996.
5. Платон. Софіст //Читанка з історії філософії. Кн. 1.Філософія стародавнього світу. - К., 1992.
6. Рорті Р.Філософія і дзеркало природи //Сучасна зарубіжна філософія. Течії і напрями. Хрестоматія. - К., 1996.
7. Саух П.Ю. ХХ століття. Підсумок. – Київ-Рівне, 2001.
8. Сковорода Г. Начальна дверь ко христіанскому добронравію //Людина і довкілля. У двох кн. - К., 1995. -Кн.2.
9. Сковорода Г. Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни //Людина і довкілля. У двох кн. - К., 1995. -Кн.2.
10. Фромм Е. Революція надії //Сучасна зарубіжна соціальна філософія. Хрестоматія. - К., 1996.
11. Хайдеггер М. Що таке метафізика //Читанка з історії філософії. Кн.6. Зарубіжна філософія ХХ ст. - К., 1993.
12. Шелер М.Сутність моральної особистості //Сучасна зарубіжна філософія. Течії і напрями. Хрестоматія. - К., 1996.
13. Чижевский Д. Філософія і національність // Філософська і соціологічна думка. - 1990. - № 2.
14. Юркевич Н.Д. Мир з ближнім як умова християнського співжиття: докази буття Божого //Філософська і соціологічна думка. - 1992. - №9.
15. Апель К.-О. Апріорі спільноти комунікації та основи етики. До проблеми раціонального обґрунтування етики за доби науки //Сучасна зарубіжна філософія. Течії і напрями. Хрестоматія. - К., 1996.
16. Белл Д. Прихід постіндустріального суспільства //Сучасна зарубіжна соціальна філософія. Хрестоматія. - К., 1996.
17. Еллюль Ж. Техніка, або виклик століття // Сучасна зарубіжна соціальна філософія. Хрестоматія. - К., 1996.
18. Козловський П. Постмодерна культура: суспільно-культурні наслідки технічного розвитку //Сучасна зарубіжна філософія. Течії і напрями. Хрестоматія. - К., 1996.
19. Маркузе Т. Одновимірна людина. Дослідження ідеології розвинутого індустріального суспільства //Сучасна зарубіжна соціальна філософія. Хрестоматія. - К., 1996.
20. Масуда Й. Гіпотеза про генезис Homo inteligens //Сучасна зарубіжна соціальна філософія. Хрестоматія. - К., 1996.
21. Саух П.Ю. Україна на межі тисячоліть. Трансформація духу та випробування національним буттям. – Рівне, 2001.
22. Франко І.Я. Що таке поступ? Зібр. тв. у 50-ти т. - К., 1978. - Т.45.
23. Ясперс К. Про сенс історії //Сучасна зарубіжна філософія. Течії і напрями. Хрестоматія. - К., 1996.

2.5. СЛОВНИК ТЕРМІНІВ

З КУРСУ «ФІЛОСОФІЯ»
МОДУЛЬ 2 ФУНДАМЕНТАЛЬНІ ФІЛОСОФСЬКІ ПРОБЛЕМИ: КОНЦЕПЦІЇ ТА СУЧАСНІ ДОСЯГНЕННЯ

Абсолютна ідея - засадниче поняття в філософії Гегеля, яке має декілька значень: 1) як завершальна ланка логічного процесу - єдність "ідеї пізнання" (теоретичної ідеї) та "ідеї блага" (практичної ідеї); і в цьому розумінні вона має раціональний зміст, оскільки поєднання теорії і практики дає найбільш досконале і повне (абсолютне) знання; 2) як синтез гранично загальних, а тому абсолютних протилежностей - мислення і буття, суб'єктивного і об'єктивного; 3) як основа всієї існуючої дійсності, всього світу, природи і людини; це значення відбиває ідеалістичний аспект вчення Гегеля; 4) як зміст абсолютного знання, або розуму, які становлять сутність абсолютного духу.

Агностицизм – (від грец. непізнаний) – філософський напрям у теорії пізнання, який заперечує можливість повного або часткового пізнання сутності речей, закономірностей розвитку й пізнання істини.

Антиномія - протиріччя між двома висловлюваннями про один і той самий об'єкт, що мають логічно рівноправне обґрунтування, тобто можна однаково успішно довести і тезу, і антитезу. Згідно з І. Кантом, теоретичний розум впадає в антиномічність, коли він функціонує як чистий розум і намагається за допомогою категорій розсудку пізнати те, що не дається нам через чуттєвість (Бога, безсмертну душу, світ в цілому і свободу). Термін виник в Античності, коли ще не існувало поняття закону природи, але воно розроблялось в політико - юридичних аспектах (напр., у творі Платона "Закони"). Тому первісний зміст був юридичний: суперечність між двома законами або внутрішня суперечливість одного закону. В такому значенні його вживали Плутарх, Августин та ін.

Античність – у широкому розумінні слова – стародавня епоха, у вузькому і найбільш уживаному значені – греко-римська стародавня епоха (історія і культура Стародавніх Греції та Риму).

Антропологізм – філософський напрямок, який розглядає поняття "людина" в якості базової категорії, що лежить в основі системи уявлень про буття, природу, суспільство, природу, культуру, свободу, Бога та ін.

Антропогенез – процес історико-еволюційного формування фізичного типу людини, початкового розвитку її усвідомленої діяльності, мови, а також суспільних відносин.

Антропологія – наука про походження, поведінку, фізичний, соціальний і культурний розвиток людини.

Антропоцентризм – світоглядна настанова, що передбачаєрозуміння людини як центру і вищої кінцевої мети світобудови.

Архетипи – це культурні першообрази, які виражають уявлення про людину, її місце в світі та суспільстві; це нормативно-ціннісні орієнтації, які формують зразки життєдіяльності людей, що проросли через багатовікові пласти історії та культурних

трансформацій і зберегли своє значення та сенс у нормативно-ціннісному просторі сучасної культури та є способом його передачі та збереження.

Аскетизм (від грец. вправа, подвиг) – моральний принцип, сутність якого полягає у відмові життєвих благ, придушенні природних бажань з метою самовдосконалення або досягнення морального чи релігійного ідеалу.

Боротьба протилежностей - тип універсального зв'язку, змістом якого є творча активність, породжена напругою протистояння протилежностей у предметах і явищах.

Відчуження — філософська категорія, що визначає процес і результат перетворення діяльності людини на незалежну, чужу, пануючу над людьми силу. У Г. Гегеля поняття відчуження характеризує перший етап розвитку Абсолютної ідеї — перехід її в своє інобуття (природу), в результаті чого втрачається первинна сутність Абсолютної ідеї. У К. Маркса поняття відчуження є процес перетворення продуктів трудової діяльності людей на незалежну від їхньої волі і планів силу, ворожу по відношенню до самих виробників. Поняття відчуження вказує на те, що існування людини є несправжнім, відокремленим від її сутності.

Віра – особливе ставлення до реальних або уявних об'єктів (явищ), коли їх істинність приймається без теоретичного й практичного доведень.

Випадковість - це філософська категорія, що відображає зовнішні (породжені зовнішніми, побічними причинами), нестійкі, одиничні зв'язки і відношення елементів буття, що за певних умов можуть виникати, а можуть і не виникати.

Виробництво – процес, за допомогою якого люди, використовуючи речовини і сили природи та власні сили й здібності, цілеспрямовано створюють матеріальні й духовні цінності, здатні задовольняти їхні життєві потреби.

Гіпотеза наукова – це форма наукового пізнання, за допомогою якої формулюється один із можливих варіантів вирішення проблеми, істинність та адекватність якого ще не доведена

Гріховність – релігійний термін, що означає природну неповноцінність людського буття, його внутрішню ущербність, що виявляється у відмові від духовної єдності з Богом і виборі зла.

Глобальні проблеми – сучасні проблеми, від розв'язання яких залежить подальша доля людства і навіть його виживання. До глобальних проблем належать, наприклад, такі, як відвернення світової термоядерної війни, стрімке зростання населення планети, забруднення природного середовища та ін. Поняття глобальних проблем було сформульовано і вперше проаналізоване науковцями під егідою Римського клубу (1968р.). ***Глобальні проблеми*** **-** такі проблеми, що виникли внаслідок суттєвого зростання можливостей людського впливу на природу: у XX ст. масштаби людських дій стали дорівнювати масштабам планетних природних процесів, але ці дії досить часто руйнують природу, ставлячи під загрозу саме людське існування на планеті.

Гуманізм – це світоглядний і моральний принцип, який у широкому філософському значенні постає концепцією людського буття і заснованій на ній системі світогляду, що стверджує цінність людського існування, гідності, права і свободи кожного людського індивіда, обґрунтовує можливості розвитку людини як роду і як індивіда; це провідний

принцип, який пронизує усі галузі права і визначає усі норми моралі. У сучасному суспільстві **Г.** набуває цілком буденного практичного змісту, скільки виникають "типові" задачі гуманізації екології, економіки, політики, гуманітаризації культури, науки, освіти. Оскільки різні соціальні системи змушені співпрацювати у вирішенні загальних, глобальних, проблем, виникає необхідність вироблення узгоджених уявлень про права, гідність і свободу людини; ці уявлення досить абстрактні (оскільки не мають входити в протиріччя зі специфічними культурними стандартами), але вони досить конкретні, щоб на їх основі виробляти норми, які включають "людський вимір" у міжнародне співробітництво. У такий спосіб виникають концепції "загальнолюдських цінностей", "якості життя", "людських якостей" тощо, що відповідають цій задачі.

У добу Відродження під **Г.** розумілося світське, нецерковне ідейне наповнення процесу становлення особистості, що брало за основу науки, названі пізніше *гуманітарними*. Діячів епохи Відродження називають *гуманістами*.

Дегуманізація – термін, яким позначаються уявлення про втрату суспільством духовних і моральних цінностей, байдужість, інертність, відмову від прагнення до справедливості, зменшення уваги до особистості та індивідуальності особи.

Діалектика – (від грец. веду бесіду, розмірковую) – філософська методологія, учення про універсальні закони розвитку й руху природи, суспільства, пізнання; метод пізнання дійсності в її розвитку, суперечності, цілісності; об'єктивний процес розвитку явищ у всій повноті їх форм і притаманних йому суперечностей.

Діалектичне заперечення – це подолання старого, що віджило, і заважає розвиткові, із збереженням всього позитивного, здатного розвиватися.

Дійсність - це філософська категорія, яка відображає реалізовану можливість, наявність, актуальність буття в конкретний момент часу і конкретному місці простору (тобто предмет, процес, явище як результат реалізованих можливостей).

Догмат (від грец. закон, правило, постанова) – в середньовічній філософії означає головне положення того чи іншого віровчення, яке приймається без доказів (як безперечна істина).

Догматизм – надмірне наголошування на цінності та незмінності певних знань, ідей та принципів. **Досвід** - це зафіксований у формі відчуттів, чуттєвих образів, уявлень, знань, умінь або навичок результат переживання суб'єктом взаємодії з об'єктом, який може бути використаний для подальшого ефективного освоєння світу

Детермінізм (в пер. з лат. - визначаю, обмежую) - філософське вчення про визначений (не довільний) характер буття явищ; теорія відносин опосередкування, завдяки яким продукуються речі і явища, визначається їхня природа і способи існування. Детермінізм відповідає на питання, чому виникає річ, чим вона породжена, чим визначається її існування і чому вона змінюється і зникає, у що перетворюється.

Діяльність - форма активності, що характеризує здатність людини чи пов'язаних з нею систем бути причиною змін у бутті. Ці зміни можуть стосуватися речового та енергетичного статусу об'єктів або їх інформаційного потенціалу. Діяльності притаманні - трансформація зовнішнього у внутрішнє, єдність опредметнення та розпредметнення певних смислів, що задають параметри її здійснення. Для людської діяльності характерний вибір можливостей та відповідно - прийняття рішень.

Духовна культура - частина культури, до складу якої входять мистецтво, релігія, філософія (іноді також відносять і фундаментальну науку). Поняття «духовна культура» генетично пов'язане з гегелівським поняттям *абсолютного духу*, який є самопізнанням *абсолютної ідеї* в царинах мистецтва, релігії, філософії. В межах марксистської традиції духовна культура - надбудова і відображення матеріальної культури, вона має лише відносну самостійність. В концепціях, які виростають з філософії історії *Шпенглера,* де культура протиставляється цивілізації як духовне матеріально-технічному, духовна культура є синонімом культури взагалі.

Духовне життя – це досить широке поняття, яке містить у собі багатогранні процеси, явища, пов'язані з духовною сферою життєдіяльності людей. Це сукупність ідей, поглядів, почуттів, уявлень людей, процес їх виробництва, розповсюдження, перетворення суспільних, індивідуальних ідей у внутрішній світ людини.

Духовне виробництво – це формування духовних потреб людей, насамперед виробництво суспільної свідомості.

Духовність - категорія людського буття, що виражає його здатність до творення культури та самотворення. Прояснення природи людського буття через категорії «дух» та «духовність» означає, що людина може не тільки пізнавати та відображувати навколишній світ, а й творити його. Творчі можливості людини як духовної істоти говорять про те, що окрім мислення вона має ще й вольове відношення до реальності.

Емпіризм - філософський напрям, протилежний раціоналізмові, вважає чуттєвий досвід єдиним джерелом і критерієм вірогідного знання. Сильний бік емпіризму полягає в орієнтації на ретельний аналіз чуттєвості та її ролі у пізнанні. Досвід розглядається передусім як чуттєве пізнання, що виникає через взаємодію органів чуття із зовнішніми речами (зовнішній досвід), хоча більшість філософів - прибічників емпіризму - визнають важливість і досвіду внутрішнього, тобто усвідомлення душевних станів суб'єкта пізнання в акті інтроспекції (рефлексії). Близькі до емпіризму, але не тотожні йому, два напрями у філософії: прагматизм і логічний емпіризм. Незважаючи на те, що обидва напрями ґрунтуються на емпіризмі, вони мають також власні, відмінні від нього філософські підходи. Елементи філософії емпіризму, зокрема емпіричні пояснення процесу формування понять, пронизують всю історію філософської думки. Але як цілісна гносеологічна концепція емпіризм сформувався у культурі Нового часу.

Енцеклопедисти – французькі просвітники, які на чолі з Д.Дідро та Ж.Д'Аламбером брали участь у створенні "Енциклопедії, або тлумачного словника наук, мистецтв і ремесел" (1751-1780, 35 томів), яка охопила весь наявний на той час обсяг знань у галузі природничих, технічних та суспільних наук. **Е.** ставили за мету дати освіту якнайширшим верствам населення, "просвітити" всіх щодо того, яким має бути "істинне" людське суспільство, побудоване на ідеях віри в необмежені властивості людського розуму, рівності всіх людей перед правом, "царства розуму" – ідеального державного утворення, де не буде війн, лихоліття, хвороб, голоду...

Епістемологія – філософсько-методологічна дисципліна, у якій досліджується знання як таке, його будова, структура, функціонування і розвиток.

Есхатологія – філософсько-релігійні уявлення про долю світу і людини, про конечність існування світу.

Етика (з гр. ethos - звичай, характер) - галузь філософського знання, наука про сутність і закономірності розвитку моралі, її ролі в житті суспільства та людини; найзагальніша нормативна наука, яку ще називають *практичною філософією*; інтелектуальна традиція. Основну сутнісну проблему **Е.** складає питання: як у поведінці людини співвідносяться один з одним загальний і приватний (особистісний) інтерес. Вирішити цю проблему, виходячи з індивідуалістичної, незалежної позиції особи, неможливо. Потрібно звертатися до чогось, що знаходиться безпосередньо поза межами особи і має загальнозначимий, імперативний (наказовий) й узгоджувальний індивідуальні інтереси в загальному характер. Цим феноменом щодо даної проблеми може виступати лише *мораль*. Акумулюючи моральний досвід, етичне мислення систематизує й організовує його, створює раціональні шаблони поведінки людини, формує адекватний вибір вчинку в конкретних ситуаціях, співвідношення мети і засобів у практичній діяльності.

Етногенез – історичний процес походження народів від їх зародження до формування цілісних етносоціальних організмів та їх специфічних етнокультурних систем (етнографічні, мовні та антропологічні особливості).

Етнос – грецьке ethnos – народ, плем'я – стійка спільність людей, що історично склалася на певній території, має відносно стабільні особливості культури (включаючи мову) і психіки, а також етнічну самосвідомість.

Етноцентризм – поняття, що відображає тенденцію розглядати норми та цінності власної культури як основу для оцінки і вироблення судження про інші культури.

Етос – грецьке ethos – первісне значення: місце сумісного проживання, дім, людське житло, звірине лігво, пташине гніздо; пізніше – стійка природа будь-якого явища, звичай, норов, характер;

Європоцентризм – культурфілософська і світоглядна установка, згідно з якою Європа з притаманним їй духовним укладом постає центром світової культури і цивілізації.

Єдність протилежностей - неможливість окремого існування однієї з протилежностей, поза відношенням з антагоністичною їй протилежністю.

Життєвий світ – це світ донаукового життя з його хаосом невпорядкованого споглядання, з його здогадками, забобонами й передбаченнями, що виступає ціннісною основою всіх ідеальних утворень і теоретичних конструкцій науки. Термін введений до наукового вжитку філософом Е.Гуссерлем.

Заблудження – це такий зміст людського знання, в якому дійсність відтворюється неадекватно і який зумовлений історичним рівнем розвитку суб'єкта та його місцем у суспільстві. Заблудження – це ненавмисне спотворення дійсності в уявленнях суб'єкта. Воно має певні закономірні підстави для свого існування, будучи необхідним моментом і результатом пізнання та практики.

Загальне - філософська категорія, що відображає спільні, тотожні властивості і відношення об'єктів.

Закон науковий – форма наукового пізнання, яка виражає суттєвий, необхідний, стійкий та повторюваний зв'язок між подіями, явищами, а також внутрішніми станами об'єкта, що обумовлює їх упорядковану зміну або незмінність.

Закон єдності та боротьби протилежностей - всім предметам і явищам внутрішньо властиві протилежні сторони, тенденції, що знаходяться в стані єдності та боротьби; боротьба між протилежностями обумовлює внутрішнє джерело розвитку, веде до зростання суперечностей, які вирішуються шляхом усунення (подолання) старого і утвердження нового, в якому також з'являються свої протилежності і свої перспективи зняття суперечностей між ними, але вже на вищому рівні. Закон характеризує джерело розвитку.

Закон взаємного переходу кількісних змін в якісні - це такий зв'язок кількісних і якісних сторін явища, внаслідок яких кількісні зміни, поступово нагромаджуючись, порушують міру предмета і спричиняють докорінні якісні зміни, що відбуваються у вигляді стрибків і здійснюються в різноманітних формах. Взаємний перехід кількісних змін в якісні – це всезагальний закон розвитку. Закон характеризує механізм розвитку.

Закон заперечення заперечення - це такий зв'язок, унаслідок якого розвиток природи, суспільства і мислення здійснюється завдяки запереченню старого новим. Нове зберігає і розвиває позитивні риси старого. Розвиток набуває поступового спіралеподібного характеру з повторенням у вищих стадіях окремих сторін нижчих, але вже на вищому рівні. Закон характеризує напрям розвитку.

Зміст - це філософська категорія, яка характеризує предмети, явища і процеси реальності через сукупність їх суттєвих властивостей і зв'язків, а також призначення і мету існування.

"Зняття" – філософська категорія, яка характеризує подолання старого й одночасно збереження, й утримування того кращого, що досягнуто на попередній стадії розвитку.

Ідеали та норми наукового пізнання – сукупність певних концептуальних, ціннісних, методологічних й інших настанов, властивих науці на кожному конкретно-історичному етапі розвитку, тобто вони є тими критеріями, які дозволяють віднести конкретне знання до наукового.

Ідея наукова – це форма наукового пізнання, яка відображає зв'язки, закономірності і властивості об'єктивної дійсності, а також мету її перетворення

Індивідуалізм – ідейне, ціннісне ядро сучасної західноєвропейської культури; моральний принцип, в основі якого лежить культ індивідуальних інтересів, що стверджує пріоритет і автономію особистості перед будь-якою формою соціальної спільноти. До ранніх теорій **І.** в європейській духовній культурі відносять погляди *кініків і кирена*їків. В епоху Відродження *культ індивідуальності* призвів до концептуального оформлення **І.** Крайнім вираженням останнього стали *теорії "розумного егоїзму"* К.Гельвеція і П.А.Гольбаха, Л.Фейєрбаха, М.Чернишевського. А.Шопенгауер висунув ідею, що воля до життя, яка притаманна кожній людині, є причиною її **І.** та егоїзму. Лише в мистецтві, де людина є "безвольним суб'єктом", і в моралі, що грунтується на співчутті, **І.** зникає в єдності сущого. У XX ст. серед чисельних версій **І.** найбільш відомі судження Ж.-П.Сартра, А.Бергсона, К.Ясперса та ін. У сучасному суспільстві **І.** проявляється *як реакція на* стандартизацію та позбавлення індивідуальності, протест проти маніпулювання свідомістю людини, проти тоталітарних режимів, сцієнтистського, прагматичного та утилітарного підходу до людини.

Інтенціональність - категорія феноменології Е. Гуссерля, яка відображає апріорну націленість, спрямованість свідомості на предмет, тобто неможливість будь-якого акту усвідомлення без усвідомлюваного.

Інтерпретація – творча реалізація тексту, яка грунтується на самостійному тлумаченні та реконструюванні його реціпієнтом.

Інформаційне суспільство - одне з чільних понять низки концепцій, які конкретизують теорію постіндустріального суспільства (*Белл*). Найбільш репрезентативними є концепція її «третьої хвилі» (*Тоффлер*) та інформаційне суспільство (*Лайон, Масуда*). Проміжне місце між ними займає теорія технотронного суспільства *(Бжезинський).* Основна ідея концепцій інформаційного суспільства полягає у тому, що суспільство, котре раніше позначалося як постіндустріальне, швидко набуло ознак, які дають підстави стверджувати, що воно є інформаційним. Це означає, що головною ознакою цього суспільства є виробництво і поширення інформації, перетворення її на головний вид послуг, на товар і навіть на владу.

Істина – якісна характеристика знання та мета пізнання – така характеристика знань, згідно з якою знання повністю збігаються із реальним станом справ; проте пряме дублювання реальності позбавляє людське пізнання сенсу, а тому істина постає як еталон та ідеал пізнання, який спрямовує пізнання, якісно його зумовлює; у своїй же повноті пізнання постає багатостороннім процесом продукування засобів наближення до істини.

Історизм – принцип розгляду світу, природних і соціально-культурних реалій у динаміці їхніх змін, становлення в часі, розвитку. **І.** припускає розгляд об'єкта як системи і закономірностей його розвитку. Відмінною рисою **І.** є бачення історії як певної цілісності, що наділена внутрішньо притаманним їй смислом, необхідністю, у зв'язку із чим є часто висуваються глобальні пророцтва відносно майбутнього. Витоки **І.** – у вченнях Геракліта, Платона, Арістотеля; стосовно суспільства його розробляли Дж.Віко, Вольтер, Гегель, К.Маркс; в природознавстві – Ч.Лайєль і Ч.Дарвін. З кінця XIX століття **І.** (його називають також історицизмом) критикували В.Дільтей, Б.Кроче, Г.Рікерт, К.Ясперс, К.Попер та інші, які ставили під сумнів можливість встановлення законів розвитку суспільства та передбачення його майбутнього. Гостра полеміка відносно проблем **І.** у сучасній філософії та науці триває.

Історична епоха – категорія, в якій фокусується динамічний аспект соціального простору й часу, пов'язаного з діяльністю людей, їхньою соціальною активністю. Це поняття вживають для позначення своєрідності певного часового проміжку; **І.е.** охоплює весь конкретно-історичний зміст певного етапу історії. Поняття **І.е.** вживається також для позначення подій, що мають вирішальне значення і пов'язані з принциповими якісними змінами в житті суспільства. Іноді це поняття розглядають як таке, що фіксує поверхове, плинне в суспільному житті, те, що не повторювалося в минулому і не істотне для майбутнього (Гегель). **І.е** може означати також час кризи, занепаду, краху. З цим поняттям пов'язують виокремлення певного моменту неповторності, безпрецедентності, дискретності соціального часу.

Історична типологія культури – це класифікація культур за типом і визначення місця конкретної культури в культурно-історичному процесі; як метод дослідження включає діахронний і синхронний підходи.

Історія - процеси дійсності, що виникають та розвиваються як частина космічних процесів, але частина особлива - пов'язана із свідомою діяльністю людини та із свідомими фіксаціями сукупності подій, що її супроводжують; тому історія розвивається прискореними темпами, весь час розширює сферу своїх проявів та можливостей, і, отже, постає, як простір творення та реалізації людиною своєї свободи.

Картина світу – цілісна, осмислена, загальнозначима знакова система дійсності; вироблений культурою запас значень, смислів, імен, знаків, цінностей, за допомогою яких можна будувати моделі видимого й ідейного світу, стратегії поведінки, плани і сценарії розвитку.

Категорія – це форма наукового пізнання, яка є суттєвим узагальненням предметів, явищ і процесів дійсності, та відображає їх найзагальніші властивості та відношення.

Категоричний імператив - припис, що виражає універсальний, апріорний закон моралі, сформульований Кантом. Обґрунтування категоричного імперативу в системі кантівської філософії пов'язане з принциповим протиставленням світу моралі як світу свободи, розуму й світу природи, де діють закони причинності. Категоричний імператив має два основних визначення: " Чини так, щоб максими (правила), якими керується твоя воля, могли б стати принципами загального законодавства" (т. зв. "формула універсалізації") та: " Чини так, щоб ти завжди ставився до людства як у своїй особі, так і в особі будь-кого іншого також, як до мети й ніколи не ставився б до нього тільки як до засобу" (т. зв. "формула персональності"). Моральна вимога, виражена в категоричному імперативі, є абсолютно вільною від чуттєвих, природних нахилів і переживань людини. Це - "чиста форма" обов'язку, безумовний регулятивний принцип, що вказує лише на загальний напрям дій та вчинків.

Кількість – це філософська категорія, що відображає загальні, зовнішні ознаки речей з позицій їх однорідності, множинності, схожості: величину, число, об'єм тощо.

Концепція наукова – це форма наукового пізнання, яка є способом розуміння, пояснення, тлумачення основної ідеї теорії, це науково обґрунтований та в основному доведений вираз основного змісту теорії, але на відміну від неї він ще не може бути втіленим у стрункy систему наукових понять

Культура (в пер. з лат. - обробіток, розвиток, виховання, освіта, шанування) – полісемантичне (багатозначне) поняття, яке має наступні значення: 1) Історично вихідне значення - обробіток і догляд за землею. 2) Догляд, поліпшення, ушляхетнювання тілесно-душевно-духовних сил, схильностей і здібностей людини, а отже - і ступінь їх розвитку (відповідно розрізняють культуру тіла, культуру душі, духовну культуру). 3) Сукупність способів і прийомів організації, реалізації та поступу людської життєдіяльності, способів людського буття. 4) Сукупність матеріальних і духовних надбань на певному історичному рівні розвитку суспільства і людини, які втілені в результатах продуктивної діяльності. 5) Локалізоване у просторі та часі соціально-історичне утворення, що специфікується або за історичними типами, або за етнічними, континентальними чи регіональними характеристиками суспільства. *Культура* - це комплекс характерних матеріальних, духовних, інтелектуальних та емоційних рис суспільства, що задають певну систему історично визначених світоглядних основоположень, надбіологічних порядків, об'єктів та програм діяльності людини, які створюють особливий тип індивідуального й суспільного досвіду, що фіксується у специфічній знаковій формі, функціонує й розвивається у вигляді знакових (семіотичних) систем та процесів.

Лінійний час – образ часу, в якому домінує рух "уперед", що розуміється як історія з відповідним минулим, теперішнім і майбутнім.

Раціоналізм - напрям у філософії, що визнає розум єдиною достовірною основою пізнання і поведінки людей. Раціоналізм проголошує розум єдиним джерелом і основою наших знань. У цьому розумінні раціоналізм протистоїть як сенсуалізму (емпіризму) так і

ірраціоналізму. Раціоналісти вважали, що “істини розуму” принципово відрізняються від сумнівних емпіричних узагальнень, які не можуть дати істинного знання, оскільки ознаками останнього є ясність, чіткість і безсумнівна самоочевидність.

Матеріалізм - філософське вчення, згідно з яким матерія первинна, а свідомість, дух - вторинні. Дане співвідношення має насамперед просторовий і часовий зміст: свідомість притаманна не всій матерії, а лише окремим її утворенням; спочатку існує матерія, а потім в ній виникає дана властивість. З її появою принцип матеріалізму змінюється і доповнюється новим: матерія є філософська категорія для позначення об’єктивної реальності, яка дана людині у її відчуттях, яка копіюється, фотографується, відображається нашими відчуттями, існуючи незалежно від них; матерія існує незалежно від нашої свідомості.

Матеріалістична діалектика - матеріалістично проінтерпретована гегелівська теорія розвитку всього сущого, що спирається на принцип відображення у людській свідомості основних властивостей об’єктивно існуючої матеріальної дійсності. Основними принципами матеріалістичної діалектики проголошуються принципи всезагального розвитку, всезагального зв’язку, матеріалістичного монізму. Матерії, згідно з марксизмом, притаманна така властивість як саморух і саморозвиток, тому природа і суспільство є такими ж діалектичними, як і людське мислення. Матеріалістична діалектика покликана показати взаємозв’язок явищ дійсності, їхню внутрішню складність і суперечливість, а також відображення цієї дійсності у людській свідомості. У марксизмі вона розглядається не тільки як теорія розвитку і метод пізнання, але і як засіб перетворення дійсності, оскільки вбачає у всьому лише етап розвитку, що має призвести в ході практичної діяльності людини до свого «заперечення».

Метафізика – це філософська методологія, вчення про буття, про першооснови усього сущого, яке намагається дати найзагальнішу відповідь на питання про світобудову, “структуру реальності”, буття – відповідь, в світлі якої можливо не лише пояснити фізичні, емпіричні феномени, але й теоретично “легітимізувати” цінності, норми, вірування, стереотипи тощо; метод пізнання, за допомогою якого можливо дати відповідь на світоглядні питання (сенс життя, основне питання філософії тощо), які не піддаються осягненню за допомогою експерименту та методів конкретних наук.

Методологія (від метод і грец. logos - слово, поняття, вчення) - це система принципів і способів організації і побудови теоретичної і практичної діяльності, а також вчення про цю систему.

Метод – це система правил, способів, прийомів, норм досягнення пізнавальної, практичної, духовної мети. В діяльнісному значенні метод є послідовністю дій спрямованих на досягнення пізнавальної, практичної, духовної мети.

Методологічна ейфорія - перебільшення, абсолютизація ролі методу, перетворення його в універсальний інструмент наукового відкриття

Методологічний негативізм - недооцінка або відкидання ролі методу і методологічних проблем

Методологія наукового пізнання - це система філософських, загальнонаукових, міжгалузевих та галузевих наукових принципів, методів, категорій та теоретичних положень, що забезпечують отримання та систематизацію нових знань про об’єктивну реальність, а також вчення про цю систему

Метод наукового пізнання – це система правил, способів, прийомів, норм отримання та систематизації нових знань про об'єктивну реальність

Ментальність – це загальна духовна налаштованість, відносно цілісна сукупність думок, вірувань, навиків духу, яка створює картину світу і скріплює єдність культурної традиції або будь-якого товариства; це те спільне, що народжується з природних даних і соціально обумовлених компонентів і розкриває уявлення людини про життєвий світ, характеризуючи собою глибинний рівень колективної та індивідуальної свідомості.

Міра – це філософська категорія, що відображає межу зміни кількості, всередині якої предмет зберігає свою якісну визначеність.

Міф (з грецької – слово, мова, легенда) – перша форма раціонального осягнення світу, його образно-символічного відтворення і пояснення; форма масового переживання і витлумачення дійсності за допомогою чуттєво-наочних образів, що вважаються самостійними явищами реальності; а також мова опису, що виявилася завдяки притаманній їй символічності, зручною для вираження вічних моделей індивідуальної й суспільної поведінки, деяких сутнісних законів соціального і природного космосу. **М.** є базисним феноменом людської культури, він незнищенний і може втілюватися в інші форми світосприйняття.

Міфологія – первісна світоглядна форма, покликана забезпечити далеко не легкі вимоги існування людини на перших щаблях історичного буття. Вона є універсальною властивістю культури, притаманною будь-якому її типу.

Модернізм - загальна назва художньо-естетичного руху в культурі кінця XIX ─ XX ст., який багато в чому визначив шляхи розвитку сучасного мистецтва. **М.** об'єднує багато відносно самостійних напрямків, різних за соціальним масштабом та культурно-історичним значенням (кубізм, сюрреалізм, експресіонізм, абстракціонізм, дадаїзм, футуризм тощо). Деякі з них заперечують один одного щодо засобів і способів вираження реальності, але разом із тим *наділені принциповою філософсько-світоглядною і соціокультурною спільністю*. Часто **М.** ототожнюється зі своєю ранньою фазою – авангардизмом; *розглядається як*:

1) в конкретних хронологічних межах (умовно з 1890 по 1968) або

2) позачасовий феномен у широкому історичному контексті некласичної культури взагалі, в руслі протестантської традиціїєвропейської культури (Бароко – Романтизм – Модернізм), що виступає по відношенню до соціуму як культура заперечення.

Філософсько-світоглядним *підгрунтям **М.** слугували* ідеї Ф.Ніцше, А.Шопенгауера, С.К'єркегора, А.Бергсона, З.Фрейда, пізніше – Х.Ортеги-і-Гассета, А.Камю, Т.Адорно та ін. *Характеристики **М.**:* активність, динамізм, ентузіазм, пристрасть до руху; непримиренність: постійна потреба діяти проти когось або чогось; нігілізм: без вагань долати традиційні перепони, зневажати загальноприйняті цінності; культ молодості та новизни, спрямованість у майбутнє; епатажність та революційність (у культурному сенсі); експериментализм, стильове новаторство. *Значення **М.*** полягає в тому, що він виступив особливою формою самопізнання культури, наперед визначив сучасні форми буття мистецтва, розкріпачив художню свідомість, знайшов можливості нової семантики, переставив акценти у взаємодії мистецтва і суспільства, передбачив глибоке зацікавлення позазсвідомими структурами мови. Естетично радикальними модерністами виступили: *у прозі* – Д.Джойс, М.Пруст, Ф.Кафка, А.Камю та ін.; *у драматургії* – Б.Брехт, Е.Іонеско,

С.Беккет та ін.; *в поезії* – В.Хлєбніков, С.Малларме, Р.М.Рільке, Г.Аполлінер та ін.; *у музиці* – І.Стравінський, П.Булез, К.Штокхаузен та ін.; *у живопису* – В.Кандінський, М.Шагал, К.Малевич, П.Пікассо, С.Далі та ін.

Можливість - філософська категорія, яка відображає сукупність умов та причин виникнення матеріальних, соціальних та духовних об'єктів (тобто це потенційне буття об'єктів, їх становлення).

Мораль (з лат. mores ─ характер, норов) - предмет, що вивчається етикою; духовний феномен (явище), властивий будь-якій людській спільноті як такій; специфічна форма людської свідомості, що виражається у сукупності норм, цінностей, ідеалів, установок, які регулюють людську поведінку та взаємозв'язки між людьми. **М.** із часів античності розумілася як міра панування людиною над самою собою, показник того, наскільки людина відповідає за себе, за те, що вона робить. Структура **М.**: моральна свідомість, моральна діяльність та моральні відносини.

Моральна культура – це характеристика особистості людини з точки зору її цілісного морального розвитку, свідомості та поведінки, а також сукупність моральних якостей (рис), притаманних людям певного суспільства, верстви, професії, які характеризують рівень їхньої моральної свідомості та поведінки. **М.к.** містить у собі моральні знання, почуття та переконання, потреби, моральні якості навички поведінки, етикетні норми, які виявляються у стосунках з іншими людьми.

Моральний вибір - усвідомлене надання переваги людиною того чи іншого варіанту поведінки згідно з особистісними чи суспільними моральними установками; акт моральної діяльності, який полягає у тому, що людина, виявляючи свою автономію, самовизначається у відношенні до системи цінностей і способів їх реалізації в лінії поведінки або окремих вчинках. В історії етики вирізняються дві альтернативні позиції щодо **М.в.**: *фаталістична та релятивістська.*

Моральний ідеал – поняття, в якому зосереджені моральні вимоги, що ставляться перед людьми, виражені в образі морально-досконалої особи, уявленні про особистість, яка увібрала в себе всі найкращі моральні якості. Значення і роль **М.і.** в житті суспільства й особи визначається тим, що він: вказує на вищий зразок (норму) морального розвитку особи й суспільства; виступає вищим критерієм оцінки діяльності людей сьогодення крізь призму майбутнього; є активною рушійною силою, стимулом подальшого вдосконалення людини і суспільства.

Моральні норми – це найпростіші форми моральних вимог, поставлених перед кожною людиною. М.н. забезпечують нормальну життєдіяльність суспільства й особистості, впливають на її моральну поведінку через самосвідомість, самооцінку, мотиви й установки. М.н. дозволяють, з одного боку, зробити правильний вибір дій і вчинків у типових ситуаціях, а з іншого – оцінюють і контролюють ці дії, і, відповідно, за допомогою суспільної думки регулюють поведінку людей.

Моральні принципи - найбільш загальні вимоги до поведінки людини в її ставленні до середовища і до себе, які визначають основну лінію її діяльності; складові морального характеру, що характеризують певну цілісну лінію поведінки людини, наявність яких надає поведінці особи завбачуваності, суто моральної раціональності. **М.п.,** як правило, є «апробованими» життям традиціями і настановами, що найчастіше фіксується у письмовій формі (зведення моральних вимог у Біблії, Корані та ін.)

Наслідок - це філософська категорія, яка характеризує трансформовану нову реальність, що виникла під дією конкретних обставин (причини) внаслідок об'єктивного зв'язку.

Наука – це особливий вид пізнавальної діяльності, що спрямована на вироблення об'єктивних, системно організованих і обґрунтованих знань про світ.

Наукова картина світу – цілісна система уявлень про загальні властивості та закономірності дійсності, побудована у результаті узагальнення та синтезу фундаментальних наукових понять і принципів.

Наукове пізнання – це цілеспрямований процес, метою якого є отримання нових знань про суттєві властивості і закономірності об'єктивної реальності, результати якого оцінюються за критерієм істини або хиби.

Національний характер – це сукупність соціально-психологічних рис (почуттів, ціннісних настанов, емоційно-вольових якостей, національно-психологічних настанов), які властиві нації на певному етапі розвитку, детерміновані соціально-економічними, історичними і географічними умовами її існування та проявляються в культурі, традиціях, звичаях та обрядах.

Негативна діалектика (за Теодором Адорно) - методологія, спосіб мислення, суперечливий сам по собі і спрямований на виявлення суперечностей в реальності. Негативна діалектика Т. Адорно, прагне відобразити об'єктивну реальність через систему категорій і понять, які за своєю природою містять у собі "нетотожне" ("інакше", індивідуальне), - те, що не охоплюється класифікаційним мисленням, яке спрямоване на узагальнення, віднаходження тотожного у об'єктах; головна функція негативної діалектики, її гносеологічне призначення, полягає в «розчаклуванні» традиційних понять і виявленні в об'єктивній дійсності "непонятійного", того, що стоїть ближче до реальності і виявляється за допомогою «логіки розпаду», тобто руйнування зв'язків, відношень та інших виявів принципів єдності і загальності, а також заміни їх принципом заперечення тотожності.

Необхідність - це філософська категорія, що характеризує внутрішні, стійкі, всезагальні зв'язки і відношення елементів буття, які невідворотно повторюються за певних умов.

Нігілізм (від лат. nihil – ніщо) – заперечення загальноприйнятих цінностей: ідеалів, моральних норм, культури, форм суспільного життя. Набуває особливого поширення в кризові епохи суспільно-історичного розвитку, зокрема притаманні історії XIX – XX ст.

Нове – філософська категорія, яка характеризує те, що найбільш повно відповідає об'єктивним потребам розвитку.

Одиничне - філософська категорія, що відображає індивідуальні, неповторні ознаки об'єктів.

Особливе - філософська категорія, що відображає риси як одиничного, так і загального, тобто риси, які відрізняють одну групу об'єктів від іншої.

Пантеїзм (від грец. пан – все, теос – Бог) – вчення про тотожність природи та бога, який розчинений у світі в будь-яких речах. Тут є елементи матеріалізму, частковий відхід від ортодоксального теїзму.

Парадигма – (від гр. “приклад”, “ взірець, зразок”) - прийнятий та підтримуваний науковим співтовариством спосіб постановки та вирішення наукових проблем. Як особливий термін поняття **П.** введено американським методологом науки Т.Куном у книзі “Структура наукових революцій” (1962) для позначення домінуючих у діяльності певного наукового співтовариства проблем і рішень.

Пізнання – це зумовлений законами соціального розвитку, нерозривно пов’язаний з практикою процес активно-діяльного відображення в свідомості людей об’єктивної та суб’єктивної дійсності, основним результатом якої є знання.

Практика – філософська категорія, що виражає специфічне (протилежність теоретичному) відношення до світу, причому тлумачиться вона у філософських системах по-різному. Виступаючи ключовою категорією в марксистській філософії, трактується, наприклад, як матеріально-предметна діяльність людей з освоєння і перетворення дійсності. Її основні види: матеріальне виробництво (праця), перетворення природи, природного буття; соціальна дія – перетворення суспільного буття, зміна існуючих соціальних відносин; науковий експеримент; соціальна практика. У багатьох гносеологічних системах (теоріях пізнання) практику розглядають як основу і рушійну силу пізнання, як критерій істини.

Праця – цілеспрямована діяльність людей, у процесі якої вони перетворюють та пристосовують предмети природи для задоволення своїх потреб і інтересів. При цьому праця є також процесом становлення людини як особистості, як соціальної істоти, а не лише як біологічного організму.

Привід - явище, що саме не викликає того чи іншого наслідку, але відіграє роль “пускового механізму”, поштовху, імпульсу, що спонукає початок дії всього причинного комплексу.

Причина - це філософська категорія, яка характеризує універсальний зв’язок утворення або породження одними предметами і явищами інших. Причиною є сукупність всіх обставин, за наявності яких наступає наслідок.

Проблема наукова – це форма і засіб наукового пізнання, яка є єдністю двох змістовних елементів: знання про незнання і передбачення можливості наукового відкриття.

Прогрес – (від лат. progress – рух уперед, успіх) – тип, напрямок розвитку, що характеризується переходом від нищого до вищого, від менш складного до більш складного. Про **П.** можна говорити стосовно системи загалом, окремих її елементів, структури й інших параметрів об’єкта, що розвивається. ***Прогрес/регрес суспільний*** (від лат. progressus - рух уперед, розвиток; regressus - зворотний рух, повернення, відступ) - якісні характеристики соціального процесу, які виходять з того, що внаслідок розвитку (змін, інновацій, мутацій тощо) соціальний суб’єкт може переходити від нижчих форм свого існування до вищих, більш досконалих (прогрес, поліпшення, поступ), або ж, навпаки, втрачати набуті якості і переходити до більш примітивних форм суспільної організації (регрес, занепад, деградація).

Продуктивні сили – засоби виробництва, що створюються суспільством, разом з людьми, що володіють знаннями та навичками до праці, методи та форми організації виробництва.

Поліфонія – рівноправне багатоголосся у музиці; метафора, що позначає рівноцінність різних способів і форм практичної та мисленнєвої життєдіяльності у сучасному світі.

Постмодернізм (після сучасності, після модерну) – загальний напрям сучасної європейської культури, сформувався у 70-80-і роки XX ст. Виникнення **П.** було пов'язане із "втомою від прогресу" (Е.Гідденс), усвідомленням обмеженості раціоналізму і того, що наслідки культурного розвитку викликають загрозу знищення самої культури людства. **П.** відображає спроби визначення меж втручання людини у природну динаміку світу, суспільства, культури. *Характерні риси **П.**:* одночасна орієнтація на "масу" й на еліту; повернення до забутих художніх традицій; стильовий плюралізм (відео, інвайронмент, хеппенінг та ін.); художній експансіонізм, що розширює й ототожнює розуміння мистецтва з позахудожніми сферами діяльності (наприклад, політикою, екологією, інформатикою). **П.** виступає як засвоєння досвіду художнього авангарду і при цьому руйнує межі між різними сферами духовної культури – між "науковою" і буденною свідомістю, між "високим мистецтвом" і "кітчем". **П.** орієнтує естетичну активність з "творчості" на компеляцію і цитування, із створення "оригінальних творів" на колаж. Особистість автора проявляється при цьому переважно в особливій манері мовної гри, яскравої імпровізації з приводу ключових сюжетів і образів вже завершеної, "зробленої" культури Заходу. У сучасному культурному процесі **П.** присутній не як яскраво виражений філософський напрямок або завершена естетична концепція, але, швидше, як констатація вичерпаності творчих потенцій культури Заходу, здатної лише на тиражування вже колись сказаного. Однак, обрана **П.** своєрідна техніка "інвентарізації культури", що включає до активного вжитку забутий, заборонений, банальний або маргінальний культурний потенціал, створює тим самим реальну можливість подальшої культуротворчості "після **П.**". Загальні тенденції **П.** вбачають *в літературі* (Б.Віан, Н.Мейлер, У.Еко та ін.), *архітектурі* (Дж.Стірлінг, Ч.Дженкста ін.), *живописі* (М.Мерц, М.Паладіно, О.Фукс та ін.), *філософії* (Р.Барт, Ж.Ліотар, Ж.Батай, Гваттарі, Ю.Крістєва та ін.).

Природне право – одна із головних парадигм філософсько-правового і юридичного мислення, що спирається на ідею єдиних над позитивних нормативно-ціннісних принципів, які панують у космосі, природі та суспільстві і здатні бути мірилом справедливості законо-положень, встановлюваних державою.

Природне право – поняття філософсько-правової та політичної думок XVII-XVIII ст., які випливають з природи самої людини.

Протилежності д**іалектичні** – це такі сторони і тенденції, внутрішньо властиві предметам і явищам діалектичного характеру, які, перебуваючи в єдності, взаємно виключають і взаємно обумовлюють одна одну.

Раціоналізм – вчення в теорії пізнання, відповідно до якого розум, думка визнаються найвищою цінністю і джерелом знання; в широкому сенсі – філософський напрям, який визнає розум основою пізнання та поведінки людей.

Раціональне (з лат. rationalis – розумний) – обумовлене розумом, доступне розумовому сприйняттю, логічно несуперечливе і таке, що відповідає прийнятим певною спільнотою правилам. Протилежність **Р.** – ірраціональне, тобто нерозумне, недоступне розумінню, алогічне. Раціоналізація загалом є загальнолюдською якістю, притаманною різним сторонам людської активності.

Рефлексія методологічна - осмислення і узагальнення процесу та результатів попередніх спроб пізнання, з метою відбору, систематизації та удосконалення найефективніших способів пізнавальної діяльності.

Самосвідомість – виділення людиною себе з об'єктивного світу. Усвідомлення й оцінка свого ставлення до світу, усвідомлення своїх вчинків, дій, думок, почуттів, бажань та інтересів, тобто усвідомлення себе як особистості.

Свідомість – вища форма відображення дійсності, властива людям і пов'язана з їхньою психікою, абстрактним мисленням, світоглядом, самосвідомістю, самоконтролем своєї поведінки і діяльності та передбачуванням результатів останньої. Свідомість людини - сукупність чуттєвих і ідеальних образів дійсності, своєї діяльності, самої себе. Звідси змістом свідомості є переживання свого існування в просторово-часовому вимірі.

Свідомість індивідуальна – духовний світ конкретної особи, сукупність її думок, почуттів, вольових характеристик, які відбивають особливість індивідуального буття.

Свідомість суспільна – це сукупність ідеальних форм (понять, суджень, поглядів, почуттів, ідей, уявлень, теорій), які охоплюють і відтворюють суспільне буття.

Світогляд – історично-конкретна форма суспільної самосвідомості людини, через яку вона сприймає, осмислює та оцінює оточуючу дійсність як світ свого буття, а також сприймає, оцінює, осмислює світ, своє відношення до світу (основне питання кожного світогляду), визначає своє місце в ньому, своє призначення.

Свобода - одна з характерних рис людини, яка полягає в тому, що вона (подібно до Бога) може діяти (чи не діяти) з власної волі, не детермінуючись обставинами. Свобода — підстава моральності людини. В політичній сфері розширення свобод передбачає збільшення відповідальності.

Секуляризація – процес вивільнення культури і культуротворчості з-під монополії релігійної ідеології; ослаблення ролі релігії в суспільстві, зменшення її впливу на різні соціальні сфери – економіку, політику, освіту, мистецтво та ін.

Синергетика – одна з альтернативних діалектиці теорій розвитку (методологія наукового пізнання, науковий напрям), яка вивчає зв'язки між елементами структури, підсистеми, що створюються у відкритих нерівноважних системах завдяки інтенсивному обміну речовини та енергії з довколишнім середовищем. Синергетика – напрям міждисциплінарних досліджень, об'єктом яких є процеси самоорганізації в різних системах (фізичних, хімічних, біологічних, соціальних та ін.). синонім – нелінійна наука. Інколи вживається як означення особливої парадигми наукового мислення.

Синкретизм – неподільність, нерозчленованість світосприйняття або якогось феномену на окремі складові, частини, елементи, специфічні функції. Характерний для міфологічного світогляду.

Скептицизм – (від грец. той, що розглядає, досліджує) – філософські погляди, які сповідують сумнів у можливості досягнення істини, здійснення ідеалів та ін.

Соціалізація – процес засвоєння та активного відтворення індивідом соціокультурного досвіду (соціальних норм, цінностей, зразків поведінки, ролей, установок, звичаїв, культурної традиції, колективних уявлень та вірувань тощо). **С.** – результат і цілеспрямоване формування особистості за допомогою виховання і формального навчання, і стихійного впливу на особистість життєвих обставин.

Соціальна діяльність - це цілеспрямовані дії, що базуються на врахуванні потреб, інтересів і дій інших людей, а також існуючих в суспільстві соціальних норм. Поняття «соціальна діяльність» вживається для позначення певного прояву соціальної активності, за допомогою якої створюються умови суспільного життя.

Соціальна структура – поняття, що позначає сукупність стійких елементів соціальної системи (інститутів, ролей, статусів), відносно незалежних від незначних коливань у відношеннях між системою і середовищемі таких, що забезпечують успадкування і стійкість моделей поведінки і соціальних відношень у часі.

Соціальна філософія *(лат. so*cialis – *товариський, громадський)* – це система теоретичного знання про найбільш загальні особливості, закономірності та тенденції взаємодії соціальних явищ, цивілізаційного існування; функціонування і розвиток суспільства як цілісної системи.

Соціальне – сукупність ознак і особливостей суспільних відносин, що виявляється у стосунках індивідів і спільнот, їх ставленні до свого місця в суспільстві, а також до явищ і процесів суспільного. Воно є лише частиною суспільного, властивістю або станом суспільства.

Соціальне пізнання – пізнання соціальних реалій життєвого середовища людей – постає як необхідна умова його налагодження відповідно до природи і призначення людини. Пізнання озброює суб'єкта діяльності істиною і дозволяє діяти в руслі об'єктивних законів соціального розвитку, а не в супереч їм.

Соціальний світ – складне утворення, результат взаємодії економічних, культурних і духовно-ідеологічних чинників, які зумовлюють соціальний статус індивіда, його ціннісні, культурні уявлення щодо сенсу своєї суспільної діяльності.

Соціальні інститути - це різноманітні організації, установи, що відображають соціальну і політичну структуру суспільства; сукупність соціальних норм і зразків, що визначають стійкі форми соціальної поведінки і дії. Залежно від сфери суспільних відносин вирізняють, як правило, такі групи соціальних інститутів: 1) економічні (виробництво матеріальних благ, поділ праці, власність та ін.); 2) політичні (держава, партії, поліція, армія); 3) правові (законодавчі та судові органи, інститути право застосування, правового виховання та ін.); 4) культурні (наукові, художні об'єднання, що створюють культурні багатства); 5) релігійні; 6) інститути стратифікації (розподіл позицій і людських ресурсів); 7) інститут споріднення, шлюбу і родини та ін.

Соціокультурна динаміка – зміна, модифікація рис культури в часі та просторі. Дослідження в руслі соціокультурної динаміки мають на меті виявити закономірності процесів і тенденцій культури, осмислити і теоретично пояснити їх.

Соціум – це особливий спосіб життя особливих істот – людей, головними чинниками яких є свідомість, діяльність і спілкування, генетично-функціональний зв'язок між якими спричиняє до створення відмінного від природного предметно-духовного світу культури.

Спільність - форма сумісного буття або взаємодії людей, які пов'язані спільним походженням, мовою, долею, поглядами. Такими є сім'я та народ.

Сталий розвиток – розвиток із кооперативною взаємодією всіх складових цього процесу; розвиток постійний, стійкий, незмінний, який поєднує в собі соціальну, економічну,

екологічну та культурну компоненти. Модель **С.р.** передбачає синхронізацію всіх цих процесів, узгодження їхніх темпів та структур.

Старе – філософська категорія, яка характеризує те, що перестає або вже перестало відповідати об'єктивним, потребам розвитку.

Стереотип – те, що часто повторюється, стало звичайним, загальноприйнятим і чого дотримуються, що наслідують у своїй діяльності; явище, що включає в себе елементи можливого істинного знання, але такі, які мають тенденцію до викривлення дійсності, наближаючись в певних межах до упереджень і догми, однак відіграють величезну консолідуючу роль у соціальному житті.

Субстанція (від лат. те, що покладено в основу) була провідною категорією в онтології Нового часу. У загальних рисах субстанцію мислили як основу світу, абсолютне буття, яке існує безвідносно. Це буття є, воно визначає все суще. Для матеріалістів такою субстанцією є матерія, для ідеалістів – Бог. Крім основного значення, поняття "субстанція" мало й більш конкретні:

- незмінна основа мінливих явищ. У цьому значенні субстанцією можна вважати атоми Демокрита, монади Лейбніца, речовину (матерію) матеріалістів XVII-XVIII ст.;

- субстрат як носій певних властивостей, те, що пов'язує властивості в щось єдине.

Суперечності діалектичні – це система відносин, в межах якої протилежності породжують одна одну, виключають одна одну, взаємопроникають і переходять одна в одну, продукуючи щось нове.

Суспільство - одна з основоположних категорій соціальної філософії, історії та соціології. У вузькому розумінні має такі значення: 1) суспільство як сукупність суспільних відносин; 2) суспільство як конкретно-історичний етап людської історії (первісне суспільство, індустріальне суспільство, інформаційне суспільство тощо); 3) окреме, конкретне суспільство, що є самостійним суб'єктом історії (українське суспільство, американське суспільство тощо). Суспільство в широкому розумінні - якісно відмінне від природи, багатомірне, внутрішньо розгалужене і водночас органічно цілісне утворення, що постає як сукупність історично сформованих способів і форм взаємодії та об'єднання (діяльності, відносин, поведінки, спілкування, регуляції, пізнання), в яких знаходить свій вияв всебічна і багаторівнева взаємозалежність людей. Інакше кажучи, це все людство в цілому, тобто вся сукупність суспільних відносин і організмів, що існували й існують на нашій планеті.

Суспільне виробництво – процес, завдяки якому люди (суспільство), використовуючи речовини і сили природи, суспільні відносини і соціальні сили, свої духовні багатства та здібності, відтворюють власне й суспільне життя.

Суспільні відносини - це певний зв'язок, залежність між суб'єктами, що складають суспільство. Відносини - це свого роду об'єднуючий матеріал, що згуртовує людей у суспільство, перетворює на моноліт його окремі елементи. Чим різноманітніші соціальні відносини, тим високорозвиненішим є суспільство. Залежно від сфери життєдіяльності суспільства виокремлюють економічні, політичні, правові, соціальні, релігійні відносини тощо. Залежно від суб'єктів, між якими виникають відносини, виокремлюють сімейні (сімейно-побутові), родові, класові, національні, міждержавні відносини.

Суспільно-економічна формація – одна з головних категорій марксистської соціальної філософії та суспільно-економічної теорії, запроваджена *Марксом* у праці «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта» (1851). Маркс розглядав її як поняття полісемантичне. Основними він вважав наступні значення суспільно-економічної формації: 1) економічна структура суспільства впродовж усього його історичного існування; 2) одна з трьох великих стадій історії розвитку людства – первісна суспільно-економічна формація (докласове суспільство), класове суспільство та майбутнє безкласове суспільство; 3) історичний ступінь (тип) розвитку суспільства; історично визначена сукупність суспільних відносин; 4) історично визначена сукупність виробничих відносин.

Сутність - це філософська категорія, яка відображає сукупність усіх внутрішніх істотних властивостей і зв'язків об'єктів реальності.

Текст – у широкому значенні, - структура, що складається з елементів значення, єдності цих елементів та вираження цієї єдності; у вузькому значенні, - єдність мовних знаків, що організовані за нормами даної мови і є носіями інформації. Функцією **Т.** є збереження і передача соціально значущого змісту.

Теорія пізнання (гносеологія) – це розділ філософії, що вивчає природу пізнання, закономірності пізнавальної діяльності людини, її пізнавальні можливості та здібності; передумови, засоби та форми пізнання, а також відношення знання до дійсності, закони його функціонування та умови й критерії його істинності й достовірності.

Тип – ідеальна теоретична модель (іноді трафарет, шаблон) для групи предметів, явищ, об'єктів, у якій фіксуються їхні спільні ознаки, властивості, принципи існування. Виділення типів є процесом узагальнення. **Теорія наукова** – це найдосконаліша форма наукового пізнання, система достовірних, глибоких та конкретних знань про дійсність

Тип культури - це система взаємовідношень усіх шарів історичного процесу певного часу та місця. Ця система утворює неподільну цілісність як певна структура, що наочно і чуттєво-предметно виражає її матеріальну і духовну специфіку, виступаючи засадничим методом пояснення всіх шарів історичного розвитку – як у теоретичному протистоянні, так і в послідовно-історичному розвитку

Типологія культури – класифікація культур на основі певної спільності ознак; науковий метод, основу якого становлять систематизація періодів (ступенів) розвитку культури за найзагальнішими ознаками, властивостями, а також розрізнення культур за найсуттєвішими підставами.

Умови - це внутрішні властивості об'єкта та зовнішні щодо нього чинники, які окремо від беспосередніх причин не можуть породити наслідків, але вони є сприятливим і необхідним середовищем для розвитку причинно-наслідкових взаємодій.

Універсалії – норми, цінності, правила, традиції та інші аспекти культури, які мають загальний характер і присутні на всіх етапах людського розвитку незалежно від географічного регіону або устрою суспільства.

Утопія – одраз ідеального суспільства, бажаного характеру взаємовідносин людей. Синонім нереальності, нездійсненності.

Факт - це інформаційна взаємодія певного явища зі свідомістю суб'єкта, результати якої можна об'єктивувати, тобто зробити незалежними від свідомості конкретного суб'єкта.

Факт науковий - це опис явищ і подій, даних суб'єкту у досвіді, виконаний з дотриманням належних процедур у конкретній знаковій системі, що гарантують достовірність та об'єктивність відображення дійсності.

Феноменологія (від грецьких слів phainómenon, яке означачає «те, що з'являється» і lógos - вивчення) – філософська течія, яка визнавши неможливість об'єктивного знання про світ, розглядає та вивчає структури свідомості й явища, які в ній відбуваються під впливом об'єктивної дійсності.

Феноменологічна редукція - категорія феноменології Е. Гуссерля, зміст якої полягає у «взятті в дужки» віри в існування світу, тобто дослідницька увага повертається від пошуків об'єктивних властивостей світу до актів свідомості, в яких він дається людині.

Фаталізм (в пер. з лат. - наперед визначений долею) - світоглядна позиція, що абсолютизує незбагненність підстави причинно-наслідкових зв'язків природного світу та людської поведінки і уявляє її потаємною надлюдською силою (фатумом), що виключає свободу волі.

Філософія історії - розділ філософського знання, що досліджує *найзагальніші підстави, особливості історичного процесу, іманентну логіку розвитку суспільства та* його особливості, багатоманіття проявів та спрямованість, а також саме суспільство, форми його існування і перетворення. Поняття «філософія історії» запровадив у науковий обіг Вольтер у праці «Філософія історії» (1765).

Філософія культури – наука, що вивчає явища культури, незважаючи на фіксування їхніх історичних, часових або територіальних меж, орієнтована на виокремлення смислових культурних архетипів і парадигм, яким здебільшого притаманний універсальний зміст, що виходить подекуди за межі періодизації і культурних взаємовідносин, зафіксованих історіографією чи культурологією.

Філософське вчення – завершена система поглядів того чи іншого мислителя.

Філософська школа – сукупність вчень, об'єднаних загальними ідейними основами, що зумовлює пряму передачу ідей від одних філософів до інших.

Філософська течія – сукупність вчень, об'єднаних спільними, хоча часом модифікованими, ідейними принципами, які належать як до однієї, так і до різних шкіл.

Філософський напрям – сукупність течій, що мають у своїй основі спільні ідеї.

Форма - це філософська категорія, яка характеризує предмети, явища і процеси реальності через їх відносно сталі, стійкі якості, що надають змісту структурованості, цілісності та завершеності.

Формація суспільно-економічна – відповідно до марксистської концепції історичного процесу, суспільство, що перебуває на визначеному щаблі історичного розвитку історично визначеного типу суспільства. Підґрунтям кожної **Ф.с.е.** є певний спосіб виробництва, а виробничі відносини визначають її сутність; водночас вона охоплює відповідну надбудову, тип родини, побут тощо. Історія суспільства є процесом розвитку первіснообщинної, рабовласницької, феодальної, капіталістичної та комуністичної формацій, що змінюють одна одну внаслідок соціальної революції.

Функція – співвіднесення одного елементу цілісної структури з іншим, яке підтримує саме існування структури.

Футурологія – (від лат. futurum – майбутнє та грец. logos – слово, вчення) – уявлення про майбутнє людства; галузь знань, що охоплює перспективи соціальних процесів. Термін **«Ф.»** запропонував у 1943 р. О. Флехтгейм, маючи на увазі особливу «філософію майбутнього», що протистоїть ідеології утопії. З початку 60-х рр. це поняття поширюється на Заході у значеннях «історія майбутнього», «наука про майбутнє», що покликані виявити прогностичні функції всіх наукових дисциплін.

Термін **«Ф.»** через його багатозначність і невизначеність наприкінці 60-х рр. поступається місцем поняттю «дослідження майбутнього», яке охоплює теорію та практику прогнозування. У 60-х рр. в річищі **«Ф.»** було висунуто теорію «постіндустріального суспільства» (Д. Белл, Г. Кан, Р. Арон, Б. де Жувенель), з позицій теорії конвергенції (Ф. Барде, Ф. Полак, Ю. Гальтунг), ліворадикальний напрям обґрунтовував неминучість катастрофи «західної цивілізації» у процесі НРТ (А. Воскоу та ін.). З кінця 70-х **«Ф.»** тлумачиться як течія, що стверджує необхідність переходу до нової цивілізації, побудованої на принципах гуманізму. Провідну роль у 70-х рр. у **Ф.** відігравав Римський клуб (міжнародна неурядова організація, заснована 1968 р. італійським громадським діячем А. Печчеї), за ініціативи якого розгорнулося глобальне моделювання перспектив людства за допомогою комп'ютерної техніки.

Цивілізація (в пер. з лат. - громадянський, державний) - 1) форма існування живих істот, наділених розумом; 2) синонім культури, сукупність духовних і матеріальних досягнень суспільства; 3) ступінь розвитку матеріальної та духовної культури, суспільного розвитку загалом; 4) процес становлення громадянського суспільства; 5) відносно самостійне цілісне соціально-історичне утворення, локалізоване в *просторі і часі*, що може мати ієрархічні рівні (напр., антична цивілізація, елліністична цивілізація, афінська цивілізація). Термін «цивілізація» запроваджений Мірабо у 1757 році.

Циклічний час – час, в якому немає руху вперед, відбувається повернення того, що було, і немає відмінності між минулим, теперішнім, майбутнім, які зливаються в конкретному досвіді людини.

Ціннісні орієнтації – це елементи внутрішньої структури особистості, сформовані й закріплені життєвим досвідом індивіда у процесі соціалізації й соціальної адаптації, що відмежовують значиме (суттєве для даної людини) від незначимого (несуттєвого) через (не) прийняття особистістю певних цінностей, які усвідомлюються як основоположні цілі життя і визначають допустимі засоби їхньої реалізації.

Цінність - значимість, яку люди надають речам чи явищам і яка лежить в основі ставлення до них (вибору, надання переваги і т. ін.). Цінність має місце лише в актах оцінки, коли ми вибираємо, вибудовуємо ієрархічну структуру цінностей. Цінності мотивують поведінку людей. Проблему цінностей досліджували неокантіанці (Г.Ріккерт), М.Вебер, М.Шелер та ін.

Явище - це філософська категорія, що відображає сукупність зовнішніх, чуттєво сприйманих якостей об'єктів реальності, які є вираженням їх сутності.

Якість – це філософська категорія, що відображає внутрішню визначеність предметів та явищ, сукупність їх суттєвих рис, сторін, що робить їх конкретними предметами і явищами, та відрізняє від інших.

2.6. ВИБРАНЕ З ПЕРШОДЖЕРЕЛ ФІЛОСОФСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

З КУРСУ «ФІЛОСОФІЯ»
МОДУЛЬ 2 ФУНДАМЕНТАЛЬНІ ФІЛОСОФСЬКІ ПРОБЛЕМИ: КОНЦЕПЦІЇ ТА СУЧАСНІ ДОСЯГНЕННЯ

І Кант.

Загальна природнича історія і теорія неба.

Передмова

Я обрав тему, яка за своєю внутрішньою трудністю, а також з точки релігії у змозі від самого початку викликати у багатьох читачів несхвалення та упередження. Відшукати те, що пов'язує одне з одним у систему великі ланки Всесвіту у всій його безконечності;показати, як із початкового стану природи на підставі механічних законів природи утворилися самі небесні тіла і що є джерелом їхніх рухів, – розуміння цього здавалося б далеко випереджає сили людського розуму, з іншого боку, релігія погрожує урочисто виступити із звинуваченням проти тієї зухвалості, коли набувають сміливості приписувати природі, що є сама собою, такі наслідки, в яких справедливо вбачають безпосередню руку Всевишнього, і побоюються віднайти у нескромності подібних міркувань докази на захист боговідступництва. Я чудово бачу всі ці утруднення і все ж не падаю на дусі. Я усвідомлюю всю силу перешкод, що постають переді мною, і все ж не впадаю у відчай. Із слабкою надією, рушив я у небезпечну подорож і вже бачу обриси нових країв. Ті, хто віднайде у собі мужність продовжити це дослідження, вступить у ці краї і відчує задоволення, даш їм своє наймення.

Я зважився на це починання, лише переконавшись, що воно не суперечить вимогам релігії. Старанність моя подвоїлася, коли я побачив, як із кожним кроком усе більше і більше – розсіювався туман, в мороці якого, здавалося, ховаються чудовиська, і як після їхнього зникнення велич Всевишнього возсіяла найяскравішим світлом. Усвідомлюючи, що теперішні мої зусилля не заслуговують на оскарження, я добросовісно вкажу на все, що у моєму задумі могло б здатися благомислячому чи ж слабкому розумові негожим, і я готовий надати все це на строгий суд правовірного ареопагу із тією щирістю, яка свідчить про чесний спосіб думок. Послухаймо ж, які докази може навести в даному випадку захисник віри.

Якщо світобудова із усією її стрункістю і красою є лише результатом дії матерії, що підпорядкована своїм загальним законам руху, якщо сліпа механіка сил природи у змозі розвиватися із хаосу до такої величі і сама собою досягає такої досконалості, то доказ буття Бога, що тримається на спогляданні краси світобудови, втрачає на будь-якій силі, природа виявляється сама собою, Божественне управління не потрібне, Епікур знову воскресає у вік християнства, і нечестива філософія зневажає віру, що освітлює її яскравим світлом, щоб вона могла світити.

Я настільки переконаний у непомильності божественних істин, що якби визнав цей закид не безпідставним, то вважав би все, що їм суперечить, цілком спростованим ними і тому сам відкинув би його. Але саме та погодженість, яку я знаходжу між моєю системою і релігією, підносить мою впевненість перед лицем усіляких труднощів до ступеню незалякуваного спокою.

Я визнаю всю цінність тих доказів, які надають краса і довершеність світобудови, на підтвердження буття наймудрішого творця. Якщо не противитися вперто всілякому переконанню, не можна не підкоритися силі таких неспростовних доказів. Але я стверджую, що захисники релігії не вміють як слід користатися цими доказами і тим

затягують до безмежності спір з натуралістами, без потреби розкриваючи перед ними слабкі свої сторони. Звичайно підмічають у природі і підкреслюють узгодженість, красу, мету і цілковиту відповідність засобів із цією метою. Але, підносячи природу з цього боку її в той же час намагаються принизити з іншого. Внутрішня стрункість, кажуть, є їй чужою, і, якби вона була полишеною лише на свої загальні закоі, вона не явила б нічого, окрім хаосу. Узгодженість вній свідчить про сторонню руку, яка зуміла втиснути в мудрий план позбавлену будь-якої правильності матерію. Однак на це я заперечую: якщо всі загальні закоі, за якими діє матерія, також випливають із Вищого задуму, то, ймовірно, і вони не можуть мати іншого призначення, ніж виконання плану, накресленого Вищою мудрістю; чи якщо ж це не так, то чи не виникає спокуса вважати, що матерія і її всезагальні закони в крайньому разі незалежні і що Наймудріша сила, що зуміла так схвально користатися з них, хоча і велика, але все ж не всемогутня. Захисник релігії боїться, що та гармонія, яку можна пояснити природними властивостями матерії, може довести незалежність природи від Божественного провидіння. Він відверто визнає, що якщо можна віднайти природні причини всього порядку світобудови, що в змозі зродити цей порядок із найзагальніших і найсуттєвіших властивостей матерії, то немає потреби посилатися на Верховне світоуправління. У натураліста свої міркування, за якими він не хоче заперечувати це припущення. Але він шукає приклади, що доводять плідність загальних законів природи за їх цілком гармонійними результатами, і ставить віруючого в незручне становище перед такими доказами, які могли б стати в руках самого віруючого непереможною зброєю. Наведу приклади. Вже неодноразово вказувалося як на одне із найочевидніших доведень благого, що опікується людьми, промислу на ту обставину, що в найбільш спекотному поясі Землі морські вітри, наче за покликом, проносяться над краєм і освіжають його якраз на той час, коли розпечений грунт найбільше потребує прохолоди. Так, напр., на острові Ямайка відразу після 9 години ранку, коли Сонце досягає такої вишини, за якої воно посилає на землю найміцнішу спеку, з моря піднімається вітер, що віє на острів звідусіль; сила цього вітру зростає за мірою того, як сонце піднімається все вище. Після полудня, коли, природно, буває найспекотніше, він досягає найбільшої сили, а потім, коли Сонце котиться до горизонту, знову поступово стихає, так що на вечір наступає таке ж безвітря, яке буває при сході Сонця. Без такої сприятливої обставини цей острів був би безлюдний. Подібним же благодіянням користуються і всі узбережжя країн, що розташовані у спекотному поясі. І саме для узбережжя воно найбільше за все потрібне, так як ці узбережжя являють собою найбільш низовинні місцевості суходолу і найбільше страждають від спеки; а місцевості, що розташовані вище, куди цей морський вітер не доходить, мають потребу в ньому меншу, так як завдяки тому, що вони розташовані вище, там повітря більш прохолодне. Хіба це все не чудово, хіба тут не видно ясної мети, що досягається мудро застосованими засобами?

Однак натураліст із свого боку повинен відшукати природні причини цього явища в найзагальніших властивостях повітря, не припускаючи тут жодних особливих мудрувань. Він правильно відмічає, що морські вітри повинні були б проробляти ті ж періодичні рухи, якби навіть на такому острові не було б жодної людини, і при цьому в силу таких лише властивостей повітря, які безумовно необхідні окрім даної мети, скажімо тільки для зростання рослин, а саме в силу його пружності і ваги. Жар сонця порушує рівновагу повітря, розріджуючи його шари, що розташовані над суходолом, і тим самим змушує більш холодне морське повітря витісняти їх і займати їхнє місце.

Велика взагалі користь вітрів для земної кулі і різноманітним є застосування, яке дає їм винахідливість людини! Хоча для їх виникнення не було потреби в будь-яких інших пристроях, крім тих загальних властивостей повітря і тепла, які і крім вказаних цілей повинні бути на Землі.

Але якщо ви припускаєте, скаже тут вільнодумець, що можна вивести корисні і цілеспрямовані встановлення із найзагальніших і найпростіших законів природи і це робить зайвим особливе управління Вищої мудрості, то вам слід визнати неспроможність своїх доказів. Вся природа, особливо неорганічна, сповнена доказів на користь того, що матерія, що сама себе визначає, за допомоги механіки своїх сил, приводить до результатів, які відрізняються певною правильністю і сама по собі, без змушування, задовольняє правила гармонійності. Якщо ж благомисляча людина, бажаючи порятувати благу справу релігії, почне оспорювати цю здатність всезагальних законів природи, то вона сама себе поставить в скрутне становище і поганим захистом дасть невірі привід до святкування.

Подивимось, однак, як ці докази, які здаються небезпечними в руках суперників, швидше виявляються міцною зброєю проти них же самих. Визнаючи себе за найзагальнішими своїми законами, матерія своєю природною поведінкою чи, якщо хочете, за дії сліпої механіки приводить до потрібних результатів, які здаються задумом Вищої мудрості. Повітря, вода, тепло, якщо їх розглядати як такі що полишені самі на себе, породжують вітри і хмари, дощі і потоки, що зволожують землю, а також всі корисні результати, без яких природа залишилась би смутною, пустельною і неплідною. Але творять вони їх не наосліп, не завдяки випадку, який з таким самим успіхом міг би привести і до шкідливих результатів; ні, ми бачимо, що своїми природними законами вони пов’язані таким чином, що можуть діяти тільки так, а не інакше. Що ж треба думати про цю узгодженість? Як це можливо, щоб речі, різні за своєю природою, в поєднані одне з одним приводили до такого досконалого порядку і краси і діяли навіть заради тих, хто до певного ступеню перебуває поза сферою мертвої матерії, тобто заради людей і тварин, – як все це було б можливе, якби вони не мали спільного джерела, а саме Безконечний розум, в якому були накреслені суттєві властивості всіх речей в їх взаємному зв’язку? Якби природа однієї речі необхідно існувала сама собою і незалежно від природи Іншої, то хіба був би такий вражаючий збіг обставин, коли ці речі із своїми природними уст-ремліннями підходять одне одному саме так, як їх міг би узгодити лише обдуманий розумний вибір.

Тепер я спокійно переходжу до своєї теми. Я уявляю собі матерію Всесвіту в стані загального розсіяння і цілковитого хаосу. Я бачу, як на підставі всім відомих законів притягання починає формуватися речовина і як завдяки відштовхуванню видозмінюється рух матерії. Я відчуваю задоволення, переконуючись, як без допомоги довільних вимислів створюється за дією всім відомих законів руху благовлаштоване ціле, так подібне до тієї системи світу, що перебуває у нас перед очима, що я не можу не визнати його за цю саму систему. Це несподіване і величне розгортання природного порядку здається мені спочатку підозрілим : адже така складна правильність будується на такій простій і нескладній підставі. Але в решті-решт вищенаведене міркування переконує мене, що таке розгортання природи не є чимось несподіваним з її боку, а необхідно породжене її природним устремлінням і що це – чудове свідчення її залежності від початкової істоти, що містить джерело самого буття і перших законів її дії. Це розуміння подвоює моє довір’я до задуманої мною справи. Моя впевненість зростає з кожним новим кроком, і мій смуток цілковито зникає.

Але, скажуть мені, захист твоєї системи – це разом з тим захист таких подібних до неї поглядів Епікура. Я не буду заперечувати, що між ними є певна подібність.. Багато хто став атеїстом, сприймаючи лише зовнішній бік таких доказів, які за більш ґрунтовного розгляду могли б швидше за усе переконати їх в достовірності існування Всевишнього. З безперечних засновків спотворений розум часто робить висновки, що варті всілякого осуду;такими саме і були висновки Епікура, хоча задум його відповідав проникливості великого розуму.

Таким чином, я не буду заперечувати, що теорія Лукреція чи його попередника Епікура, Левкіппа і Демокріта багато в чому є подібною до моєї. Так само як і ці філософи,

я вважаю, що початковим станом природи було загальне розсіяння первинної речовини всіх небесних тіл, чи, як вони їх називають, атомів. Епікур припускав, що існує важкість, що змушує падати ці перинні частинки матерії; вона, очевидно, небагато відрізняється від Ньютонівського притягання, яке сприймаю я. Епікур приписував цим частинкам і деяке відхилення від прямолінійного падіння, хоча про причини і наслідки цього відхилення у нього були незугарні уявлення; це відхилення до певного ступеню співпадає з тією зміною прямолінійного падіння, яке, на нашу думку, викликається відштовхувальною силою частинок, що є джерелом причиною. Нарешті, вихори, що виникали в зв'язку із невпорядкованим рухом атомів, являли один із головних пунктів в системі Левкіппа і Демокріта, і ці вихори зустрічаються ї в нашому вченні. Така велика близькість до вчення, яке в давнину було справжньою теорією боговідступництва, не вводить, однак, мою систему до кола його заблуджень. Навіть в позбавлених сенсу поглядах, які коли-небудь користувалися успіхом у людей, завжди можна знайти якусь частинку правди. Оманлива підстава чи два-три необачних узагальнень непомітний чином заводять людину із шляху істини на манівці. Не дивлячись на відмічену подібність між старою космогонією і пропонованою нині, між ними все ж є суттєва відмінність, яка дозволяє зробити з нашої теорії прямо протилежні висновки.

Названі вище прибічники вчення про механічне походження світобудови виводили будь-який порядок, що в ній спостерігається, із сліпого випадку, який так вдало поєднав атоми, що вони утворили одне струнке ціле. Епікур, цілком без ніяковості, стверджував навіть, що атоми, щоб стала можливою їхня зустріч, без будь-якої причини відхиляються від свого прямолінійного руху. Всі ці філософи доводили цю незугарність до того, що приписували походження усіх живих істот саме цьому сліпому випадку і поістині виводили розум з нерозуму. Я вважаю, навпаки, що матерія підколена певним необхідним законам. Я бачу, як з її стану цілковитого розкладу і розсіяння цілком природно розвивається якесь прекрасне і струнке ціле. І відбувається це не випадково і не наосліп, а, як ми бачимо, з необхідністю випливає з природних властивостей. Хіба тому не виникає запитання: чому ж матерії повинні були бути притаманними як раз ці закони, що призводять до порядку і узгодженості? Чи можливо, щоб множина речей, з яких кожна має свою власну, незалежну від інших природу, самі визначали одне одного саме так, щоб таким чином виникло струнке ціле, а якщо результат саме такий, то чи не слугує це неспростовним доказом того, що у них спільне джерело, яким може бути тільки Вседержительний, вищий розум, що задум мав природу речей для досягнення загальних цілей?

Таким чином, матерія, що є первинною речовиною всіх речей, підкорена відомим законам і, будучи надана їх вільному впливу, з необхідністю повинна давати чудові сполучення. Вона не може ухилитися від цього прагнення до досконалості. Оскільки, таким чином, вона є підкореною певному Мудрому задуму, вона з необхідністю була поставлена в такі сприятливі умови певною панівною над нею першопричиною. Цією причиною повинен бути Бог уже тому, що природа навіть у стані хаосу може діяти тільки правильно і узгоджено.

Я так високо поціновую щирі переконання тих, хто виявить мені честь своєю увагою до мого нарису, що цілком впевнений в тому, що наведені вище підстави якщо і не остаточно усунуть усі страхи, наче б то можливі небезпечні висновки з моєї системи, то у крайньому разі залишать поза будь-яким сумнівом чистоту моїх намірів. Якщо ж тим не менше віднайдуться злісні ревнителі, хто вважає священним обов'язком свого покликання давати шкідливе витлумачення найневиннішим поглядам, то я впевнений, що їхні судження зроблять у розумних людей враження, що буде прямо протилежним їхньому наміру. В кожному разі мене не позбавлять того права, яким перед лицем справедливих суддів завжди користувався Картезій (Декарт), який зважився пояснити утворення небесних тіл на підставі самих лише механічних законів. Наведу з цього приводу слова

авторів “Загальної історії світу”: “Ми можемо, однак, вважати тільки таке: немає нічого ганебного, такого, щоб зменшувало гідність Бога)наперекір думці декого) ні у спробі того філософа, який утворення світу за певний проміжок часу з хаотичної матерії намагається поясняти простим продовженням наданого їй колись руху, зводячи все це до небагатьох простих і загальних законів руху, ні у спробі тих, хто пізніше з великім успіхом намагався зробити те ж саме, виходячи з початкових і природжених властивостей матерії, бо в дійсності це приводить тільки до більш високого поняття про безконечну мудрість Бога” .

Я намагався відповісти на ті заперечення, які релігія може висунути проти моїх положень. Залишаються деякі не менш серйозні з точки зору самої суті справи. Хай це правильно, скажуть, що Бог вклав в силу природи таємничу здатність самій підвестися з хаосу де досконалого устрою світу; але невже розум людини, такий слабкий навіть у вирішенні найбуденніших питань, в змозі дослідити приховані властивості в такому широкому предметі? Подібна зухвала спроба рівносильна тому, якби хто-небудь сказав: дайте мені тільки матерію, і я побудую вам з неї цілий світ. Невже слабкість твого розуміння, яку соромлять найниціші події, що щоденно трапляються у тебе перед очима, не переконує тебе в марноті всіх спроб осягнути невимірне і довідатись про те, що відбувалося в природі, коли ще не було світу? Я долаю це затруднення, ясно доводячи, що із всіх досліджень, якими може займатися природознавство, саме це в змозі найлегше і найправильніше досягти першопричини. Подібно до того як із всіх завдань природознавства жодне не було розв’язане так правильна і точно, як питання про істинну будову Всесвіту в цілому, про закони руху і внутрішній механізм обертання всіх планет – царина, в якій Ньютонова філософія може дати такі знання яких, ми не зустрічаємо в жодній іншій частині філософії, так само стверджую я, із усіх природних явищ, першопричину яких ми шукаємо, можна насамперед сподіватися ґрунтовно і надійно зрозуміти саме походження системи світу, виникнення небесних тіл і причини їхніх рухів. Легко зрозуміти, чому це саме так. Небесні тіла являють собою кулеподібні маси і, тому, мають найпростішу будову, яку тільки може мати тіло, походження якого ми досліджуємо. Їхні рухи так само прості. Вони являють собою не щось інше, як вільне продовження руху, який їм колись надали, який пов’язаний з притягуванням тіла, що розташоване в центрі, стає колоподібним.

Крім того, простір, в якому рухаються небесні тіла, є порожній; віддалі, що відокремлюють їх одне від одного, є надзвичайно великими, і, отже, наявні всі умови, що необхідні як для струнκого руху, так і для ясного виявлення його. Я гадав, що тут можна було б в деякому розумінні сказати без будь-якої пози: дайте мені матерію, і я побудую з неї світ, тобто дайте мені матерії і я покажу вам, як із неї повинен був виникнути світ. Бо, раз дана матерія, яка за природою своєю обдарована силою притягання, неважко з’ясувати ті причини, які могли сприяти влаштуванню системи світу, що розглядаються в цілому. Відомо, що саме вимагається, щоб тіло набуло кулеподібної форми, і що́ вимагається для того, щоб тіла, які вільно ширяють, відбували колові рухи довкола центру, до якого вони притягуються. Взаємне розташування орбіт, співпадіння напряму, ексцентриситет – все це можна пояснити простішими механічними причинами, і можна впевнено розраховувати на те, щоб відшукати ці причини, так як вони тримаються на найпростіших і ясних підставах. А чи можна похвалитися подібним успіхом, коли мова заходить про найпростіші рослини чи про комахи? Чи можна сказати: дайте мені матерію, і я покажу вам, як можна створити гусінь? Чи не спіткнемося ми тут вже на першому кроці, оскільки невідомі істинні внутрішні властивості об’єкту і оскільки багатоманітність, що міститься в ньому, є такою складною? Тому хай не здається дивним, якщо я дозволю собі сказати, що легше зрозуміти утворення всіх небесних тіл і причину їхніх рухів, тобто, походження усього сучасного устрою світобудови, ніж точно з’ясувати на підставі механіки виникнення однієї тільки билини чи гусені.

Такими є підстави, на яких тримається моя впевненість в тому, що фізична частина науки про Всесвіт, можливо, в майбутньому досягне такої досконалості, до якої Ньютон довів її математичну частину. Поряд із законами, на яких тримається світобудова у її теперішньому вигляді, у всьому природознавстві немає, можливо, інших, що в змозі до такого математичного вираження, як закони, згідно з якими виникла світобудова, і рука вправного математика, без сумніву, знайде тут благодатний грунт для обробітку.

До цих пір я намагався підготувати сприятливий прийом для теми мого дослідження; нехай же буде мені дозволено тепер коротко пояснити, як я її розробив.

В першій частині я викладаю в загальних рисах нову систему світобудови. Пан Райт Дерхем, з трактатом якого я ознайомився в 1751 р., вперше привів мене до думки розглядати нерухомі зірки не як розсіяну без позірного порядку купу, а як систему, що має величезну подібність до планетної; бо, як в цій системі планети перебувають дуже близько до однієї спільної площини, так і нерухомі зірки розташовані максимально близько до певної площини, яку слід уявити собі такою, що проходить через усе небо; найбільше скупчення зірок біля цієї площини і утворює ту світлу смугу, яка має назву Чумацького шляху. Так як цей пояс, що світиться численними сонцями, має точно напрям великого кола, то я переконався, що і наше Сонце також повинно перебувати дуже близько до цієї спільної великої площини. Коли я почав досліджувати причини цього явища, я повважав за досить ймовірне, що так звані нерухомі зірки – це по суті планети вищого порядку, які повільно рухаються. На підтвердження того, що у відповідному місці буде сказано з цього приводу, я наведу тут тільки один уривок з твору пана Бредлі) 1693-1762, відом, англ. астроном) про рух нерухомих зірок: “Якщо сформулювати судження, порівнявши результати нинішніх наших кращих спостережень з тими, які з деяким ступенем точності проводились раніше, то з’ясується таке: деякі нерухомі зірки дійсно змінили своє розташування щодо одна одної, і до того ж так, що цілком очевидно, що це сталося не наслідком якогось руху в нашій планетній системі, а що воно пояснюється тільки рухом самих зірок. Арктур дає нам вагомий доказ що користь цього. Дійсно, якщо порівняти нинішнє його схилення з тим місцем його, яке визначили Тихо Браге) 1546-1601, відом. датський астроном) і Флемстид (1646-1719, англ. астроном), тому виявимо, що різниця між ними більша, ніж можна було сподіватися від неточності їхніх спостережень. Є підстави вважати, що серед величезної множини видимих зірок знайдуться і інші приклади подібні до цього, так як їх взаємне розташування може змінитися за найрізноманітніших причин. І справді, якщо уявити собі, що наша власна сонячна система змінює своє місце щодо світового простору, то через певний час це повинно викликати видиму зміну кутових віддалей нерухомих зірок. А так як у подібних випадках це справило б більший вплив на розташування найближчих зірок, ніж на розташування віддалених, то нам буде здаватися, що їхнє взаєморозташування змінюється, хоча в дійсності самі зірки залишаються нерухомими. Якщо ж, навпаки, наша власна планетна система стоїть нерухомо, а деякі зірки дійсно рухаються, то і в цьому випадку повинно здаватися, що їхнє розташування змінюється, при цьому тим значніше, чим ближчими вони є до нас, чим більше помітний нам напрям руху. Так як, отже, розташування зірок може змінитися за впливом таких різних причин, то, беручи до уваги величезні відстані, на які, безперечно, віддалені від нас деякі зірки, слід припускати, що потрібні, ймовірно, спостереження багатьох поколінь, щоб визначити закони позірних змін хоча б однієї-одніської зірки. Тим більше важко визначити такі закони для всіх найбільш цікавих зірок”.

Я не берусь точно визначити межі, які відокремлюють систему пана Райта від моєї власної, і вказати, в чім саме я прямував просто за його схемою і в чому саме я розвинув її далі. Однак незабаром мені представилися серйозні підстави значно поширити їх в одному напрямі. Я звернув увагу на ті зіркові туманності, про які згадує пан Мопертюї у своєму трактаті про фігуру сузір’їв і які мають форму більш-менш відкритих еліпсів, і легко переконався в тому, що вони саме є скупченням множини нерухомих зірок. Завжди

правильна округлість цих фігур переконала мене в тому, що тут перед нами повинна бути безконечна множина зірок, і при цьому розташованих навколо певного спільного центру, бо інакше вони повинні були б у зв'язку із вільним розташуванням одна щодо одної здаватися неправильної форми, а не ясно окресленими фігурами. Я зробив також висновок, що в тій системі, в яку вони поєднані, вони повинні групуватися переважно в одній площині, тому що вони являють не цілковите коло, а еліптичну фігуру, і що внаслідок їх слабкого світла вони повинні перебувати від нас на невимірно великій відстані. Висновки, які я зробив з цих аналогій, запропоновані на розгляд не заангажованого читача в самому трактаті.

В другій частині, що містить основну тему цього трактату, я намагаюся пояснити, як на підставі одних лише механічних законів утворилася світобудова з простішого стану природи. Якщо ж тим, кому не до вподоби зухвалість моєї спроби, я зважуюсь запропонувати, якого саме порядку їм слід би дотримуватись при розгляді моїх поглядів, то я попрохав би їх прочитати насамперед восьмий розділ, який, сподіваюсь, спрямує їхнє судження вірним шляхом. Але запрошуючи прихильного читача приступити до критичного розгляду моїх поглядів, я, природно, боюся, що, оскільки до такого роду гіпотез звичайно ставляться ненабагато краще, ніж до філософських мрій, читач навряд чи із зацікавленням погодиться розібратися в придуманій нами Історії природи і терпляче слідуватиме за автором через усі повороти, завдяки яким він обходить труднощі, що перед ним виникають, – і все це для того, щоб наприкінці, можливо, посміятися із свого легковір'я подібно до тих роззяв, які слухають закликальника на лондонському ярмарку (див. байку Геллерта "Ганс Норд"). Але я наважуюсь обіцяти, що якщо пропонований підготовчий розділ все ж спонукає читача ризикнути в зв'язку із такими ймовірними припущеннями на таку сміливу подорож в царину фізики, то на подальшому своєму шляху він не зустріне стільки закапелків і нездоланних перешкод, як він, можливо, побоювався спочатку.

Дійсно, я з величезною обачністю намагався уникнути будь-яких довільних вимислів. Уявивши світ в стані найпростішого хаосу, я пояснив великий порядок природи тільки силою притягання і силою відштовхування – двома силами, які однаково достовірні, однаково прості і разом з тим однаково первинні і загальні. Обидві вони запозичені мною з філософії Ньютона)думка Емпедокла з приводу цих сил Канту залишилася невідомою. – Перша на даний час є вже цілком неспірний закон природи. Друга, якій фізика Ньютона, можливо, не в змозі надати таку ж виразність, як першій, приймається тут мною лише в тому розумінні, в якому її ніхто не заперечує, а саме для матерії в стані найбільшого розрідження, як, напр., для парів. На таких простих підставах я цілком природно будую всю свою наступну систему, не роблячи жодних висновків, які не міг би зробити кожний уважний читач.

На завершення дозволю собі сказати декілька слів про те, наскільки цінними і важливими я вважаю ті положення, які трапляються в нижчевикладеній теорії, і про те, яку оцінку її бажав би я отримати від незапопадливих суддів. Справедливо судять про автора за тим твором, який він сам ставить на свій виріб, тому я сподіваюсь, що думкам, які висловлені мною в різних частинах цього трактату, будуть надавати не більшого значення, ніж я сам їм надаю. Від подібної праці взагалі не можна вимагати строгої геометричної точності і математичної непогрішності. Коли система ґрунтується на аналогії і співпадінні згідно із законами ймовірності і на правильно побудованих судженнях, то вона достойно задовільняє усім вимогам свого предмету. Я вважаю, що цей ступінь придатності досягнутий мною в деяких розділах цього трактату, напр. в теорії зіркових систем, в гіпотезі про властивості зіркових туманностей, в загальному нарисі механічного походження світобудови, в теорії кільця Сатурна і в деяких інших. Дещо менш переконливими здадуться деякі окремі частини викладу, напр. визначення співвідношень ексцентриситету, порівняння планетних маєс, різні відхилення комет і деякі інші.

Тому якщо в сьомому розділі, захоплений продуктивністю системи і красою величного і найдивнішого предмету, який тільки можна собі уявити, я, наскільки можливо, розвиваю висновки з мого вчення – правда, весь час керуючись аналогією і розумною ймовірністю, хоча і з деяким ризиком, – якщо я змальовую в уяві безконечність Всесвіту, утворення нових світів і загибель старих, безмежний простір хаосу, то я сподіваюся, що в зв'язку із зацікавленням у предметі і тієї насолоди, яку відчувають від усвідомлення максимальної стрункості теорії, мені виявлять розуміння і не будуть судити пре неї із усією геометричною строгістю, до того ж негожої для подібного роду досліджень. На подібне розуміння я сподіваюся і щодо третьої частини. Хоча, і в ній читач завжди знайде щось більше, ніж довільні здогади, хоча і дещо менше, ніж неоспориму істину.

1775 рік.

Переклад українською мовою за вид.: Кант И. Общая естественная история и теория неба / Соч.: в 6-ти т. – М.: Мысль, 1963. – Т.І. – С.117-132.

...Хто займається філософією греків, на кожному кроці наштовхується на їх здатність ставити принципові питання, і, тим самим, читаючи греків, він вправляється в умінні володіти одним з найбільш могутніх інтелектуальних знарядь, що вироблені західноєвропейською думкою.

Вернер Гейзенберг (1901-1976),

Гейзенберг В. Шаги за горизонт / Пер. с нем. / Сост. А.В. Ахутин: Общ. ред. и вступ. ст. Н.Ф. Овсянникова. – М.: Прогресс, 1987. – С.35.

..."Метафізика" – велика книга Арістотеля, ...дивовижна і неповторна. Вражає повнота і широчінь охоплення, майстерність і точність у формулюванні питань. За цією книгою протягом століть навчались філософії народи Сходу і Європи. Хто вивчав цю книгу, вивчав саму філософію, входив до її глибин, боровся з її труднощами і суперечностями, підносився до її вершин і страждав через її обмеженість. Арістотель – справжній вчитель людства.

Валентин Асмус (1894-1975).1

Аристотель. Соч.: в 4-х т. – М.: Мысль, 1976. – Т.1. – Ред. В.Ф.Асмус. – С.49-50.

Арістотель

Метафізика. – Кн.І, р.ІІІ.

(Про сутність (начала) і причину світу).

... більшість перших філософів переважно вважали початком усього одні лише матеріальні начала, а саме те, з чого складаються всі речі, з чого як першого вони виникають і у що як востаннє вони, гинучи, перетворюються; при цьому сутність хоч і залишається, але змінюється у своїх проявах, це вони вважають елементом і початком речей і тому вони вважають, що ніщо не виникає і не зникає, бо таке єство завжди зберігається; подібно до того як і про Сократа ми не говоримо, що він взагалі, коли стає прекрасним чи освіченим, чи що він гине, коли втрачає ці властивості, тому що залишається субстрат – самий Сократ, так само говорять вони, не виникає і не зникає все решта, бо повинно бути певне єство – чи одне чи більше одного, звідки виникає все решта, в той час, як саме це єство зберігається.

Стосовно кількості і виду такого начала не всі вчили однаково. Фалес – засновник такого роду філософії – стверджував, що начало – вода (тому він заявляв, що земля перебуває на воді), до такого твердження він, можливо, дійшов, бачачи, що їжа всіх істот

волога і що саме тепло виникає з вологи і нею живиться (а те, з чого все виникає, – це і є початком усього). Таким чином він саме тому дійшов до свого твердження, так само ж як до того, що насіння всього за природою вологе, а начало природи вологого вода.

Дехто ж вважає, що і древні, що жили задовго до теперішнього покоління і першими писали про богів, дотримувались саме таких поглядів на природу: Океан і Тефію вони вважали творцями виникнення, а боги, на їх думку, клялись водою, названої самими поетами Стіксом, бо найбільш шановне – древнє, а те, чим клянуться – найбільш шановне. Але чи дійсно ця думка про природу дійсна і древня, це, можливо, і не достовірно, в будь-якому випадку про Фалеса говорять, що він саме так висловився про першу причину.

Анаксімен же і Діоген вважають, що повітря більш перше, ніж вода, і з простих тіл переважно його вважають за начало;... Геракліт із Ефеса – вогонь, Емпедокл же – чотири елементи, додаючи до згаданих6 землю як четверте. Ці елементи, на його думку, завжди зберігаються і не виникають, а у великій чи малій кількості з'єднюються в одне чи роз'єднюються з одного.

А Анаксагор з Клазомен, будучи старшим від Емпедокла, але писав свої твори пізніше за нього, стверджує, що начал безконечна кількість: за його словами майже всій гомеомерії8 так само як вода чи вогонь, виникають і зникають саме таким шляхом – тільки через з'єднання і роз'єднання, а інакше не виникають і не знищуються, а існують вічно.

Виходячи з цього єдиною причиною можна було б вважати так звану матеріальну причину. Але згодом просуваючись в цьому напрямку сама суть справи вказала їм шлях і примусила їх шукати далі. Дійсно, нехай будь-яке виникнення і знищення із неминучістю виходять з чогось одного чи великої кількості начал, але чому це відбувається і що є причиною цього? Адже як би там не було, не самий же субстрат викликає свою зміну; я розумію, що, наприклад, не дерево і на мідь – причина перетворення самих себе і не дерево робить ложе і не мідь – скульптуру, а щось інше є причиною перетворення. А шукати цю причину – значить шукати якесь інше начало, (а саме), як би ми сказали те, звідки начало руху. Так ось, ті, хто від самого початку взявся за подібне дослідження і заявив, що субстрат один, не відчували жодного незадоволення собою, але в кожному разі дехто з тих, хто визнавав один субстрат, ніби під тиском цього дослідження проголошували єдине нерухомим, як і всю природу, не тільки щодо виникнення і знищення (це древнє вчення, і всі з ним погоджувались), але і щодо будь якого роду змін, і цим їх думка відрізняєтьсь від інших. Таким чином, з тих, хто проголошував світове ціле єдиним, жодному не вдалось побачити вказану причину, хіба що Парменіду, та йому остільки, оскільки він вважає не тільки одну, але в певному симслі дві причини10. Ті ж, хто визнає багато причин, швидше всього можуть про це говорити, наприклад, ті, хто визнає за начала тепле і холодне чи вогонь і землю: вони розглядають вогонь як такий, що володіє рушійною природою, а воду, землю і таке інше – як протилежне йому.

Після цих філософів з їх началами, так як ці начала були недостатніми, щоб вивести з них природу існуючого, сама істина, як ми казали, спонукала шукати наступне начало. Що одні речі бувають, а інші стають добрими і прекрасними, причиною цього не може бути, природно, ні вогонь, ні земля, ні будь що в цьому роді, та й так вони і не вважали; але так само було б неправильно полишати цю справу на випадок і звичайному збігові обставин. Тому той, хто сказав, що розум перебуває, так само як і в живих істотах, і в природі, якщо він є причиною світопорядку і всієї світобудови, здавався більш розсудливим у порівнянні з необдуманими міркуваннями його попередників. Ми знаємо, що Анаксагор висловив такі думки, але є підстава вважати, що до нього про це сказав Гермотим з Клазомен. Ті, хто дотримувався такого погляду, в той же час визнали причиною довершеності (у речах) першоначалом існуючого, і при цьому таким, від якого існуюче отримує рух.

Розділ IV

... згадані філософи, як ми стверджуємо, до цих пір – явно торкалися двох причин з тих, що ми розрізнили в творі про природу, – матерію і те, звідки рух, до того ж нечітко і без будь-якої впевненості, так, як поводять в борні ненавчені: адже і вони, повертаючись на всі боки, завдають іноді добрих ударів, але не із знанням справи; і так само здається, що і ці філософи не знають про що вони говорять, бо цілком очевидно, що вони майже зовсім не вдаються до своїх начал, хіба що у малому ступені. Анаксагор розглядає розум як знаряддя світотворення, і коли у нього виникає затруднення, з якої причини щось існує з необхідності, він посилається на розум, в решта ж випадках він проголошує причиною того, що відбувається все що завгодно, тільки не розум. А Емпедокл вдається до причин більше, ніж Анаксагор, але і він недостатньо, і при цьому не відбувається у нього погодженості. Дійсно, часто у нього дружба розділяє, а ворожнеча – з'єднює. Адже коли світове ціле через ворожнечу розпадається на елементи, вогонь поєднюється в одне, і так само кожний з решти елементів. Коли ж елементи знову через дружбу поєднуються в одне, частинки кожного елемента з необхідністю розпадаються.

Емпедокл, таким чином, на відміну від своїх попередників перший розділив цю (рушійну)причину, визнав не одне начало руху, а два різних, і до того ж протилежних. Крім того, він перший назвав чотири матеріальних елементи, однак він тлумачить їх не як чотири, а ніби їх тільки два: з одного боку, окремо вогонь, а з другого – протилежні йому землю, повітря і воду як єство одного роду. Такого висновку можна дійти, вивчаючи його вірші.

Таким чином, як ми говоримо, Емпедокл проголосив такі начала і у такій кількості. А Левкіпп і його послідовник Демокріт визнають елементами заповненість і пустоту, називаючи одне сущим (існуючим), інше не сущим, а саме: заповнене і щільне – сущим, а пусте (порожнє) і (розріджене) – несущим (тому вони говорять, що суще існує ніяк не більше, ніж не суще, тому що і тіло існує ніяк не більше, ніж пустота), а матеріальною причиною існуючого вони називають і те і друге. І так само як ті, хто визнає основну сутність єдиною, а все інше виводить із її властивостей, приймаючи розріджене і ущільнене за основи властивостей (речей), так і Левкіпп і Демокріт стверджують, що відмінності (атомів) суть (є) причинами всього іншого. А цих відмінностей вони вказують три: обриси, порядок і положення (розташування). Бо суще, говорять вони, відрізняється лише "строєм", "дотичність" і "поворотом";з них "стрій" – це обриси, "дотичність" – порядок, "поворот" – розташування; а саме: А відрізняється від N обрисами, AN від NA – порядком, Z від N – розташуванням (розміщенням). А питання про рух, звідки чи яким чином він у існуючого, і вони подібно до інших легковажно обинають.

Таким чином, ось, очевидно, до яких меж, як ми сказали, наші попередники довели дослідження стосовно до двох причин.

Розділ V

В цей же час і раніше так звані піфгорейці, займаючись математикою, першими розвинули її і, оволодівши нею, почали вважати її начала началами всього існуючого. А так як серед цих начал числа від природи є першими, а в числах піфагорейці бачили (так їм здавалось) багато подібного до того, що існує і виникає, – більше, ніж у вогні, землі і воді (напр.., така ось властивість чисел є справедливість, а така ось – душа і розум, інше – удача, і, можна сказати, в кожному з решти випадків так само); так як, далі, вони бачили, що властивості і співвідношення, притаманні гармонії і виражаються в числах; так як, відповідно, їм здавалося, що все решта за своєю природою явно уподібнюється числам і що числа – перше у всій природі, то вони уявили, що елементи чисел є елементами всього існуючого і що все небо є гармонією і числом. І все, що вони могли в числах і гармоніях показати як такі, що узгоджуються з станами і частинами неба і з усією світобудовою, вони зводили разом і узгоджували одне з одним; і якщо у них десь траплялася прогалина,

то вони намагалися заповнити її, щоб усе вчення було пов'язаним. Я маю на увазі, напр., що так як десятка, як їм здавалося, є чимось довершеним: охоплює всю природу чисел, то і рухомих небесних тіл, за їх твердженням, десять, а так як видно тільки дев'ять, то десятим вони проголошують "протиземлю". А розбираємо ми це зради того, щоб встановити, які ж начала вони приймають і як ці начала підходять під згадані вище причини. В будь-якому разі очевидно, що вони число приймають за начало і як матерію для існуючого, і як (вираз) його станів і властивостей, а елементами числа вони вважають парне і непарне, з яких останнє – конечне, а перше – безконечне;єдине ж складається в них з того і другого, а саме: воно і парне і непарне, число походить від єдиного, а все небо, як було сказано, – це числа.

Інші піфагорійці стверджують, що є десять начал, розташованих парами: конечне і безконечне, непарне і парне, єдине і множина, праве і ліве, чоловіче та жіноче, те, що перебуває в спокої і те, що рухається, пряме і криве, світло і темінь, добре і погане, квадратне і видовжене. Тієї ж думки, очевидно, дотримувався і Алкмеон з Кротону14, і або він запозичив це вчення у тих піфагорейців, або вони в нього. Адже Алкмеон досягнув зрілого віку, коли Піфагор був вже старим, а висловився він подібно до них. Він стверджує, що більшість властивостей, з якими зіштовхуються люди, утворюють пари, маючи на увазі на відміну від тих піфагорейців не певні протилежності, а перші, що трапилися, напр.: біле–чорне, солодке–гірке, добре–погане, велике–мале. Про інші протилежності він висловився невпевнено, піфагорейці ж прямо вказали, скільки є протилежностей і які вони.

Таким чином, і з того і з другого вчення ми можемо довідатися, що протилежності є началами існуючого; але скільки їх і які вони – про це ми можемо довідатись у одних лише піфагорейців. Однак, як можна ці начала звести до вказаним вище причин, це в них чітко не розібрано, але, очевидно, вони визначають елементи як матеріальні, бо, говорять ' вони, з цих елементів як з складових частин і утворена сутність. Таким чином, на основі сказаного можна достатнім чином судити про спосіб думок древніх, вказувавших більше одного елементу природи. Є, однак, і такі, які висловились про Всесвіт як про єдину природу, але не всі однаково – ні в смислі переконливості сказаного, ні, щодо суті справи. Правда, розмірковувати про них зовсім недоречно тепер, коли розглядаємо причини (бо вони говорять про єдине не так, як філософи, хто міркує про природу, які, хоча і приймають суще (існуюче) за єдине, тим не менше, виводячи (Всесвіт) з єдиного як з матерії, приєднують (до єдиного) рух, в крайньому разі коли говорять про походження Всесвіту, а ці стверджують, що вона є нерухомою). Але ось що в будь-якому разі підходить до цього дослідження. Паррменід як уявляється, розуміє єдине, як мислення (логос), Мелісс як матеріальне. Тому перший говорить, що воно обмежене, другий – що воно безмежне, а Ксенофан, який швидше за них (бо говорять, що Парменід був його учнем) проголошував єдність, нічого не пояснював і, здається, не торкався природи єдиного ні в тому, ні в другому смислі, а, звертаючи свої погляди на все небо, стверджував, що єдине – це бог. Цих філософів, якщо виходити з мети нашого дослідження, належить, як ми сказали, залишити поза увагою, до того ж двох, а саме Ксенофана і Мелісса, навіть цілком – як таких, що міркують більш грубо; щодо Парменіда, то він, здається, говорить з більшою проникливістю. Вважаючи, що поряд з існуючим взагалі немає жодного не-існуючого, він вважає, що з необхідністю існує (тільки) одне, а саме існуюче, і більш нічого... Однак, будучи змушеним узгодитися з явищами і визнаючи, що єдине існує як мислене, а множинність – як чуттєво сприймане, він затим встановлює дві причини або два начала-тепле і холодне, ніби говорить про вогонь і землю; а з цих двох він до існуючого відносить тепле, а друге начало – до не-існуючого.

Таким чином, ось про що ми довідались з сказаного раніше і у мудреців, які вже займалися з'ясуванням цього питання: від перших з них-що начало тілесне (адже вода, вогонь і т.ін. є тілами), до того ж від одних-що тілесне начало одне, а від других-що є

більше число таких начал, але і від тих і від других – що начала матеріальні; а дехто приймали і цю причину, і крім неї ту, звідки рух, до того ж одні з них визнавали одну таку причину, другі – дві.

Таким чином, до італійців, і не враховуючи їх, решта висловлювались про начала досить скупо, хіба що, як ми сказали, вони бачили дві причини, і з них другу – ту, звідки рух, дехто визнають одну, а інші – дві. Щодо піфагорейців, то вони так само стверджували, що є два начала19, однак додавали – і цим їх думка відрізняється від інших, що межа, безмежне і єдине не якісь різні єства, як, напр., вогонь чи земля чи ще щось в цьому роді а саме безмежне і саме єдине є сутністю того, про що вони говорять, і тому число є сутністю всього. Ось як вони прямо заявляли про це, і стосовно суті речі вони почали міркувати і давати їй визначення, але розглядали її надто просто. Визначення їх були поверховими, і те, до чого насамперед підходило вказане ними визначення, вони і вважали за сутність речі, так якби хто вважав, що подвійне і два одне і те ж тому, що подвійне підходить насамперед до двох. Однак безсумнівно, що бути подвійним і бути двома не одне і те ж, інакше одне було б багатьма, як це у них і виходило...

Розділ VI

Після філософських вчень, про які йшла мова, з'явилось вчення Платона, в багатьох моментах яке підходило до піфагорейців, але таке, що має і свої особливості у порівнянні з філософією італійців. Замолоду зблизившись насамперед з Кратилом і гераклітівськими поглядами, згідно з якими все, що чуттєво сприймається, постійно тече, а знання про них немає, Платон і пізніше дотримувався таких самих поглядів. А так як Сократ займався питаннями моралі, природу ж в цілому не досліджував, а в моральному шукав загальне і перший звернув свою думку на визначення, то Платон, засвоївши погляд Сократа, доводив, що такі визначення стосуються не чуттєво сприйманого, а чогось іншого, бо, вважав він, не можна дати загального визначення чогось з чуттєво сприйманого, оскільки воно постійно змінюється. І ось це друге з існуючого він назвав ідеями, а все чуттєво сприймане, говорив він, існує поза ними і називається у відповідності з ними, бо через приналежність до ейдосів існує уся множина однойменних з ними (речей). Однак "приналежність" – це лише нове ім'я: піфагорейці стверджують, що речі існують, наслідуючи числа, а Платон, (змінивши ім'я), – що через приналежність. Але що таке приналежність чи наслідування ейдосів, дослідити це вони залишили іншим.

Далі, Платон стверджував, що окрім чуттєво сприйманого і ейдосів існують як щось опосередковуюче математичні предмети, що відрізняються від чуттєво сприйманих тим, що вони вічні і непорушні, а від ейдосів – тим, що є багато однакових таких предметів, в той час як кожний ейдос сам по собі тільки один.

І так як ейдоси є причинами всього іншого, то, вважав він, їх елементи є елементами всього існуючого. Начала як матерія – це велике і мале, а як сутність – єдине, бо ейдоси (як числа) виникають з великого і малого через приналежність до єдиного

Що єдине є сутність, а не що інше, що позначається як єдине, це Платон стверджував подібно до піфагорейців, і так само, як вони, що числа – причини сутності всієї решти; відмінна ж риса вчення Платона – це те, що він замість безконечного, чи невизначеного, як чогось одного визнавав двійку і невизначене виводив з великого і малого; крім того, він вважає, що числа існують окремо від чуттєво сприйманого, в той час як піфагорейці говорять, що самі речі не що інше як числа, а математичні предмети вони не вважають проміжними (опосередковуючими) між чуттєво сприймавними речами і ейдосами. А що Платон на відміну від піфагорейців вважав єдине і числа існуючими окремо від речей і що він ввів ейдоси, це має свою підставу в тому, що він займався визначеннями (адже його попередники до діалектики не були причетними), а двійку він проголосив другою основою тому, що числа, за винятком перших, зручно виводити з неї як з чогось такого, що надається для цього.

Однак в дійсності виходить навпаки: такий погляд є безпідставним. Бо ці філософи вважають, що з однієї матерії походить множинність, а ейдос породжує щось тільки один раз, між тим як цілком очевидно, що з однієї матерії виходить один стіл, а той, що приносить ейдос, будучи один, породжує багато (столів). Так само стосується і чоловіче до жіночого, а саме: жіноче запліднюється одним зляганням, а чоловіче запліднює багатьох; і, однак, це – подоба тих начал.

Ось як Платон пояснював собі предмет нашого дослідження. З сказаного ясно, що він розглядав тільки дві причини: причину суті речей і матеріальну причину (бо для решти ейдоси – причина суті його, а для ейдосів така причина – єдине); а стосовно того, що таке матерія, що лежить в основі, про яку як матерію чуттєво сприйманих речей говорять ейдоси, а як про матерію ейдосів – єдине, Платон стверджував, що вона є двійкою – велике і мале. Крім того, він проголосив ці елементи причиною блага і зла, один – причиною блага, другий – причиною зла, а її, як ми сказали, шукали і дехто з більш ранніх філософів, напр. Емпедокл і Анаксагор.

Розділ. VII

Тому що у протилежностей може бути щось проміжне і у деяких воно дійсно буває, то проміжне з необхідністю складається з протилежностей. Бо все проміжне належить до того ж самого роду, що і те, проміжним чого воно є. Дійсно, проміжним ми називаємо те, на що річ, що змінюється, повинна раніше змінитися (напр., якщо переходити через найменші проміжки від крайньої струни ліри до найвищої, то раніше прийдеш до проміжних звуків, а у кольорів- якщо йтимеш вд білого кольору до чорного – раніше до червоного і сірого кольору, ніж до чорного; і подібним чином у всієї решти); а перехід з одного роду в інший неможливий, хіба що привхідним чином, напр., від кольору до фігури1. Таким чином, проміжне повинно належати до одного і того ж роду – як одне проміжне з іншим, так і з тим, для якого воно є проміжним.

З іншого боку, все проміжне перебуває між певними протистоячими одна одній речами, бо саме серед них одних може відбуватися зміна сама по собі (тому немає проміжного між речами, що не протистоять одна одній, бо інакше зміна відбувалася б і в речах, що не протистоять одна одній). А серед видів протистояння суперечність немає жодного проміжного, адже суперечність означає саме таке протистояння, в якому одна з обидвох боків є притаманною будь-якій речі, тобто немає жодного проміжного, а з інших видів протистояння одне – це співвідносність, друге – позбавленість, третє – протилежності. З співвідносних же ті, як і не є протилежними одна одній не мають жодного проміжного; це тому, що вони не належать до одного і того ж роду (і справді, що може бути проміжним між знанням і тим, що пізнається?). Але між великим і малим таке проміжне є.

А якщо проміжне, як було доведено, належить до того ж самого роду і воно є проміжним між протилежностями, то воно з необхідністю складається з цих протилежностей. І справді, у цих протилежностей або буде якийсь (спільний) рід або ні. І якщо такий рід існує таким чином, що він є чимось, що передує цим протилежностям, то попередніми – протилежними одна одній- будуть ті видові відмінності, що утворили протилежності як види роду, бо види складаються з роду і видових відмінностей (напр., якщо біле і чорне – протилежності, при цьому перше є кольором, що розсіює зір, а друге кольором, що збирає його2, то ці видові відмінності – “розсіюючe” і “збираючe” – є чимось попереднім; таким чином і вони передують протилежності). Але ті (види), які розрізняються як протилежності, є протилежними у більшій мірі; і всі інші (види), тобто проміжні, повинні складатися з роду і видових відмінностей (так, напр., усі кольори, що є проміжними між білим і чорним, повинні позначатися як такі, що складаються з їх роду (а їх рід – колір) і з тих чи інших видових відмінностей; але ці відмінності не будуть першими протилежностями, інакше б будь-який колір був би або білий, або чорний,

значить вони будуть іншими; тому вони будуть проміжними між першими протилежностями, а перші відмінності – це “розсіююча” і збираюча”.

Ось чому треба насамперед дослідити, з чого складається проміжне між протилежностями, що не перебувають в середині роду, бо те, що перебуває в середині одного і того ж роду, з необхідністю складається з того, що не складається в один рід3, або саме є нескладеним. Протилежності ж не складаються одна з одної, тому вони є началами; а проміжне – або кожне (є нескладеним), або жодне не (є складене). Але будь-що виникає з протилежностей таким чином, що перехід в нього здійснюється раніше, ніж перехід в другу протилежність, бо у порівнянні з самими протилежностями воно буде володіти даною властивістю і у меншій мірі, і в більшій; тому от воно також буде проміжним між протилежностями. А тому і решта проміжних ланок – також складені, бо те, що (володіє даною властивістю) у більшій мірі, ніж одне, і в меншій, ніж друге певним чином складене з того, у порівнянні з чим (ця властивість) приписується йому в більшій мірі, ніж одне, і в меншій, ніж друге. Але тому що не існує нічого іншого в межах одного і того ж роду, що передувало б протилежностям, то все проміжне повинно складатися з протилежностей, тому от і все нижче – як протилежне, так і проміжне – складатиметься з первинних протилежностей. Таким чином, зрозуміло, що все проміжне належить до того ж роду, (що і протилежності), є проміжним між протилежностями і складаються з протилежностей.

Арістотель.

Метафізика. Книга 1, р. 3.

Психологія Арістотеля – велика сторінка в розвитку науки про людську душу, її проблеми, недоліки, заблудження мають історичне пояснення, її достоїнства дивовижні, безприкладні. Арістотель – мислитель, який глибоко висвітлив людині багато з темних глибин її власної природи.

...В трактаті “Про душу” справедливо бачили і поціновували не тільки класичне дослідження основних психічних функцій, взірцевий за часів Арістотеля аналіз і класифікацію психічних явищ, але також і майстерне дослідження, що було важливим для встановлення деяких фундаментальних понять гносеології, чи теорії пізнання. Особливо важливим здавалося (і виявилося) воно для розробки теорії сприйняття, для вчення про матеріальне джерело, чи про матеріально-чуттєву підставу початкових уявлень, на яке спирається увесь подальший розвиток і вся будівля наших понять про зовнішній і внутрішній світ.

В цьому плані не буде перебільшенням сказати, що Арістотель – справжній батько майбутньої матеріалістичної психології, а також вчення про те, що предмети наших чуттєвих сприйнять, які дають початок усім знанням, існують незалежно від самих цих сприйнять, об’єктивно, а не породжуються суб’єктивною організацією нашої сприйнятливості.

Валентин Асмус.

Аристотель. Соч.: в 4-х т. – М.: Мысль, 1976. – Т.1. – Ред. В.Ф.Асмус. – С.61-62.

Арістотель.

Про душу.

Арістотель. Про душу. – Соч.: в 4-х т. – М.: Мысль, 1976. – Т.І.

Розділ ІІ

Тому що ми сприймаємо те, що ми бачимо і чуємо, то необхідно сприймати або зором те, що він бачить, або іншим чуттям. Якщо зором, то він повинен сприймати і зір і його предмет – колір. Тому чи будуть два чуття для сприйняття одного і того ж, чи зір буде сприймати самий себе. Далі, якщо чуття, що сприймає зір, було б іншим, а не самим зором, то чи (цей ряд сприйнять) йшов би в безмежність, чи якесь чуття сприймало б саме себе, так що слід було б визнати це за першим чуттям.

Але виникає сумнів. Дійсно, якщо сприймати зором – значить бачити, а бачать колір чи предмет, що має колір, то, для того щоб бачити це, що бачить, повинно мати колір. Тому зрозуміло, що сприйняття зором не є однозначним: адже коли ми і нічого не бачимо перед собою, ми все ж розрізняємо зором темряву і світло, але тільки іншим способом; з іншого боку, і те, що бачить певним чином, є приналежним до кольору. Адже кожний орган чуття сприймає свій предмет без матерії. Тому і після зникнення сприйманих предметів в органах чуття залишаються відчуття і уява про ці предмети.

Дія сприйманого чуттям і дія чуття є тотожними, але буття їх не однакове. Я маю на увазі, напр., звук у дії і слух у дії. Адже буває, що володіючому слухом немає що чути, і те, що в змозі видавати звук, не завжди його видає. Але коли істота в змозі чути дійсно чує, а та, що в змозі видавати звук, дійсно його видає, тоді одночасно виходить слух у дії і звук у дії, і можна було б перше назвати тим, що чує (слуханням), а друге – тим, що звучить (звучанням). Якщо в дійсності рух – дія і зазнавання дії (перетерплювання) – відбувається в тому, на що спрямована дія, то і звук і слух в дії необхідно полягають в тому, що це є можливо. Адже дія того, що в змозі діяти і посувати, відбувається в перетерплюваному, тому зовсім не є необхідністю, щоб рушій самий приводився до руху. А саме: подібно до того як дія і перетерплювання (зазнання дії) відбуваються в перетерплюючому, а не в діючому, так і дія того, що відчувається і що в змозі відчувати відбувається в тому, що в змозі відчувати. Таким чином, дія того, що в змозі (стані) звучати є звук або звучання, в змозі (стані) слухати – слух або слухання, бо в подвійному смислі розуміють слух, в подвійному ж смислі і звук.Те ж саме можна сказати і про інші чуття і предмети, що нами сприймаються. Однак у деяких чуттів є назви для того і для іншого (напр., звучання і слухання), у інших же одне не має назви; так, зір у дії називають баченням, а для дії кольору немає назви; так само дія здатності відчувати на смак називають смаком, а для відчуваного на смак немає назви.

Тому що дія відчуваного і дія відчуваючого по суті одна дія, хоча буття у них неоднакове, то слух і звук, взяті в смислі дії, з необхідністю зникають чи зберігаються одночасно, і так само відчуване на смак і смак, і подібним чином у решти чуттів. Якщо ж їх брати в смислі можливості, то не є необхідним, щоб вони зникали чи зберігалися разом. Попередні ж філософи, що розмірковували про природу (Демокріт і його учні), говорили неправильно, вважаючи, що немає ні білого, ні чорного без зору, як немає смакових властивостей без чуття смаку. З одного боку це твердження правильне, з іншого – неправильне. А саме: тому що про відчування і відчуване говориться в двох значеннях: як про такі, що є у можливості (можливі) і в дійсності, – то для одного випадку сказане ними підходить, а для другого не підходить. Вони говорили безвідносно про те, про що безвідносно говорити не можна.

Якщо голос є певним чином співзвуччя, а голос і слух в якомусь смислі складають ніби щось одне, а в якомусь не одне і те ж, співзвуччя ж є співвідношенням, то і слух з необхідністю є певним співвідношенням. Тому будь – яка надмірність розладнює слух –

надмірність і високих і низьких звуків; так само надмірність у смакових властивостях розладнює смак, і надто яскраве чи надто темне в кольорах діє на зір руйнівно, і у відчуванні на нюх – міцний запах, чи буде він солодким чи гірким, – все це тому, що будь – яке відчуття є певним співвідношенням.

Тому відчуване і приємне, коли, напр., гостре, солодке чи солене входять до співвідношення чистими і не змішаними; саме в цьому випадку вони приємні. Взагалі ж більш приємним є змішення – співзвуччя, ніж високий чи низький звук, чи, в сприйманому на дотик (тепле), ніж те, що може бути нагріте чи охолоджене: адже відчуття є співвідношенням, надмірність же шкодить і розладнює.

Таким чином, кожне чуття звернене на сприйманюваний предмет, перебуваючи в своєму органі як такому, і розрізняє відмінності у сприйманому ним предметах, напр.: зір – біле і чорне, смак – солодке і гірке. Так само і з іншими чуттями. А тому що ми відрізняємо і біле від солодкого і кожну відчувану властивість від будь-якої іншої, то постає питання: за посередництвом чого ми сприймаємо, що вони є різними? За необхідністю, звичайно, за посередництвом чуття: адже все це є сприймане чуттями. Чи незрозуміло, що плоть не є останнім органом чуття: адже інакше було б необхідним, щоб те, що розрізняє, розрізняло, безпосередньо торкаючись її. Дійсно, не можливо розрізняти за посередництвом відокремлених одне від одного чуттів, що солодке є чимось відмінним від білого, але і те і інше повинно бути ясним чомусь єдиному. Адже інакше відмінність виявилась би завдяки тому, що я сприйняв одне, а ти – інше. Щось єдине повинно визначити, що це є різне, а саме що солодке відрізняється від білого. Тобто одне і те ж визначає цю відмінність. І як воно визначає це, так воно і мислить і відчуває.

Таким чином, зрозуміло, що не можуть відокремлені одне від одного чуття розрізняти відокремлене одне від одного. Звідси також випливає, що це неможливе в різні проміжки часу. Адже так само, як одне і те ж визначає, що благо і зло є різні, так і тоді, коли воно визначає, що перше не є другим, воно і визначає, що друге не є перше; і це “коли” вживається тут не як привходяще, тобто не так, як, напр., у висловлюванні: “Я тепер говорю, що це різне”, не стверджуючи, однак, що воно тепер різне; в наведеному ж випадку мається на увазі і те, що я тепер це говорю, і те, що воно тепер різне, тобто, і те і друге разом. Таким чином розрізняє щось неподільне і в неподільний час.

Але неможливо щоб одне і те ж як неподільне і в неподільний час здійснювало разом протилежні рухи: адже якщо солодке приводить чуття чи думку в такий-от рух, то гірке – в протилежний, а біле – ще по-інакшому. Чи не мається справа так, що розрізнююче в один і той же час неподільне і нероздільне за числом, а за буттям – роздільне? Адже з одного боку, воно сприймає різні предмети як в певному смислі ділиме, а з другого – як неділиме, бо забуттям воно ділиме, за місцем же і за числом неділиме. Чи це не так? Адже у можливості одне і те ж і неділиме (може містити у собі) протилежності, за буттям же не може бути одночасно (разом) білим і чорним. Так що якщо чуття і думка є такими, то вони не можуть одночасно приймати форми цих протилежних властивостей.

Хоча, тут справа мається так, як з тим, що дехто називає точкою: як одна (вона не ділима), як дві – ділима. Тобто, точку, що слугує межею між двома частинами лінії, можна розглядати одночасно і як початок однієї частини, і як кінець другої. Дійсно, розглядуване як неділиме, розрізняюче єдино і розрізняє одночасно; оскільки ж воно буває ділимим, воно одночасно двічі звернене на одну і ту ж точку. Оскільки ж воно розглядає межу як два, воно розрізняє дві властивості, і вони роздільні, ніби за посередництвом роздільної здатності. Оскільки ж воно єдине, воно розрізняє чимось єдиним і одночасно.

Ось яким чином визначено те начало, за посередництвом якого, як ми стверджуємо, жива істота здатна відчувати.

Розділ III

Так як душа відрізняється головним чином двома ознаками: по-перше, просторовим рухом; по-друге, мисленням, здатністю розрізнення і відчуттям, то може здатися, ніби і мислення і розуміння по суті свого роду є відчуттями. Адже за посередництвом того і другого душа розрізняє і пізнає існуюче. І древні (Демокріт, Емпедокл, Парменід, Анаксагор і Гомер) стверджують, що розуміти і відчувати – це одне і те ж.

... Адже всі вони вважають, що мислення є тілесним так само, як відчуття, і що і відчувають і розуміють подібне подібним... Між тим їм слід було б в той же час висловитися про те, що таке заблудження: адже воно ще більше властиве живим істотам, і душа немалий час витрачає на помилки. Тому необхідно визначити або, як дехто стверджує, що все, що є у відчуттях, істинне, або що заблудження походить від дотику з неподібним, а це (твердження) є протилежним положенню про те, що подібне пізнається подібним. Однак, очевидно, заблудження відносно протилежного і пізнання його однакові.

Таким чином, ясно, що відчуття і розуміння не одне і те ж. Адже перше є властивим усім тваринам, друге – небагатьом. Не тотожне з відчуттям і мислення, яке може бути і правильним і неправильним: правильне – це розуміння, пізнання і істинна думка, неправильне – протилежне їм; але і це мислення не є тотожне з відчуттям: адже відчуття того, що сприймається лише одним окремим чуттям, завжди є істинним і є у всіх тварин, а розмірковувати можна і помилково, і міркування не є властивим жодній істоті, що не наділена розумом.

Уява ж є чимось відмінним і від відчуття (їх ототожнював Демокріт), і від міркування; вона не виникає без відчуття, а без уяви неможливе жодне судження; а що уява не є ні мисленням, ні судженням – це ясно. Адже вона є станом, який є у нашій владі (бо ж можна наглядно уявити собі щось подібно до того як це роблять ті, хто користуються особливими способами запам'ятовування і які вміють створювати образи), продукування ж думок залежить не від нас самих, бо думка з необхідністю буває чи помилковою, чи істинною. Далі, коли нам щось здається таким, що навіює жах чи страх, ми відразу ж відчуваємо жах чи страх, і відповідно коли щось нас заспокоює. А при уяві у нас такий самий стан, як при розгляданні картини, на якій зображене щось страхітливе чи заспокоюючe.

Маються також відмінності і в самому продукуванні суджень: пізнання, гадка (думка), розуміння і протилежне їм...

А так як мислення є чимось відмінним від відчуття і воно здається, з одного боку, діяльністю уяви, з другого – продукуванням суджень, то після розгляду уяви треба буде сказати і про мислення. Таким чином, якщо уява є тим, завдяки чому у нас виникає, як говорять, образ, до того ж образ не в переносному смислі, то вона є однією з тих здібностей чи властивостей, завдяки яким ми розрізняємо, чи знаходимо ми істину чи помиляємося. А такими є відчуття, думка, пізнання, розум.

Що уява не є відчуттям, випливає з такого. А саме: відчуття є або можливістю, або дійсністю, напр. зір і бачення; уявлення ж виникає і за відсутності того і другого, напр. у снах (тобто, коли відчуття не діє). Далі, відчуття є завжди, а уява ні. Якби вони були в дії одне і те ж, то, можливо, уява була б властивою всім тваринам. Але очевидно, вона не всім є властивою, напр.: не властива мурашці, бджолі, хробаку. Далі, відчуття завжди є істинними, а уявлення у більшості брехливі. І коли ми виразно сприймаємо предмет, ми не говоримо, напр.: "Нам уявляється, що це людина", швидше навпаки: коли ми сприймаємо не виразно, тоді сприйняття може бути істинним чи брехливим. Крім того, і з заплющеними очима нам щось уявляється.

Але уява не належить жодній з тих властивостей, які завжди досягають істини, якими є пізнання і розум. Адже уява буває також і оманливою.

Таким чином, залишається розглянути, чи не є уява думкою (як це вважав Емпедокл): адже думка буває і істинною і хибною. Але з думкою пов'язана віра (дійсно, не може той, хто має думку, не вірити цій думці), між тим, як жодній тварині віра не є властивою, уява ж – багатьом. Далі, будь-якій думці є супутньою віра, а вірі і – переконання, переконання ж – розумна основа (підстава). А у деяких тварин хоча і є уява, але розуму у них немає.

Таким чином, очевидно, що уява не може бути ні думкою, якою супроводжується чуттєве сприйняття, ні думкою, що засновується на чуттєвому сприйнятті, ні поєднанням думки і чуттєвого сприйняття (точка зору Платона). І це зрозуміло з сказаного, а також з того, що думка може бути нічим іншим, як тільки про те, що є предметом сприйняття. Я маю на увазі що уявлення могло би бути, напр., поєднанням думки про біле і сприйняття білого, але не поєднання думки про благо і сприйняттям білого. В такому разі уявлення було б думкою про те ж, що сприймається не як приходяще. Разом з тим можна собі уявляти хибно те, про що є в той же час правильне судження, напр., Сонце уявляється розміром в одну ступню, однак ми переконані, що воно є більшим за Землю. Таким чином, довелося б або відкинути свою правильну думку, яку мав той, що уявляє, хоча предмет і залишається незмінним і уявляючий не забув цієї думки і його не переконали в ній, або, якщо він ще дотримується своєї думки, то вона з необхідністю і істинна і хибна; думка ж стає хибною, якщо предмет непомітно змінився. Таким чином, уява не є жодною з вказаних здібностей, ні поєднанням їх.

Але так як дещо, що приведене в рух, само може привести до руху і інше, уява ж є, як вважають, певним рухом і не може виникнути без відчуття, а виникає лише у відчуваючих і має відношення до відчуваних, і так як рух може виникнути завдяки відчуттю, що є, і рух цей повинен бути подібним до відчуття, то уява, треба вважати, є таким рухом, який не може бути без відчуття і не може бути у тих, що не відчувають; а істота, наділена уявою, робить і відчуває багато з того в залежності від цього руху, і уява може бути і істинною і хибною. А буває це ось чому. По-перше, відчуття того, що сприймається лише одним окремим чуттям, істинне чи ж помиляється лише в найнезначнішому ступені. По-друге, є відчуттям того, що є супутним такому сприйманому як привходяще; в цьому випадку вже є можливими помилки; дійсно, в тому, що це бліде, відчуття не помиляється; але в тому, чи є блідим це чи щось інше, помилки можливі (тобто помилковим є не саме відчуття, а приписування відчуваної якості не відповідному предмету). По-третє, є відчуття спільних властивостей, пов'язаних з тими предметами, яким належить те, що сприймається лише окремим одним чуттям; я маю на увазі, напр., рух і величину, які є супутними від чуваному і стосовно яких найшвидше можливі помилки при чуттєвому сприйнятті. Рух же, що виникає від відчуття в дії, відрізняється в залежності від того, від якого з цих трьох видів відчуття він походить. В першому разі рух буде істинним, коли в наявності відчуття (коли предмет сприймається актуально, уява відповідає дійсності так само, як відчуття; коли ж відчуття припиняється, ослаблення руху, що виник від нього, може створити образ); в двох решта воно може бути хибним і при наявності, і при відсутності відчуття, і здебільшого, коли відчуване перебуває на віддалі. Таким чином, якщо в уяві немає нічого іншого, окрім згаданого, і вона є як раз те, про що йшлося, то вона є рухом, що виникає від відчуття в дії.

Тому що зір є найважливішим із чуттів, то і назву свою уява (фантазія з грецької мови) одержала від світла, тому що без світла не можна бачити. І завдяки тому, що уявлення зберігаються (в душі) і подібні до відчуттів, живі істоти в багатьох випадках діють у відповідності з цими уявленнями: одні – тому, що не наділені розумом, – такими є тварини, інші – від того, що їх розум не раз затьмарюється пристрастю чи хворобами, чи сном, – такими є люди...

Розділ IV

Щодо тієї частини душі, якою душа пізнає і розуміє, – чи відокремлювана вона, при цьому відокремлювана вона не просторово, а лише подумки, то необхідно розглянути, якою є її відмінна риса і як саме відбувається мислення.

Так ось, якщо мислення подібне до відчуття, то воно або щось зазнає від осягнутого розумом, чи воно є чимось іншим в цьому роді. Мислення, звичайно, не повинно бути змушене до чогось (мова йде про незмушеність розуму такій дії сприйманих об'єктів, яке має місце при чуттєвому сприйнятті), а повинно бути в стані сприймати форми, тобто в можливості повинно бути таким, яке осягається розумом, але не самим осягаючим розумом, і так само як здатність відчуття стосується від чуваного, так і розум – до осягуваного розумом. І оскільки розум може мислити все, йому необхідно не бути змішаним будь-з-чим, щоб, як сказав Анаксагор, панувати над всім, тобто щоб (все) пізнавати. Адже чуже, з'являючись поряд з розумом, заважає йому і закриває його (інакше кажучи, якби розум був з чимось змішаним, тобто з'єднаний з тілом, то, як вияснюється нижче, він володів би певною якістю, яка завжди домішувалась би до предмета думки, заважаючи його осягненню). Таким чином, розум за природою не що інше, як здатність. Так ось, те, що ми називаємо розумом в душі, до того, як воно мислить, не є будь-що дійсне з існуючого (я розумію як розум те, чим душа міркує і судить про щось). Тому немає розумної підстави вважати, що розум з'єднаний з тілом. Адже в цьому випадку він виявився б володіючим якоюсь певною якістю, він був би холодним чи теплим чи мав би якийсь орган, як має його здатність до відчуття; але нічого такого немає. Тому не помиляються ті, хто говорить (тобто Платон), що душа є місцезнаходженням форм, з тим уточненням, що не вся душа, а мисляча частина, і має форми не в дійсності, а у можливості.

Що непіддатливість до змін не є однаковою у здатності до відчуття і мислительної здатності, це з'ясується, якщо розглянути органи чуттів і відчуття. Чуття не в змозі сприймати (біль, слабке), коли сила від чуваного надто велика, напр. сприймати (слабкий) звук серед голосних звуків, і не можна ні бачити, ні відчувати нюхом (біль, слабкий колір і запах) серед надто яскравих кольорів і надто різких запахів. Розум же, навпаки, коли щось мислить, що вимагає великого напруження, мислить те, що вимагає великого напруження, не гірше, а навіть краще. Справа в тому, що здатність відчуття неможлива без тіла, розум же існує окремо від нього.

Коли розум стає кожним (мисленим) в тому смислі, в якому говорять про знаючого як про дійсно знаючого (а це буває, коли розум спроможний діяти, спираючись на самого себе), тоді він так само є певним чином у можливості, але не так, як до навчання чи набуття знань, і тоді він в змозі мислити самого себе.

А так як не одне і те ж величина і єство величини, вода і єство води (і так само у багатьох речей, але не у всіх, бо у деяких предметів це одне і те ж), то постає питання, чи розрізняє душа єство плоті і плоть різними здатностями чи однією і тією ж, але такою, що перебуває в різному стані. Адже плоть не існує без матерії, а як кирпате (тут протиставляється "вдавленому" служить для позначення чогось конкретно-речовинного), вона є ось це ось в цьому (тобто дана плоть в даній матерії). Здатністю відчуття душа розрізняє тепло і холод, тобто те, певне співвідношення чого є плоть; єство ж плоті душа розрізняє іншою здатністю: або існуючої окремо від здатності відчуття, або перебуваючій з нею в такому відношенні, як ламана лінія сама з собою, коли вона випрямляється (тут пряма лінія слугує аналогом матеріального взагалі, а ламана лінія як щось наступне по відношенню до прямої – аналогом предметів, що складаються з сполучення в певній пропорції тих чи тих елементів (напр., плоті, що складається з певних частин землі і вогню).

В свою чергу в абстрактних предметах пряме сприймається так само, як кирпате: адже пряма лінія пов'язана з щільним (тобто пов'язана з тілом). Якщо ж прямизна і пряме не одне і те ж, то суть буття прямого сприймається чимось іншим: адже тут буде двійка (у вченні Платона двійка виступає як ідея матерії і відноситься до матерії, як прямизна – до прямої). Таким чином, душа розрізняє це або іншою здатністю, або тією ж, але перебуваючої в іншому стані. І значить взагалі, як (форми) речей відокремлювані від матерії, так справа мається і з тим, що стосується розуму.

Можна було б спитати: якщо розум є чимось простим, що нічому не підвладне, і з нічим немає нічого спільного, як говорить Анаксагор, то як він буде мислити, якщо мислити означає щось перетерплювати? Адже оскільки те і те (тобто розум і осягальне розумом) має дещо спільне, одне, очевидно, є діючим, друге – перетерплюючим. І далі: чи може розум мислити самого себе? Дійсно, в такому разі або розум є властивим усім іншим предметам, якщо він самий є мислимим не по-іншому (тобто мислимий через себе), адже мислиме за видом є єдиним, або в ньому буде перебувати щось таке, що робить його, як і решту, предметом думки. Чи перетерплювання розуму має той загальний смисл, а саме що у можливості розум певним чином є те, що він мислить, в дійсності ж ні, поки він не мислить його. Тут повинно бути так, як на дошці для писання, на якій в дійсності ще нічого не написано; такий самий і розум. І він мислимий так само, як все інше мислиме. Адже у безтілесного мисляче і мислиме – одне і те ж, бо умоглядне пізнання і умоглядно пізнаване – одне і те ж. Залишається вияснити причину, чому розум не мислить постійно. У матеріальних предметах кожне мислиме мається лише у можливості. Тому розум не буде властивим таким предметам; адже розум є можливістю таких предметів без матерії, але йому мислиме буде властивим.

Арістотель. Про душу. – Соч.: в 4-х т. – М.: Мысль, 1976. – Т.І.

Гегелева філософія дуже складна, я мушу признатися, що він – найважчий для розуміння з усіх видатних філософів.

Бертран Рассел

(Рассел Бертран. Історія західної філософії / Пер. з англ. Ю.Лісняка, П.Таращука. – К.: Основи, 1995. – С.608.

Георг-Вільгельм-Фрідріх Гегель

Категорії і закони діалектики. Якість, кількість, міра

Кожна сфера логічної ідеї виявляється певною цілісністю визначень і певним зображенням абсолюта. Таким є також і буття, яке містить в середині себе три ступені: якість, кількість і міру. Якість є в першу чергу тотожна з буттям, визначеність, так що щось перестає бути тим, чим воно є, коли воно втрачає свою якість. Кількість є, навпаки, зовнішня до буття, байдужа до нього визначеність. Так, наприклад, будинок залишається тим, чим він є, чи буде він більший чи менший, і червоне залишається червоним, чи буде воно світлішим чи темнішим. Третя ступінь буття, міра, є єдністю перших двох, якісна кількість. Всі речі мають свою міру, тобто кількісно є визначеними, і для них байдуже, чи будуть вони більш чи менш великими; але разом з тим ця байдужість має також свою межу, при переході через яку при подальшому збільшенні чи зменшенні речі перестають бути тим, чим вони були. Міра слугує відправним пунктом переходу до другої головної сфери ідеї – до сутності.

Наведені тут три форми буття саме тому, що вони є першими, по суті разом з тим є й найбіднішими, тобто найабстрактнішими. Безпосередня чуттєва свідомість, оскільки вона

також і мислить, обмежується переважно абстрактними визначеннями якості і кількості. Ця чуттєва свідомість розглядається звичайно як найбільш конкретне і, значить, разом з тим і найбільш багате: вона, однак, такою є лише за матеріалом; щодо думки, що міститься в ній, вона, навпаки, найбідніша і абстрактна.

Діалектичне заперечення.

Треба нагадати про подвійне значення нашого німецького виразу "знімати". Під зняттям ми розуміємо, по-перше, усунути, заперечити і говоримо, у відповідності з цим, що закон, заклад є відміненим, усуненим. Але зняття означає також збереження, і ми говоримо в цьому смислі, що дещо збережене. Ця подвійність в слововживанні в німецькій мові, за яким одне і теж слово має негативний і позитивний смисл не повинна розглядатися як випадкова, і тим не менше ми маємо дорікнути мові, бо вона призводить до плутанини, а повинні бачити в ній спекулятивний дух нашої мови, що переступає через межі лише розсудкового "або-або".

Перехід кількісних змін у якісні.

Дано відношення міри, певна самостійна реальність, якісно яка є відмінною від інших. Таке для-себе-буття в зв'язку з тим, що воно в той же час по суті своїй є певним відношенням визначених кількостей, відкрите для зовнішності і для кількісної зміни; воно має простір, в межах якого воно залишається байдужим до цієї зміни і не змінює своєї якості. Але виникає така точка цієї зміни кількісної, в якій змінюється якість, визначена кількість виявляється специфічною, так що змінене кількісне відношення перетворюється на деяку міру і тим самим в нову якість, на нове дещо. Відношення, що змінило перше, є визначеним ним почасти в тому смислі, що моменти, які перебувають у сродності, якісно є тими ж самими, почасти в тому, що тут є кількісна неперервність. Але так як відмінність стосується цього кількісного, то нове дещо ставиться байдуже до попереднього; відмінність між ними є зовнішньою відмінністю визначеної кількості. Вона з'являється, таким чином не з попередньої, а безпосередньо з себе, тобто з внутрішньої, ще не вступившої в наявне буття специфічної єдності. Нова якість чи нове дещо піддане такому ж процесу своєї зміни і т. д. до безкінечності.

Оскільки рух від однієї якості до другої відбувається в постійній безперервності кількості, постільки відношення, що наближується до деякої якісної точки, що розглядається кількісно, розрізняється лише як "більше" і "менше". Зміна з цього боку є поступовою. Але поступовість стосується тільки зовнішнього аспекту зміни, а не якісного її аспекту; попереднє кількісне відношення, що є безконечно близьким до наступного, все ще є другим якісним існуванням. Тому з якісного боку абсолютно переривається чисто кількісний поступальний рух вперед, що не складає межі в собі самому; так як нова якість, що з'являється, за своїм чисто кількісним співвідношенням є у порівнянні з зникаючим невизначено другим, байдужою якістю, то перехід є стрибком; обидві якості положені як цілковито зовнішні одна щодо одної.

Звичайно намагаються зробити зміну зрозумілою, пояснюючи її поступовістю переходу; але поступовість є швидше як раз виключно тільки байдужою зміною, протилежністю якісній зміні. В поступовості швидше знімається зв'язок обидвох реальностей, однаково, чи беруть їх як стани чи як самостійні речі; положено, що жодна з них не є межею другої і що вони цілком є зовнішніми одна щодо другої; тим самим усувається як раз те, що вимагається для розуміння, як би мало не вимагалося для цього відношення.

В хімічних з'єднаннях зустрічаються при прогресуючій зміні пропорцій змішування якісні вузли і стрибки, що дві речовини на окремих точках шкали змішування утворюють продукти, які виявляють особливі якості. Ці продукти відрізняються одне від одного не

тільки як “більше” і “менше”, і однаковим чином вони ще не дані, хоча б лише у меншому ступені, разом з відношеннями, що є близькими до цих вузлових відношень, але є пов’язаними з самими такими вузловими точками. Напр., з’єднання кисню та азоту дають різні азотні окиси та кислоти, що з’являються лише за визначених кількісних відношеннях і володіючи сумісно різними якостями, так що на проміжних точках пропорцій змішування не одержиться жодних специфічно існуючих сполук. Чи напр., вода, коли змінюється її температура, не тільки стає від цього менш теплою, але і проходить через стани затвердіння, крапельної рідини і пружної рідини; ці різні стани наступають не поступово, чисто поступова зміна температури раптом переривається і затримується цими точками, і поява другого стану є стрибком. – Будь-яке народження і будь-яка смерть – це не триваюча поступовість, а, навпаки, перерва такої поступовості і стрибок з кількісної зміни в якісну.

Говорять: в природі не буває стрибків, і звичайна уява, коли вона хоче осягнути деяке виникнення чи переходження, вважає, як ми вже сказали вище, що осягне їх, уявляючи їх собі як поступове походження чи зникнення. Але ми показали, що взагалі зміни буття суть не тільки перехід однієї величини в іншу, але і перехід якісного в кількісне і навпаки, іностановлення, яке є перервою поступового і якісно інше у порівнянні з попереднім існуванням. Вода через охолодження стає твердою не поступово, так, щоб стати (спочатку) кашоподібною, а потім поступово затвердіти до щільності криги, а твердіє одразу; вже досягнувши температури точки замерзання, вона все ще може цілковито зберігати свій рідкий стан, якщо він залишиться в спокої, і найменше здригання приводить її в стан твердості.

В галузі моральної, оскільки моральне розглядається в сфері буття, має місце такий же перехід кількісного в якісне, і різні якості виявляються заснованими на різниці величин. Саме через “більше” і “менше” міра легковажності порушується і з’являється дещо цілковито інше – злочин, саме через “більше” і “менше” справедливість переходить в несправедливість, доброчинність у порок. – Так само ж держави за інших однакових умовах набирають різного якісного характеру через відмінності в їх величині. Закони і державний устрій перетворюються на щось інше, коли збільшується розмір держави і зростає кількість громадян. Держава має міру своєї величини, переходячи через яку вона внутрішньо нестримно розпадається при тому ж державному устрої, який за другого розміру складав би щастя і силу.

Критика законів формальної логіки. Закон тотожності.

Сутність відображається, видима всередині себе чи є чистою рефлексією; таким чином, вона є лише співвідношенням з собою, але не як безпосереднє співвідношення, а як рефлектоване, – вона є тотожністю з собою.

Примітка. Ця тотожність є формальною чи розсудковою тотожністю постільки, оскільки її втримують і абстрагують від відмінності. Або ж абстракція швидше і є баченням цієї формальної тотожності, перетворення зсередини себе конкретного в цю форму простоти, байдуже, чи відбувається це перетворення так, що частина наявного в конкретній багатоманітності опускається (за посередництвом так званого аналізування) і виокремлюється лише одна його частина, чи так, що опускаються відмінності багатоманітних визначеностей, вони зливаються в одну визначеність.

...Дуже важливо відповідним чином зрозуміти істинне значення тотожності, а для цього насамперед потрібно, щоб вона розумілася не тільки як абстрактна тотожність, тобто не як тотожність, що виключає відмінність. Це той пункт, яким відрізняється будь-яка погана філософія від того, що єдино і заслуговує на назву філософії. Тотожність в її істині як ідеальність безпосередньо сущого є високим визначенням як для нашої релігійної свідомості, так і для будь-якого взагалі мислення і свідомості... Так само ж слід сказати, що тотожність як усвідомлення самого себе є те, чим відрізняється людина від

природи взагалі і від тварин зокрема; остання не доходить до осягнення себе як “я”, тобто як чистої єдності себе в самій собі. Щодо, далі, значення тотожності для мислення, то тут найважливіше не сплутувати істинної тотожності, що міститься в собі як зняті буття і його визначення, з абстрактною, тільки формальною тотожністю. Всі ті звинувачення в однобічності, жорстокості, незмістовності і т. д., які так часто закидають мисленню з точки зору почуття і безпосереднього споглядання, мають своєю підставою неправильне передумову, що діяльність мислення являє собою лише діяльність абстрактного ототожнення, формальна логіка сама підтверджує цю передумову тим, що виставляє висвітлений в попередньому параграфі ніби вищий закон мислення. Якби мислення не було чимось іншим, ніж ця абстрактна тотожність, то воно повинно було б бути визнаним найзайвішою і найскучнішою справою. Поняття і, далі, ідея є тотожними, правда, з собою; вони, однак, тотожні з собою лише остільки, оскільки вони разом з тим містять в собі також і відмінність...

Сутність є лише чистою тотожністю і відображенням, видимість зсередини самої себе, оскільки вона є співвідносною з собою негативністю і, таким чином, відштовхуванням себе від самої себе; вона, таким чином, суттєво містить в собі визначення відмінності.

Відмінність, протилежність, суперечність.

Відмінність є: 1) безпосередня відмінність, різність, тобто відмінність, в якій розрізнені суть кожне само по собі те, що вони суть, і кожне з них байдуже до свого співвідношення з іншими, яке, таким чином, є для нього чимось зовнішнім. Наслідком байдужості розрізнених до своєї відмінності остання перебуває поза ними в чомусь третьому, що проводить порівняння. Ця зовнішня відмінність є як тотожність співвіднесених подібність, а як нетотожність їх – неподібність.

Примітка. Розсудок доводить роз’єднання цих визначень до такого ступеню, що, хоча порівняння має один і той самий субстрат для подібності і неподібності, воно все ж бачить в них різні аспекти цього субстрату і різні точки зору на нього; однак подібність, взята сама по собі, є відмінністю.

Добавлення. Саме тим, що розсудок приступає до розгляду тотожності, він по суті справи вже виходить за свої межі і має перед собою не тотожність, а відмінність в образі голої різності (неоднаковості). Коли ми саме говоримо, згідно з так званим законом мислення, законом тотожності: море є море, повітря є повітря, місяць є місяць і т. д., то ми вважаємо ці предмети байдужими одне до одного, і ми, таким чином, маємо перед собою не тотожність а відмінність. Але ми відтак не зупиняємося також і на розгляді речей лише як різних, а порівнюємо її одну з одною і отримуємо завдяки цьому визначення подібності і неподібності. Заняття конечних наук полягає в значній частині в застосуванні цих визначень, і коли в наш час говорять про науковий розгляд, то за цим переважно розуміють той метод, який має на меті порівнювати покладені до розгляду предмети. Не можна не вважати, що таким шляхом було досягнуто деяких досить значних результатів, і в цьому плані слід особливо наголосити на великих успіхах новітнього часу в галузі порівняльної анатомії і порівняльного мовознавства. При цьому, однак, ми не тільки повинні зауважити, що вчені заходили надто далеко, вважаючи, що цей порівняльний метод можна застосувати з однаковим успіхом у всіх галузях пізнання, але повинні особливо ще, крім того, підкреслити, що одне лише порівняння не може дати повного задоволення наукової потреби і що вищезгадані досягнуті цим методом результати повинні розглядатися лише як хоча і необхідні, але все-таки підготовчі роботи для дійсного осягаючого пізнання. Поскільки, з рештою, при порівнянні мова йде про те, щоб звести наявні відмінності до тотожності, математика повинна розглядатися як наука, в якій ця мета досягнута найбільш повно, і вона досягла цього успіху саме тому, що

кількісна відмінність представляє собою лише цілковито зовнішню відмінність. Так, напр., геометрія при розгляді якісно різних трикутника і чотирикутника відходить від цієї якісної відмінності і визнає їх рівними одне одному за своєю величиною. Ні емпіричні науки, ні філософія зовсім не повинні заздрити математиці через цю її перевагу, це випливає, крім того, з того, що ми зауважили вище щодо голої розсудкової тотожності.

Подібність є тотожністю лише таких речей, які не суть одні і ті ж, не тотожні одне одному, і неподібність є співвідношенням між неподібними речами. Ці два визначення, таким чином, не роз'єднані, не розпадаються на байдужі одне одному різні аспекти чи точки зору, а кожне з них відображується в другому. Різність є тому відмінністю рефлексії чи відмінністю в самій собі, визначеною відмінністю.

Добавлення. Між тим як просто тільки розрізнені виявляють себе байдужими одне до одного, подібність і неподібність суть, навпаки, парою визначень, які безперечно співвідносяться одне з одним і кожне з яких не може мислитися без другої1. Цей поступальний рух від голої різності до протилежності ми зустрічаємо вже в буденній свідомості остільки, оскільки ми погоджуємося з тим, що порівняння має смисл лише при передбаченні наявної подібності. Тому, коли ставиться завдання вказати будь-яку відмінність, ми не припускаємо великої кмітливості тому, хто відрізняє одне від одного лише такі предмети, відмінність між якими безпосередньо явлена (як напр., перо і верблюд), так само, з другого боку, скажуть, що той, хто вміє порівнювати між собою тільки близькі предмети (напр., бук з дубом чи собор з церквою), не виявляє великого мистецтва в порівнянні. Ми вимагаємо, таким чином, тотожності при відмінності і відмінності при тотожності. Не дивлячись на це, в галузі емпіричних наук досить часто трапляється, що через одне з цих двох визначень забувають про друге, і то бачуть однобічно завдання науки в зведенні наявних відмінностей до тотожності, то так само однобічно бачать це завдання в знаходженні нових відмінностей. Це ми бачимо в основному в природознавстві. Тут в першу чергу ставлять собі завдання відкриття все нових і нових речовин, сил, родів, видів і т. д.; чи, йдучи за іншим напрямком, доведення того, що тіла, які до цього вважалися простими, суть в дійсності складними; фізики і хіміки новітнього часу з насмішками говорять про древніх, які задовольнялися лише чотирма і то не простими елементами. Але з другого боку, бачать одну лише тотожність; у відповідності з цим не тільки електрика і хімізм розглядаються як істоти тотожні, але навіть органічні процеси травлення і асиміляції розглядаються як тільки хімічні процеси. Ми зауважили, що якщо нерідко новітню історію, кепкуючи, прозивали філософією тотожності, то по суті справи як раз філософія, і головним чином спекулятивна логіка, показує ницість чисто розсудкової тотожності, що абстрагується від відмінності, хоча вона потім наголошує, в будь-якому разі так само енергійно, на тому, що ми не повинні заспокоюватися на одній лише голій різності, а повинні пізнавати внутрішню єдність усього сущого...

Позитивне є знову тотожністю, але в її вищій істині, тотожність як тотожне співвідношення з самим собою, і в той же час вона є тотожність як та, що не є негативне. Негативне саме по собі є нічим іншим, як самою відмінністю. Тотожне насамперед як таке є те, що немає визначення; навпаки, позитивне є тотожне з собою, але тотожне з собою як визначене в протилежність деякому другому, а негативне є відмінність, як така, з тим визначенням, що вона не є тотожністю. – Це відмінність відмінності в ній самій.

Звичайно вважають, що у відмінності між позитивними і негативними ми маємо абсолютну відмінність. Вони обидві, однак, в собі одне і те ж, і можна було б тому назвати позитивне також і негативним і, навпаки, негативне позитивним. Так, напр., володіння і борг не є двома особливими, самостійно існуючими видами володіння. Те, що у одного, у боржника, являє собою дещо негативне, те у другого, у кредитора, є чимось позитивним. І це вірно також і щодо шляху на схід, який є також шляхом на захід. Позитивне і негативне, таким чином, суттєво зумовлюються один одним і існують лише у своєму співвіднесенні

одне з одним. Північний полюс у магніту не може бути без південного і південний не може бути без північного. Якщо розріжемо магніт на дві половини, то у нас не буде в одному куску північний полюс, а в другому південний. Так само ж і в електриці додатня і від'ємна електрики не суть два різних, окремо існуючих флюїди. Взагалі в протилежності різне має як протистояче собі не тільки якесь інше, але і своє інше. Буденна свідомість розглядає розрізнені як байдужі одне до одного. Говорять так: я – людина, а довкола мене – повітря, вода, тварини і взагалі інше. Але філософія має на меті позбутися байдужості і пізнати необхідність речей, за якою інше виступає як протистояще своєму іншому. Нак, напр., неорганічна природа не повинна розглядатися тільки як щось інше, ніж органічний світ, але повинна розглядатися також і як його необхідне інше. Вони перебувають у суттєвому співвідношенні одне з одним, і одне існує лише остільки, оскільки воно виключає з себе друге і саме через це співвідноситься з ним. Так само природа ж не існує без духа і дух без природи. Ми взагалі робимо дуже важливий крок уперед, коли ми в царині думки перестаємо говорити: можливе ще і інше. Говорячи таким чином, займаються випадковим, істинне ж мислення, як було відмічено вище, є мислення про необхідне. – Те, що новітнє природознавство дійшло визнання протилежності, сприйманої нами найближчим чином в магнетизмі як полярність, чимось, що проходить червоною ниткою через всю природу, всезагальним законом природи, це ми, без сумніву, повинні визнати суттєвим кроком вперед в науці; але можна було б разом з тим вимагати, щоб поряд з протилежністю не продовжували би без подальших пояснень користуватися визначенням гола різність (відмінність). Так, напр., кольори то справедливо розглядаються як протистоящі одне одному в полярній протилежності (як так звані доповнюючі кольори), то потім кольори червоне, жовте, зелене і т. д. знову розглядаються як байдужі один до одного і як чисто кількісні відмінності.

Замість того щоб говорити згідно з законом виключення третього (який є законом абстрактного розсудку), ми швидше повинні були б сказати: все протилежне. І по суті справи ніде – ні на небі, ні на землі, ні в духовному світі, ні в світі природи – немає такого абстрактного "або/або", як це стверджує розсудок. Все будь-де існуюче є певне конкретне і, таким чином, певне зсередини самого себе різне і протилежне. Конечність речей і полягає в тому, що їх безпосереднє наявне буття не відповідає тому, що вони є в собі. Так, напр., в неорганічній природі кислота є в собі і разом з тим і основою, тобто її буття полягає лише в її співвіднесенні з іншим. Але це ж означає, що кислота не є чимось спокійно перебуваючим в протилежності, а прагне до того, щоб положити себе як те, що вона є в собі. Суперечність – ось що по суті справи рухає світом і смішно говорити, що суперечність не може мислити. Правильним в цьому твердженні є лише те, що суперечністю справа не може завершитись і що вона (суперечність) знімає себе сама через себе. Але знята суперечність не є абстрактною тотожністю, бо остання сама є лише одним аспектом протилежності. Найближчим результатом покладеної як суперечність протилежності є основа, яка містить в собі як зняті і низведені лише до ідеальних моментів і тотожність, і відмінність.

Перехід суперечності в основу.

Позитивне є те розрізнене, яке повинно бути самостійним і разом з тим не повинно залишатися байдужим до свого співвідношення із своїм іншим. Негативне повинно не менше бути самостійним негативним співвідношенням з собою, бути для себе, але разом з тим воно як негативне необхідно повинно мати це своє співвідношення з собою, своє позитивне лише в іншому. Обидва, таким чином, суть покладена суперечність, обидва суть в собі одне і те ж. Обидва суть одне і те ж і для себе, так як кожне з них є зняттям другого і самого себе. Вони обидва тому занурюються в основу2, чи, інакше кажучи, суттєва відмінність, як відмінність у собі і для себе є безпосередньо лише відмінність себе від самого себе, містить в собі, таким чином, тотожність; до такого цілковитого у собі і

для себе сущої відмінності належить, таким чином, як сама вона, так і тотожність. – Як співвідносна з собою відмінність вона вже проголошена також і як тотожна з собою, і протилежне є взагалі те, що містить в середині самої себе одне і його інше, себе і своє протилежне. В середині-себе-буття сутності, визначене таким чином, є основою.

Закон достатньої основи.

Основа є єдністю тотожності і відмінності, вона є істиною того, чим виявляється відмінність і тотожність, рефлексія в середину себе, яка є так само ж і рефлексією в інше, і навпаки. Вона є сутність, покладена як цілісність.

Примітка. Закон основи говорить: все має свою достатню основу, тобто істинна суттєвість чогось не полягає ні у визначенні чогось як тотожного з собою, ні в його визначенні як різного, ні в його визначенні як тільки позитивного чи тільки негативного, а полягає в тому, що щось має своє буття в чомусь другому, яке як його тотожне з собою є його суттю. Остання також є не абстрактною рефлексією в середину себе, а рефлексією в друге. Основа є в середині себе суща сутність, сутність є суттєвим чином основою, і вона є основою чогось, основою деякого іншого.

Суперечність і її примирення.

Якщо перші визначення рефлексії – тотожність, різність і протиставлення – знайшли кожне своє вираження в особливому реченні, то тим більше повинно було би бути сформульоване у вигляді речення те визначення, в яке вони переходять як у свою істину, а саме суперечність. Так що треба було б сказати: всі речі є суперечливими в самих собі; і притому в тому смислі, що це речення виражає у порівнянні з іншими істину і сутність речей. – Суперечність, що виступає в протиставленні, є лише розвиненим нічим, ніщо, що міститься в тотожності і зустрілося нам у виразі, що речення про тотожність нічого не говорить. Це заперечення визначає себе в подальшому у різність і в протиставлення, яке тепер являє собою покладену суперечність.

Але одним з основних заблуджень попередньої логіки і буденної уяви є погляд, ніби суперечність не є таке ж суттєве і іманентне визначення, як тотожність; більше того, якщо вже мова зайшла про ієрархію і обидва визначення ми повинні фіксувати як розрізнені, то слід було б визнати суперечність більш глибокою і більш суттєвою. Бо у порівнянні з нею тотожність є лише визначенням простого безпосереднього, визначення мертвого буття; суперечність же є коренем будь-якого руху і життєвості; лише оскільки дещо має в самому собі суперечність, воно рухається, володіє імпульсом.

Суперечність звичайно, по-перше, усувають з речей, із сущого і істинного взагалі, стверджуючи, що немає нічого суперечливого. По-друге, суперечність навпаки, виштовхується в суб'єктивну рефлексію, яка із своїм співвіднесенням і порівнянням її буцім-то вперше створює. Але і в цій рефлексії її тоже по справжньому немає; бо суперечливого, як запевняють, не можна ні уявити собі, ні помислити. Суперечність визнається взагалі, чи буде це суперечність в дійсному чи в мислячій рефлексії, випадковістю, ніби аномалією і минущим пароксизмом хвороби.

Щодо твердження, що суперечності немає, що вона не є чимось існуючим, то такого роду запевнення не повинно додавати нам турбот; абсолютне визначення сутності повинно виявитись у будь-якому дійсному, так само як і в будь-якому понятті. Вище, говорячи про безкінечне, що являє собою суперечність, як вона виявляється у сфері буття, ми вже вказували на щось подібне. Але буденний досвід сам висловлює, що існує в крайньому разі численність суперечливих речей, суперечливих закладів і т. д., суперечність яких перебуває не тільки в деякій зовнішній рефлексії, а в них самих. Але далі, суперечність не слід трактувати тільки як якусь аномалію, що зустрічається подекуди: вона є негативне в його суттєвому визначенні, принципом усякого саморуху, що полягає не в чомусь іншому, як в деякому зображенні суперечності. Самий зовнішній

чуттєвий рух є її безпосереднє наявне буття. Дещо рухається не постільки воно в цьому “тепер” перебуває тут, а в другому “тепер” там, а лише поскільки воно в одному і тому ж “тепер” перебуває тут і не тут, поскільки воно в цьому “тут” одночасно і перебуває, і не перебуває3. Треба погодитися з древніми діалектиками, що суперечності, які вони знайшли в русі, дійсно існують; але з цього не випливає, що руху немає, а навпаки, що рух є самою існуючою суперечністю.

Так само внутрішній, дійсний саморух, імпульс взагалі (прагнення чи напруженість монади, ентелехія (здійснюваність) абсолютно простої істоти) полягає не в чомусь іншому, як в тому, що в одному і тому ж відношенні існують дещо в самому собі і його відсутність, негативне (заперечуючи) його самого. Абстрактна тотожність з собою ще не є життєвістю; але в зв’язку з тим що позитивне є в самому собі негативність, воно виходить поза себе і починає змінюватися. Дещо, таким чином життєве лише постільки, поскільки воно містить у собі суперечність, і при цьому є та сила (зв’язок), яка в змозі містити в собі цю суперечність і втримувати її. Але якщо дещо існуюче не в змозі у своєму позитивному визначенні разом з тим охопити своє негативне визначення і утримувати одне в другому, якщо воно не в змозі мати в самому собі суперечність, то воно не є самою живою єдністю, не є основою, а йде в суперечності на дно. Спекулятивне мислення полягає лише в тому, що мислення втримує суперечність і в ній саме себе, а не в тому, що воно допускає, як це відбувається з уявою, щоби ця суперечність панувала над ним і розчиняла його визначення лише в інші чи в ніщо.

Якщо в русі, імпульсі і т. п. суперечність схована для уяви за простотою цих визначень, то, навпаки, в визначеннях відношення суперечність виступає безпосередньо. Якщо взяти будь-які тривіальні приклади: верх і низ, праве і ліве, батько і син і т. д. до безкінечності, то всі вони містять протилежності в одному визначенні. Верх є те, що не є низ; верх визначено лише так, щоб не бути низом, і є лише постільки, поскільки є низ, і навпаки; в одному визначенні і полягає його протилежність. Батько є інше сина, а син – інше батька, і кожний має буття лише як це друге другого; і разом з тим одне визначення є лише у співвідношенні з другим; їх буття є єдиною наявністю. Батько є чимось особливим також і поза співвідношенням з сином; але при цьому він не батько, а чоловік взагалі; так само верх і низ, праве і ліве суть також і рефлексоване в себе, суть дещо і поза співвідношенням, але в такому випадку вони суть лише місця взагалі. – Протилежні постільки містять у собі суперечність, поскільки вони в одному і тому ж відношенні суть – (а співвідносні одне з одним негативно чи взаємно ліквідуючі одне одного і в) байдужі одне до одного. Уява, переходячи до моменту байдужості цих визначень, забуває в ній їх негативну єдність і тим самим зберігає їх лише як різні взагалі, в якому визначенні праве вже не є правим, ліве вже більше не є лівим і т. д. Але оскільки уява має перед собою по суті справи праве і ліве, вона має перед собою ці визначення як заперечуючі (спростовуючі) себе одне в одному і разом з тим і як не заперечуючі себе в цій єдності, а кожне як байдуже суще окремо.

Тому уява має, правда, усюди своїм змістом суперечність, але не доходить до її усвідомлення; вона (уява) залишається зовнішньою рефлексією, що переходить від однаковості до неоднаковості чи від негативного співвідношення до рефлексійності розрізнених визначень всередину себе. Зовнішня рефлексія порівнює ці два визначення зовнішнім же чином і має на увазі лише їх, а не перехід, який є суттєвим і містить у собі суперечність. – Кмітлива рефлексія – скажемо тут і про неї – полягає, навпаки, в схопленні і висловлюванні суперечності. Хоча вона не виражає поняття речей і їх відношень, а має своїм матеріалом і змістом лише визначення уяви, вона все ж приводить їх в таке співвідношення, яке містить в собі їх суперечність і дає тим самим їх поняттю висвітлюватися крізь це останнє. – Але мислячий розум загострює, так би мовити, затуплену відмінність різного, голу багатоманітність уяви до суттєвої відмінності, до протилежності. Лише доведені до загостреності суперечності, багатоманітні вперше

стають рухомими і живими щодо одне одного і отримують у відношенні між ними ту негативність, яка є іманентною пульсацією саморуху і життєвості.

... З розгляду природи суперечності отримали взагалі той висновок що якщо в тій чи іншій речі можна виявити деяку суперечність, то це саме по собі ще не є, так би мовити, перекрученням, дефектом чи помилкою цієї речі. Навпаки, кожне визначення, кожне конкретне, кожне поняття є по суті єдністю різних і таких, що можуть бути розрізненими моментів, які через визначену суттєву відмінність переходять в суперечливі. Це суперечливе в будь-якому разі переходить у ніщо, воно повертається в свою негативну єдність. Річ, суб'єкт, поняття виявляються тепер цією негативною єдністю; вона є чимось в собі самій суперечливою, але разом з тим також і суперечність, що вже вирішена: вона є основою, що містить у собі і носить свої визначення. Адже суб'єкт чи поняття, будучи рефлексованими у своїй сфері всередину себе, по суті є своєю вирішеною суперечністю, але вся їх сфера є знову-таки деякою визначеною, різною; таким чином, вона є конечна, а це означає, що суперечлива. Але вона сама є вирішенням (реалізацією) цієї більш високої суперечності, а вона має своєю негативною єдністю, своєю основою деяку більш високу сферу. Конечні речі в їх байдужій багатоманітно полягають тому взагалі в тому, що вони є суперечливими в самих собі, надламані всередині себе і повертаються в свою основу – ...істинний умовивід від конечного і випадкового до абсолютно необхідної істоти полягає не в тому, щоб умовиводити від конечного і випадкового як від лежачого і такого, що залишається лежати в основі буття, а в тому, що (як це навіть безпосередньо розуміється в понятті "випадковості") умовиводять від лише преходящого, суперечливого собі в самому собі буття до абсолютно необхідного буття чи, краще сказати, полягає швидше в тому, що показують, що випадкове буття повертається в самому собі в свою основу, в якій воно знімає себе, і що, далі, воно через це повернення покладає основу лише так, що швидше робить саме себе покладеним. В звичайному умовиводі буття конечного виступає як основа абсолютного саме тому, що є конечне є і абсолютне. Але істина полягає в тому, що саме тому, що конечне є в самому собі суперечливою протилежністю, тому, що воно не є, є абсолютне. В першому смислі умовивід говорить так: буття конечного є буттям абсолютного; в останньому ж смислі воно говорить: небуття конечного є буттям абсолютного.

Георг-Вільгельм-Фрідріх Гегель (1770-1831). Уривки з праць. – Антология мировой философии: в 4-х т. – М.: Мысль, 1971 г. – Т. 3. – С. 304-305, 307-315, 317-325, 337.

Г.С.Сковорода.

Діалог. Назва його – Потоп зміїний

Гл.2-га. Діалог, або Розмова. Особи у розмові: Душа, Нетлінний Дух

...Дух. ...Чи не прекрасний храм премудрого Бога є світ цей? Є ж три світи. Перший, складений із незліченних світ-світів, і є великий світ. Інші два часткові й малі світи. Перший – мікрокосм, тобто світик, малий світ або людина. Другий світ символічний, тобто Біблія. У населеному будь-якому світі сонце є його око, і око це є сонце. А як сонце є голова світу, то не дивно, що людина названа мікрокосм, тобто маленький світ. А Біблія є символічний світ, тому що у ній зібрані небесних, земних і глибинних створінь фігури, щоб вони були монументами, які ведуть нашу думку у поняття вічної природи, прихованої у тлінній так, як малюнок у фарбах своїх (с.142).

Дух. ...Всі три світи складаються із двох сутностей, які одне становлять, названих матерія і форма. Ці форми у Платона називаються ідеї, тобто видіння, види, образи. Вони суть першородні нерукотворні світи, таємні мотузки, які тримають минущу тінь, або

матерію. У великому й у малому світі речовинний вид дає знати про сховані під ним форми чи вічні образи. Таке ж і в символічному, або біблійному, світі зібрання створінь становить матерію. Та Боже єство, до якого своїм знаменням веде створіння, є форма. Бо і в цьому світі є матерія і форма, тобто плоть і дух, видимість і істина, смерть і життя. Наприклад, сонячна фігура і матерія, або видимість. А оскільки вона означає того, хто розмістив у сонці поселення своє, тому друга думка є форма і дух, наче друге сонце у сонці. Як із двох квіток два запахи, – так із двох сутностей дві думки і два серця: тлінне й нетлінне, чисте й нечисте, мертве й живе!.. (с.145).

Гл. 3-тя.

Випробовується Божа сила у деяких місцях біблійних.

Дух. ...Світ цей і всі світи, якщо вони незліченні, це тінь Божа. Вона зникає з виду частинами, не стоїть постійно і перетворюється у різні форми, проте ніколи не відлучаючись від свого живого дерева; і давно вже освічені сказали оцю річ і materia aeterna – "речовина вічна", тобто всі місця й часи наповнила. Лиш розум немовляти може сказати, начебто світу, великого цього ідола й Голіафа, колись не було або не буде (с.154).

Григорій Сковорода. Твори: у двох томах. – К.: Обереги, 1994. – Т.2.

Г.С. Сковорода.

Притча, названа "Єродій".

Уривок

...Єродій. Що ж бо є серце, як не піч, що вічно горить і димить? Що таке смерть, як не головний сон зі снів? Бо ж беззаконну душу, яка не спить на внутрішньому судилищі, таємно ранить свіжа пам"ять, наче дзеркало, що потай живо зображає беззаконня, уві сні ж, палаючи жахливими мріями, страшними театрами привидів і страховиськами з диким виглядом, бентежить і мучить та вічності пам"ятна книга, загрожуючи гідною помстою. Із невдячного серця, наче з вавілонського горнила, похітний вогонь, розвіваючись полум"яними крильми, охоплює серце насильством, щоб творило те, що ненавидить, і тим же й мучилось. Бо вічна мука є не що інше, як самому себе осуджувати, бути гідним помсти. Гріх же, наче жалом, ранить душу неминучістю пітьми, яка вкриває, і страху, який огортає. Налітає ж страх звідти, наче помисли, не знаходячи допомоги, як гавані, і не бачачи ні маленького променя надії, розмірковуючи, жахається, роздумуючи, не розуміють, як би знайти вихід зі злигоднів... Звідси розкаюються без користі, сумують без відради, бажають без надії. Отакий вихід для невдячного серця.

Пишек. Ба! Наче балалайку настроїв тебе твій батько. Бренькаєш не цілком погано. Мені подобається, що серце є те ж саме, що й піч.

Єродій. Кожне серце є жертовник, вогнище або камінок...

Пишек. Чому ж ти замовк?

Єродій. Бажання – це незгасимий вогонь, що горить день і ніч. А дрова – це все, чого ми бажаємо. Це горнило й це безодня -вогненне вугілля, куріння диму, що здіймається до небес і спускається в безодню, полум"яні хвилі вибльовує, саме суть морських безодень і всіх небес. Отут-то належить сказати стойно святого Ісидора слово. "О чоловіче! Чому дивуєшся з висот зоряних і морських глибин? Увійди з безодню серця твого! Отут-то здивуйся, якщо маєш очі". О глибоке серце людини, і хто пізнає його! О серце і воля, безмежне і безконечне пекло!

Пишек. Але ж і твоє серце горить, і куриться, і димить, кипить, клекоче, піниться. Чи не так?

Єродій. Солома ж горить, куриться й інше, тобто невдячне серце. Бо ж про всіх невдячних пишеться: “Горе їм, бо пішли шляхом Каїна...” Та не всі є Каїнові серця. Є й Авелеві запашні жертовники, що курять Господу – вседержителю дим, наче кадило. Чи не знаєте, моя пані, що ми пеларгійний рід, який народжується для вдячності? Через це й благочестиві з людей називаються нашим іменем (еродіос), бо ми є божий запах. Не віддаємо Богові безумства, старанням не ліниві, духом палаючи, Господу працюючи, сподіванням радіючи, печалі зносячи, у молитвах перебуваючи й усім дякуючи, завжди радіючи.

Памфіл Юркевич

Серце та його значення у духовному житті людини, згідно з ученням слова Божого.

...І. Якщо серце є таке осереддя духовного життя людини, з якого виникають прагнення, бажання й помисли безпосередньо (с.99), або той бік, який не випливає з математичною точністю із зовнішніх діючих причин, то найправильніша теорія душевних явищ не може визначити особливості й відмінності, з якими вони виявляються у цій окремій душі за певних обставин....людина не є такий екземпляр роду, в якому лише повторювався б загальний зміст інших екземплярів. Вона, й щодо цього вона єдина у відомому нам світі, є особа, або, як кажуть, індивідуум. Такою особливою істотою, яка не зникає у роді, знає себе людина у безпосередній самосвідомості, яка тому відкриває їй не душу взагалі, не будь-яку душу, а цю особливу, з особливими настроями, прагненнями й помислами;загальна ж теорія душевного життя утворюється, як і будь-яка теорія, за допомоги порівнянь, узагальнень і абстрагування від окремих дослідів. Звідси ми можемо зробити висновок, що, нехай навіть в історії природи все буде підпорядковане строгому механізмові, який не дозволяє будь-що вилучити, – в історії людства можливі факти, події й явища, які будуть свідчити про себе своїм простим існуванням і можливості яких не можна ні припускати, ні заперечувати на підставі загальних законів, відомих нам із науки про душу. Коли наука з’ясує собі справжнє значення й межі цього становища, тоді, можливо, вона зуміє правильно поставитися до божественного одкровення. Досі вона міркувала майже таким чином. Відома історична подія, судячи із сильних свідчень, мала б бути визнана дійсною, але явлення її суперечать загальним законам, за якими пояснюємо ми душевне життя будь-якої людини;отже, немає підстав приймати її за дійсність. Ми протиставляємо цьому міркуванню таку послідовність думок. У серці людини міститься джерело таких явищ, які виявляють себе в особливостях, що не випливають із жодного загального поняття або закону. За загальними законами душевного життя (с.100) ми можемо обговорювати лише щоденні, звичайні, зумовлені звичним плином речей, явища людського духу, позаяк ці закони зняті або відсторонені від оцих однакових або одноманітних явищ. Тому там, де ми зустрічаємо явища, які виходять за межі цього звичайного шерегу, ми повинні дослідити передовсім їхню просту дійсність, не затуляючи її загальними законами, позаяк ще ніхто не довів, щоби душа підпорядковувалася цим загальним законам з механічною необхідністю, як мертва й недіяльна маса. Причому, якщо не можна припустити, щоби тут, як у галузі фізики, дії та протидії були однаковими, то з іншого боку надзвичайні події, як доводять досліди, завжди відбувалися серед якихось особливих обставин. З нашої точки зору весь позосталий світ уявляється нам, як річка, ширину й глибину якої легко виміряти за загальними правилами; але, пливучи цією річкою проти течії, ви, можливо, несподівано зустрічаєте таку водоверть, такий швидкий і заплутаний рух хвиль, які то розкидаються вшир, то спрямовуються вглиб, що загальні правила вимірювання можуть бути застосовані тут вельми не точно. Можливо, така аналогія керувала думкою того великого психолога, котрий сказав: ”джерело природи у серці людини”; тому що й справді ми тут перебуваємо у витоків, напрям яких вшир і вглиб невідомий для нас явища можуть бути помічені лише після того, як вони виникли, а

з якої певної глибини, в якому напрямі й послідовності, та в яких особливих видозмінах виникнуть вони, цього не можна визначити за жодними загальними законами.

2. Припустимо, що всі спостережувані нами події будуть у своїй суті такими, що ми можемо немовби ставати позаду них і підглядати ті причини, які породили їх; згодом так само можемо поставити себе позаду цих причин і спостерігати умови й причини, що породили їх, – і так у кожному (с.101) розглядуваному випадку. Дійсно матеріальні речі мають цю достеменну й рішучу якість конечного. Але очевидно, що якби все існуюче мало таку похідну сутність, яка складається із сторонніх причин, то людині не спало б на думку говорити про причину безумовну.А проте, якщо людство одностайно завершує всі свої пояснення у релігійній вірі, якщо воно вміє кінці або початки всіх ниток життя, знання та діяльності зводити до Бога, то ця релігійна свідомість найбільш виправдовується натурою людського серця, позаду якої ми вже не можемо стати, щоби підглядати ще інші причини, що вони її складають, і яка тому має всю безпосередність буття, покладеного Богом; і навпаки, новітній раціоналізм, який визнає релігійну свідомість людства чимсь не істотним або навіть оманою неосвіченого розуму, знаходить відповідні підстави в ученні про душу як таку, нехай навіть духовну, – сутність, яку все ще можна роз'яснювати, виходячи з інших діячів, що її складають. Уживаючи неточний образ, можна сказати, що в серці ми маємо такі витоки вод, які не можуть у свою чергу утворюватися із злиття неглибоких та окремих струмків, але можуть виникати тільки й виключно із загального й безмежного океану вод. Одкровення виражає цю думку з найглибшою істиною, коли каже, що Бог безпосередньо або особисто вдихнув в людину дихання життя (I.M.2, 7). Теза блаженного Августина, що душа людини, хоч би звідки вона походила, є від Бога, відома й загальному почуттю людства, яке у кожному разі не хоче бачити між душею людини й Богом союзу, зумовленого низкою сторонніх, чужих для душі й зовнішніх членів, і яке так охоче розглядає цей союз як щось близьке й безпосереднє; тут, у цій надії людства бути у живому союзі з Богом, полягає природна схильність до молитви, до віри. Основа релігійної свідомості людського роду полягає в серці людини: релігія не є щось стороннє для (с.102) її духовної природи, вона утверджується на природному грунті.

Правду кажуть, що одкровення звідомлює людині істини, неприступні для її розуму, але така сама правда й те, що людина не є тварина, яка лише навчається Богом; сама душа має в собі зачатки й нахили до цього надзвичайного навчання. Що, втім, цих зачатків і нахилів ми не можемо знайти у царині уявлень і понять, що вони відкриваються нам як щось, що не підлягає описові й визначенню, як справжнє почуття безконечного, тільки в самому серці – це можна припустити вже без будь-якого доведення. Й якщо блаженний Августин, досліджуючи різні засади віри, сказав нарешті: nemo credit, nisi uolens (ніхто не вірує, крім того, хто бажає), то джерело віри позначене у цих словах з безперечною істиною, позаяк жадання й воля визначаються безпосередньо потягами й прагненнями серця або, як висловлюються філософи, його прагненнями безумовного блага. "Тяжко тобі йти проти рожна", – говорив Ісус Христос одному із своїх запеклих супротивників (Дії. 9, 5). Не більше цього й не щось інше треба відповідати щодо суті справи й іншим супротивникам релігії та одкровення, позаяк вони йдуть проти найнагальніших і найістотніших прагнень свого серця. А щоби серця людські мріяли про ліпший світ і ліпший лад речей внаслідок якоїсь фатальної та універсальної помилки – ця думка не може бути відкрито висловлена найзапопадливішими шанувальниками матерії та її механічних законів.

3. Утім, ми не заперечуємо, що релігія, стверджуючись переважно в серці людини, знаходить більш-менш тверде опертя й у інших пунктах світу. Значно рішучіше виступає значення серця у царині людської діяльності., тому що ми по-різному судимо про людські вчинки, з огляду на те, чи визначаються вони зовнішніми обставинами й відповідними міркуваннями, чи ж виникають із безпосередніх і вільних рухів (с.103) серця. Лишень

останнім ми можемо по-справжньому приписати моральнісну вартість, натомість перші мають більшою чи меншою мірою характер фізичних дій. Християнське одкровення каже нам, що любов є джерело всіх істинно й непідробно моральнісних учинків. Позаяк це вчення про докорінне моральнісне явище, з якого, мов із джерела, виникають усі інші моральнісні явища, перебуває в якісному причинному зв'язку з біблійним ученням про серце, то ми сподіваємося що й воно у свою чергу може бути виправдане виходячи із начал моральнісної філософії так само, як учення про серце знайшло добрі підстави у психології.

"Ми покликані чинити добро вільно". Цей загальний і невизначений принцип, з яким уже тому може погодитися будь-яка наукова теорія моральності, одразу дістає свій визначений сенс, коли ми спитаємо: чому добро не уявляється свідомості навіть дикуна, як праця наймита, до якої можна стати лише підневільно, невільно, з примусу та з розрахунку на платню? Яка радість людині вчиняти справедливо там, де вона не має на увазі ні стороннього спостерігача, котрий поцінував би її, ні особистої користі, яка нагороджувала б її за діла справедливості? Серце людини любить добро й вабиться до нього, як око любить споглядати прекрасне видовище й залюбки спиняється на ньому. Цим не заперечується, що як око брутальної людини не може поцінувати витонченого образу, так серце може збайдужіти до добра й загасити в собі свої найкращі прагнення.

Але вже прадавні казали про вогонь Прометея, що він, як викрадений з неба, запалював у серці людини не земні, не егоїстичні, а моральнісні прагнення. Чимало психологів казало, що серце людини перебуває під неперервними впливами й немовби враженнями вищого світу й вищого ладу речей. Визначено та з повною істиною відкриває нам слово Боже цю метафізичну засаду (с. 104) любові серця до добра як головного моральнісного акту, коли воно навчає, що людина створена за подобою Божою. Як кожна діяльність у світі зумовлюється певною натурою речі, так і богоподібній натурі людського духу притаманні діла богоподібні. Бог є любов (1 ів, 4, 16), Бог перше нас полюбив (1 ів 4, 19), і цим впливом любові – яка дарувала нам існування у надзвичайній формі духу богоподібного, котрий тому не підпадає під загальне поняття творі, -створив наш дух здатним не до простого фізичного або тварного зростання й зміцнення у силі, але й до вільного подвигу правди й любові та до торжества над тварними потягами чуттєвості й самолюбності, у цьому полягає остання умова моральнісної свободи людини (с.105).

Памфіл Юркевич. Вибране. – К.: Абрис, 1993.

Гносеологія

Г.В.Ф. Гегель. Філософія природи. – Энциклопедия философских наук: в 3-х т. – М.: Мысль, 1975. – Т.2.

Тваринний організм будучи живою всезагальністю є поняттям, яке проходить через свої три визначення як умовиводи, з яких кожне є в собі однією і тією ж тотальністю субстанціональної єдності і разом з тим, у відповідності із визначенням форми, переходом в інші, так що наслідком цього процесу є виникнення тотальності як існуючої. Тільки як це, що відтворює себе, а не як суще живе є і зберігається, воно є лише остільки, оскільки воно саме робить себе тим, що воно є; воно є метою, що передує, яка сама є тільки результатом. Організм слід тому розглядати: 1) як індивідуальну ідею, яка в своєму процесі відношення тільки до самої себе і всередині самої себе зливається з собою – образ; 2) як ідею, яка відноситься до свого іншого, до своєї неорганічної природи, кладучи її в самій собі ідеально, – асиміляція; 3) як ідею, що відноситься до другого, яке саме є живим індивідуумом, і, таким чином, відноситься в другому до самої себе – родовим процесом.

Добавлення. Тваринний організм є мікрокосмом, що набув буття для себе, центром природи, в якому вся неорганічна природа об'єдналася і ідеалізувалася; це повинно бути показаним в подальшому викладі. Оскільки тваринний організм є процесом суб'єктивності, яка у зовнішньому відноситься до самої себе, остільки тут вперше решта природи є наявною як зовнішня, бо тварина зберігається саме в цьому відношенні до зовнішнього. Для рослини, яка виходить назовні, не зберігаючись поістині в цьому відношенні до другої, решта прародиці ще не існує як зовнішнє. Життя тварини як її власний продукт, як самоціль є метою і засобом одночасно. Мета є ідеальним визначенням, що вже існувала колись; і так як далі настає діяльність реалізації, яка повинна узгодитись з наявним визначенням, то не виникає нічого нового. Реалізація є точно так само поверненням до себе. Досягнута мета має той самий зміст, який вже є наявним у діючому; і, таким чином, із усіма своїми діями живе, не рухається далі. Будучи своєю власною метою, організм є разом з тим власним засобом, бо він (с.467) не є чимось існуючим стійко. Нутрощі тварини, її члени взагалі, увесь час покладаються ідеально, спрямовуючись у своїй діяльності одне проти одного; і так як кожний член, будучи центром, продукує себе за рахунок інших та існує він лише як наслідок процесу. Іншими словами: те, що знімається і проводиться, таким чином, не ступінь засобу, саме є метою, є продуктом. Як те, що розвиває з себе поняття, тваринний організм є ідеєю, яка лише розкриває відмінності поняття, і кожний елемент поняття містить у собі інші, будучи сам системою і цілим. Ці тотальності, будучи цілком визначеними продукують у своєму переході ціле, яким є у собі кожна система, продукують його як одиничне, як суб'єкт.

Перший процес є процесом, що стосується себе, що стає тілесним організму, який має друге в самому собі, другий же процес, спрямований проти неорганічної природи, тобто проти свого "у-собі", як проти другого, є першоділенням живої істоти, її діяльним поняттям, третій процес – вищий за два перших, будучи процесом між одиничністю і всезагальністю, процесом взаємодії індивідуума з самім собою ж з родом, з яким він у собі є тотожним. У довершеної тварини, в людському організмі, ці процеси є виявлними найбільш повно і виразно; в цьому вищому організмі є присутнім, таким чином, всезагальний тип, на якому і з якого тільки і може бути пізнане і виведене значення нерозвиненого організму (с.468).

Г.В.Ф. Гегель.

Філософія природи. – Энциклопедия философских наук: В 3-х т. – М.: Мысль, 1975. – Т.2.

...Оскільки інстинкт є спрямованим на формальну асиміляцію, він спрямовує свій імпульс у зовнішні речі, надаючи їм як матеріалу зовнішню доцільну форму і надає цим речам стійке об'єктивне існування (як при будівництві гнізд і інших видів житла). Але реальним процесом він є остільки, оскільки він роз'єднює неорганічні речі чи вступає у відношення із вже розрізненими, асимілюючи їх у споживанні і знищенні їх специфічних якостей; це – процес взаємодії з повітрям (дихання і процес шкіри, (з водою (спрага) і з індивідуалізованою землею, з її особливими утвореннями (голод). Життя, суб'єкт цих моментів тотальності, напружується у самому собі як понятті і у його моментах як у зовнішній для життя реальності і являє собою безперервний конфлікт, у якому воно долає цю зовнішність. Так як тварина, що діє тут як безпосереднє одиничне, може діяти таким чином лише за умови всебічної одиничності (в даному місці, даний час і т.д.), то ця самореалізація не відповідає її поняттю, і тварина постійно відкидається від задоволення до стану потреби.

Добавлення. Тварина сама визначає собі місце для відпочинку, сну, народження малят; вона не тільки змінює (с.509) своє місце, але і створює його для себе. В цьому відношенні тварина є практичною, і цей доцільний спосіб визначення є втіленим в діяльність внутрішнім пориванням.

Реальний процес є спочатку процесом взаємодії з стихіями; бо зовнішнє саме є спочатку загальним. Рослина зупиняється на цьому стихійному процесі, тварина ж переходить до процесу одиничності. До названих стихійних процесів можна було б віднести і відношення до світла, тому що це останнє також є зовнішньою стихійною потенцією. Але світло як таке не є для тварини і людини такою ж силою, якою воно є для рослинної природи, так як людина і тварина бачать, що вони володіють світлом, цим зовнішнім самовиявленням об'єктивної форми, але ставиться до нього ідеально в теоретичному процесі. Світло впливає тільки на забарвлення пер тварини і потім на забарвлення хутра; чорне волосся негра також залежить від клімату, від температури і світла, і сюди ж відносяться кров тварин і їх кольорові соки. Забарвлення пер визначається у відповідності до спостережень Гете, як до впливу світла, так і до внутрішньої організації (с.510).

... Разом з тим як процес взаємодії із світлом залишається цим ідеальним процесом, процес взаємодії з повітрям і водою є відношення до матеріального. Процес шкіри є триваючий рослинний процес, що дає волосся і пера. Людська шкіра є менш волосатою, ніж шкіра тварин, особливо пера птахів являють собою включення рослинних елементів в живе царство. "Стовбури пер... цілковито розгалужуються, завдяки чому вони стають перами, багато з цих розгалужень і оперіння поділяються далі, нагадуючи всім рослинні утворення. Поверхня людини є гладкою і чистою, і у найдосконаліших людських організмів вона виявляє усюди – крім нечисленних місць, швидше прикрашених ніж закритих волоссям, – прекрасну форму..... Надлишок волосся на грудях, руках і ногах свідчить швидше про слабкість, ніж про силу, і, очевидно, тільки поети, спокушені прикладом однієї, хоча сильної, тваринної породи, прославили серед нас таких волосатих героїв" (Гете).

Процес дихання є неперервність, що являється у перервному вигляді. Вдихання і видихання є випаровуванням крові, випаровуюче подразнення, перехід в повітря починається і відразу ж повертається назад. Піскарі дихають ротом і випускають з себе повітря через задній прохід" (Гете (. Зябра, якими риби розкладають воду, також являють собою вторинний дихальній орган, аналогічний легеням. У комах дихальні трубки розповсюджені по цілому тілу, вони мають отвори з обох (С.511) боків живота; деякі комахи, що живуть у воді, запасаються певною кількістю повітря, яке вони зберігають під надкрилами чи в тонкому волоссі черевця. Але звідкіля береться зв'язок крові, з цим ідеальним перетравленням абстрактної стихії? Кров є цією абсолютною спрагою, хвилюванням у самій собі і проти себе самої; кров прагне загоряння, прагне до дифе-ренціації. Точніше, це перетравлювання є разом з тим опосередкованим процесом взаємодії з повітрям а саме переробкою повітря, на вуглецеву кислоту і кров як венозну (темну, що містить вуглець), так і артеріальну, що начинена киснем. Діяльність : і оживлення артеріальної крові я приписую не стільки матеріальній зміні, скільки її насиченню, тобто тому, що, як і в інших випадках травлення, вона весь час тамує свій голод чи спрагу (можна вибрати будь-яке з цих виразів) і через заперечення свого інобуття приходить до для себе – буття. Повітря є вогняною і від'ємною стихією в собі, кров є тією ж стихією у вигляді розгорнутого хвилювання – вогонь, що горить в тваринному організмі, який не тільки пожирає себе, але і зберігає себе у своїй плинності, знаходячи у повітрі (pabulum vitae). Тому введення венозної крові замість артеріальної паралізує дію. Істинне ж життя крові полягає в постійному перетворенні артеріальної і венозної крові одна в одну, при цьому найбільшу діяльність розвивають якраз дрібні судини... (с.512). Раз судини цих органів не стають, як можна було б сподіватися більш твердими, то куди ж зникає кисень артеріальної крові? В тім-то і справа, що він не діє хімічним і зовнішнім чином.

Процес взаємодії з водою є потягом до нейтрального, спрямованої, з одного боку, проти абстрактного жару всередині, а з другого – проти певного смаку, від якого хочуть

позбутися : саме такою є причина, що змушує пити. Потяг тільки тоді є інстинктом, коли він відноситься до чогось індивідуалізованого. Але в той час як потреба, що гамується ним на мить, виникає знову і знову, дух, навпаки, знаходить у пізнанні загальних істин задоволення загального характеру (с. 513).

Г.В.Ф. Гегель. Філософія природи.

– Энциклопедия философских наук: В 3-х т. – М.: Мысль, 1975. – Т.2.

Статеве відношення є процесом, який починається з потреби, оскільки індивідуум як одиничне виявляється неспіврозмірний іманентному роду і разом з тим є його тотожнім відношенням до себе в одній єдності; і, таким чином, він відчуває цей недолік. Тому рід в ньому як напруження, що викликане неспіврозмірністю його одиничної дійсності, стає прагненням досягти самовідчуття в іншому представникові того ж роду, довершити себе через поєднання з ним і цим опосередкуванням поєднати рід з собою і дати йому існування, – це є процесом злягання.

Добавлення. Завдяки тому, що процесом взаємодії з неорганічною природою покладено ідеальність останньої, самовідчуття тварини і її об'єктивність виправдовується в ній самій. Це не просто у собі суще самовідчуття, але існуюче самовідчуття, життєва сила в самовідчутті. Поділ статей є такий, що крайні члени цього поділу являють собою тотальності самовідчуття, тварина прагне випродукувати себе як самовідчуття, як тотальність. Але якщо в творчому потязі органічне ставало мертвим продуктом, який, правда, вільно відпускався органічним на волю, але був лише поверхневою формою зовнішньої матерії, так що остання не була предметною для себе в якості вільного байдужого суб'єкта, то тепер обидва боки суть самостійні індивідууми (як в процесі асиміляції), але відносяться вони одне до одного не як органічне (с.536) до неорганічного, а є обидва органічними і належать до роду, існуючи, таким чином, як єдина природа. Їх поєднання є зникненням статей, наслідком чого виникає простий рід. Тварина володіє об'єктом, з яким вона перебуває, у відповідності із своїм почуттям, в безпосередній тотожності; ця тотожність є моментом першого процесу (формоутворення), що приєднується до визначення другого (асиміляції). Це відношення одного індивідуума до другого індивідуума того ж роду є субстанціональним відношенням роду. Природа кожного проходить через обох; обидва перебувають у сфері цієї всезагальності. Процес полягає в тому, що, будучи у собі єдиним родом, однією і тією ж суб'єктивною життєвістю, вони і покладають цю єдність як таку. Ідея природи стає тут дійсною в парі – самець і самиця; їх тотожність і їх для себе-буття, що були лише до цих пір тільки для нас, у нашій рефлексії, внутрішньо відчуваються тепер у безконечній рефлексії обох статей ними самими. Це почуття всезагальності є вищим, до чого може піднятися тварина; але теоретичним предметом споглядання її конкретна всезагальність все-таки не стає для неї і тут; інакше це було б мисленням, свідомістю, бо тільки в ній рід досягає вільного існування. Суперечність полягає в тому, що всезагальність роду, тотожність індивідуумів, відрізняється від їх особливої індивідуальності; індивідуум є тільки одним з двох і існує не як єдність, а лише як одиничність. Діяльність тварини полягає в знятті цієї відмінності. Рід, що лежіть в основі, є одним з крайніх членів умовиводу, бо будь-якому процесу притаманною є форма останнього. Рід є рушійною суб'єктивністю, в яку вкладена життєвість, що прагне випродукувати себе. Опосередкування, середина умовиводу є напруженістю цієї сутності індивідуумів по відношенню до неспіврозмірності їх одиничної дійсності, що саме і спонукає їх мати своє самовідчуття тільки в іншому. Надаючи собі дійсність, яка, правда, в зв'язку із властивою їй формою безпосереднього існування залишається лише одиничною, рід зливається з іншім крайнім членом – з одиничністю (с.537).

Г.В.Ф. Гегель.

Філософія природи. – Энциклопедия философских наук: В 3-х т. – М.: Мысль, 1975. – Т.2.

... Утворення різних статей повинно бути різним, їх взаємна визначеність повинна існувати як (с.537) покладена поняттям, тому що вони являють собою потяг, як різні. Однак, обидві істоти не є, як в хімізмі, лише нейтральним у собі: наслідком первісної тотожності формації в основі чоловічих і жіночих статевих органів лежить той самий тип тільки з переважанням в одних однієї частини, а в других – другої, при цьому у самиці з необхідністю переважає індиферентне, а у самця – роздвоєність, протилежність. У нижчих тварин ця тотожність особливо кидається у вічі: "У деяких видів сарани великі сім'яники, що складаються із згорнутих в пучечки судин, є подібними на так само великі яєчники, що складаються із подібних же згорнутих в пучечки яйцепроводи... У самця шершня сім'яники не тільки мають цілковито такі ж обриси,.як більш великі яєчники, але і складаються так само ж з майже яйцеподібних, подовгастих, ніжних пухирців, що кріпляться своєю основою до речовини яєчок, як яйця до яєчника" (Гете). Важче від усього було виявити матку в чоловічих статевих органах. Такою вважалася невдало калитка, хоча сім'яники виявляють неприховану аналогію з жіночим яєчником. Матці ж відповідає в чоловічому статевому апараті передміхурова залоза і матка сходить у самця на ступінь залози, що є байдужою до всезагальності. Це чудово показав Аккерман (1765-1815, нім. анатом, і фізіол.) на своєму гермафродиті, у якого крім чоловічих статевих органів є матка, при цьому, однак, вона не тільки перебуває на місці передміхурової залози, але і вивідні сім"яні протоки проходять через неї, розкриваючись у "crista galli" в сечовипускний канал. Жіночі соромні губи являють собою, далі, калитки, що зійшлися; тому у гермафродита Аккермана вони були заповнені яєчкоподібним утворенням. Нарешті, середня лінія калитка у жінок розщеплена і утворює піхву. Перетворення однієї статі на другу стає, таким чином, цілком зрозумілим. Як у чоловіка матка сходить на ступінь простої залози, так, навпаки, у жінки чоловіче яєчко залишається включеним до яєчника, не виходить на протилежність (с.538) не набирає самостійності, не стає діяльним мозком, і клітор є лише бездієвим відчуттям взагалі. У чоловіків ми маємо, навпаки, дієве відчуття, набубнявіле серце, приплив крові в кавернозні тільця і в петлі губчастої тканини сечовипускного каналу; цьому припливу крові у чоловіків відповідає кровотеча у жінок. Сприйманюваність матки як просте відношення роздвоюється, таким чином, у чоловіка на продукуючий мозок і зовнішнє серце. Завдяки цій відмінності чоловік є дієвим, а жінка є сприймаючою, бо вона залишається в своїй нерозгорнутій єдності.

Дітонародження не можна зводити до яєчника і чоловічого насіння і розглядати нове утворення як просте поєднання форм чи частин обох істот, бо в жіночій істоті міститься матеріальний елемент, а в чоловічій – суб'єктивність.

Зачаття є концентрацією усієї особини в просту єдність, що віддається у своє представлення; насіння є самим цим простим представленням – цілком єдина точка, таке ж, як ім'я і цілісна самість. Зачаття є, таким чином, не чим іншим, як становленням протилежного, цих абстрактних представлень в єдине представлення (с.539).

Г.В.Ф. Гегель. Філософія природи.

– Энциклопедия философских наук: В 3-х т. – М.: Мысль, 1975. – Т.2.

... Якщо вже щодо творів людини припускають, що вони можуть бути невдалими, то ще більше таких невдач повинно бути в природі, бо вона є ідеєю у формі зовнішнього існування. У людини це пояснюється її фантазуванням, її сваволею, неохайністю: таким є, наприклад введення живопису в музику, чи виготовлення мозаїчних картин з камінців, чи перенесення епосу в драму. В природі ж форми живого спотворюються зовнішніми умовами, але останні виявляють таку дію тому, що життя позбавлене власної визначеності

і одержує свої власні визначення також і від цих зовнішніх фактів. Форми природи не в стані, таким чином бути приведеними до абсолютної (с. 543) системи, і тому види тварин піддаються випадковостям.

З другого боку, однак, поняття також виявляє свою міць, але лише до певного ступеня. Існує тільки один тип тварин, і всі відмінності є лише його модифікаціями.

... в ступеневій ході розвитку, що утворюється родами і видами, можна почати з нерозвинутих тварин, у яких відмінності ще не існують з такою визначеністю в трьох системах – чуттєвості, подразнення, відтворення. Людина як найбільш довершений живий організм стоїть на вищому ступені розвитку. Ця форма класифікації за ступенями розвитку (с.544) одержала в зоології особливе значення останнім часом, бо вважають природним знаходження від нерозвинутого до вищого організму. Але для розуміння нижчих ступенів необхідним є знайомство з вищим організмом, бо він є масштабом і першобразом для менш розвинутих, так як в ньому все дійшло до своєї розвинутої діяльності, то зрозуміло, що лише завдяки йому можна пізнати нерозвинуте. Інфузорії не можна покласти за основу, бо в цьому глухому житті зачатки організму ще такі слабкі, що їх можна осягнути тільки виходячи з більш розвинутого тваринного життя. Але коли говорять, що тварина є більш досконалою за людину, то це є невдалим способом висловлювання. Один якийсь бік може бути, звичайно, краще розвиненим у тварини, але ж довершеність полягає в гармонії організації. Загальний тип, що лежить в основі, не може, зрозуміло, існувати як такий, загальне, раз воно вже існує, існує в певному частковому вигляді. Так само і довершена краса мистецтва завжди повинна бути індивідуалізованою. Тільки в дусі володіє загальне як ідеал чи ідея своїм загальним наявним буттям (с.545).

... якщо в основі і лежить загальний тип, що розвивається природою в окремих тваринах згідно з їх частковою визначенністю, то не можна все ж таки думати, що все, що спостерігається в тварині, є доцільним. У багатьох тварин зустрічаються зачатки органів, що належать тільки до загального типу, а не до часткового характеру цих тварин і, таким чином, не отримали розвитку, так як особливий характер цих тварин в них не має потреби, і тому їх не можна зрозуміти на підставі цих нижчих організмів, а стають зрозумілими тільки на підставі вищих. Так, у плазунів – гадюк, риб зустрічаються зачатки ніг, що не мають жодного сенсу, так у кита зуби не досягають розвитку і позбавлені жодного значення, ховаючись в щелепах у вигляді одних лише зачатків. І навпаки, у людини є багато такого, що потрібно тільки нижчим тваринам: такою є, наприклад, на шиї щитовидна залоза, функція якої незрозуміла і по суті вже знищена; але у зародка в материнському череві і ще більше у нижчих видів цей орган є дієвим (с.548).

Г.В.Ф. Гегель. Філософія природи.

– Энциклопедия философских наук: В 3-х т. – М.: Мысль, 1975. – Т.2.

... найпростіше поділяти хребетних тварин у відповідності до стихій неорганічної природи – землею, повітрям і водою: тварини або птахи, або риби. Ця відмінність є тут вирішальною і відразу відкривається перед неупередженим поглядом; для комах це немає жодного значення. Так, наприклад, у багатьох жуків є плавники, але вони живуть також на суходолі і мають, крім того, крила для літання. Хоча, і у вищих тварин є переходи від одного класу до другого, що знищує названу відмінність. Життя в різних стихіях об'єднується разом, і саме тому в уяві про суходольну тварину не вдається відокремити одиничну визначеність, яка б містила у собі її простий суттєвий характер. Тільки думка, розсудок, може встановлювати стійкі відмінності, тільки дух (с.552), тому що він дух,

може створювати речі у відповідності до цих строгих відмінностей. Твори мистецтва чи науки є такими абстрактними і суттєво індивідуалізованими, що вони залишаються вірними своєму індивідуальному характеру і не змішують те, що є суттєво відмінним. Якщо ж іноді в мистецтві і припускаються такого змішування, як ми це бачимо в поетичній прозі чи прозаїчній поезії, в драматизованій історії, при введенні живопису до музики, чи в поезію, чи в скульптуру, коли, наприклад ця остання зображує кучері (барельєф є також скульптурним живописом), то цим порушується своєрідність кожної форми мистецтва; бо, тільки виражаючи себе в певній індивідуальній формі, може геній створити істинно художню річ. Коли одна людина хоче бути одночасно поетом, живописцем, філософом, і результат одержують відповідний. В природі це не випадково: утворення може розвиватися в двох різних напрямках. Але якщо і суходольна тварина може як китоподібні знову повернутися до води; якщо риба як амфібії і гадюки знову піднімаються на землю, являючи тим самим жалюгідне видовище, оскільки у гадюк, наприклад, є зачатки ніг, що не мають, однак, жодного значення, якщо птахи стають плаваючими птахами, і ornitorynchus є навіть перехідним до суходільних тварин, а в страусі птах стає суходольною твариною, подібною до верблюда, вкритим більше волоссям, ніж перами, якщо деякі суходольні тварини, наприклад, вампіри і літючі миші, спроможні навіть літати, як існують і літаючі риби, – то все це не знімає тим не менше вказаної основної відмінності, яка не повинна бути загальною, але визначеною у собі і для себе. Всупереч вказаним недосконалим творам природи, що являють собою лише змішання різних визначень, подібних до вологого повітря чи вологої землі (тобто гній), основні відмінності повинні бути збереженими і переходи повинні бути введеними як суміш цих відмінностей. Ссавці, ці справжні суходольні тварини, є найбільш довершеними, за ними йдуть птахи, а найменш досконалими є риби (с.553).

Г.В.Ф. Гегель. Філософія природи.

– Энциклопедия философских наук: В 3-х т. – М.: Мысль, 1975. – Т.2.

...Ссавці мають сосці, чотири розчленовані кінцівки і всі органи в розвинутому стані. Завдяки наявності сосців вони кормлять і живлять своїх дитинчат з самих себе. Ці тварини приходять, таким чином, до відчуття єдності одного індивідуума з другим, до чуття роду, який набирає існування в породженому, де обидва індивідуума являють собою рід, хоча ця єдність індивідуума з родом сходить знову в природі на ступінь одиничності. Але довершені тварини ще зберігають відношення до цього існування в роді, в якому вони відчувають своє всезагальне; такими є ссавці, а серед птахів ті, що висиджують своїх пташенят. Мавпи є найбільш здатними до розвитку і відрізняються найбільшою любов”ю до своїх дитинчат; задоволений статевий потяг у них ще об’єктивується, оскільки вони самі переходять в друге, і, намагаючись приділити дитинчам частину свого, володіють більш високим, позбавленого пожадливості спогляданням цієї єдності. У ссавців шкіра також.)с.555) вкривається заростом, але це рослинне життя далеко не є таким багатим, як у птахів. Шкіра ссавців переходить у шерсть, волосся, щетину, колючки (у їжака), навіть в чешую і панцир (у броненосця). Людина, навпаки, володіє гладкою, чистою, набагато більше отвариненою шкірою, її шкіра є позбавленою, далі, всього кісткоподібного. Пишна волосяна рослинність є властивою жіночій статі. Ряснота волосся на грудях і в інших місцях у чоловіка вважається за ознаку сили, але вона свідчить лише про порівняно слабкий розвиток шкіри.

За основу подальшого поділу ссавців було покладено відношення тварин як індивідуумів до інших, тобто за основні ознаки були взяті їх зуби, ноги, кігті, їх дзьоб. В тому, що були взяті ці частини, виявилось правильне чуття, бо названими частинами тварини самі відрізняють себе від інших, а для того щоб відмінність була істинною, вона

повинна бути не нашим розрізненням за ознаками, а розрізненням самої тварини. Захищаючи себе своєю зброєю як індивідуальність проти своєї неорганічної природи, тварина виявляє себе тим самим як сущий для себе суб'єкт. У відповідності із сказаним, ссавці дуже виразно розпадаються на такі класи: 1) на тварин, у яких ноги стали руками, – людина і мавпа (мавпа є сатирою на людину, яка дуже охоче дивиться на неї, якщо не забажає взяти її надто серйозно, а забажає лише покепкувати над самою собою); 2) на тварин, кінцівки яких є кігтями, – собаки і хижі тварини, такі як лев, цей цар звірів; 3) на гризунів, у яких особливо розвиненими є зуби; 4) на кажанів з перепонкою поміж пальцями, що зустрічається вже у деяких гризунів (вони ближче межують з собаками і мавпами); 5) на лінивців, у яких пальців частково зовсім немає і замінені на кігті; 6) на тварин з плавникоподібними членами – китоподібні; 7) на тварин з копитами, якими є свині, слони, що мають хобот, рогата худоба, коні і т.д. Сила цих тварин зосереджена вгорі, вони у більшості можуть бути призвичаєними до роботи; а розвиток їх кінцівок вказує на особливе відношення до неорганічної природи; якщо об'єднати тварин, перерахованих за номерами 2, 3, 4, 5 в групу тварин з кігтями, то вийде чотири класи (с.556): а) тварини з руками; б) з кігтями; в) з копитами (робочі тварини); г) з плавниками.

... Щодо більш дрібного поділу, то тут треба залишати за природою право на гру і випадок, тобто можливість визначатися ззовні. До того ж, важливим визначальним фактором є ще клімат. Так як на півдні тваринне царство більш є диференційованим за кліматичними і територіальними відмінностями, ніж на півночі, то азіатський і африканський слони значно відрізняються одне від одного, в Америці ж слонів немає зовсім, так само розрізняються між собою леви і тигри і т.д. (с.557).

З промови М. Гайдеггера (1889-1976)

з нагоди святкування 175-річчя від дня народження німецького композитора

К. Крейцера в їх рідному місті Мескирх 30 жовтня 1955

... чи буде людина віддана під владу нестримних сил техніки, що без порівняння переважає її сили, розгубленою і беззахисною? Це і відбудеться, якщо людина остаточно відмовиться від того, щоб рішуче протистояти калькуляції осмислююче мислення. Але якщо тільки осмилююче мислення прокидається, воно повинно безперервно працювати з будь-якого, навіть незначного приводу.., оскільки воно дає нам можливість осмислити те, що перебуває під особливою загрозою в атомному віці, а саме: вкоріненість творів людини.

... Осмислююче мислення вимагає від нас не триматися однобічно за будь-яке одне уявлення, зійти із звичної мислительної колії, якою ми поспішаємо все далі й далі. Осмислююче мислення вимагає від нас, щоб ми зайнялися тим, що, на перший погляд, абсолютно не має до нього відношення.

Давайте проекзаменуємо осмислююче мислення. Пристрої, апарати і машини технічного світу необхідні нам усім – для одних у більшій, для інших – у меншій мірі. Було б нерозсудливим напомацки нападати на світ техніки. Було б недалекоглядним проклинати його як засіб диявола. Ми залежимо від технічних пристроїв, вони навіть заохочують нас до нових успіхів. Але раптово, і не усвідомлюючи цього, ми виявляємося настільки міцно зв'язані з ними, що потрапляємо до них у рабство.

Але ми можемо і інше. Ми можемо користуватися технічними засобами, залишаючись при цьому вільними від них, так що ми зможемо відмовитися від них у будь-який момент. Ми можемо використовувати ці пристрої так, як їх треба використовувати, але при цьому залишити їх у спокої як те, що в дійсності немає

відношення до нашої суті. Ми можемо сказати “так” неминучому використанню технічних засобів і одночасно сказати “ні”, оскільки ми заборонимо їм вимагати нас і таким чином перекручувати, збивати з пантелику і спустошувати нашу сутність.

Але якщо ми скажемо одночасно “так” і “ні” технічним пристроям, то хіба не стане наше ставлення до світу техніки позбавленим сенсу і невизначеним? Навпаки. Наше ставлення до світу техніки буде напрочуд простим і спокійним... Ми приймемо технічні пристрої в наше щоденне життя і в той же час залишимо їх назовні, тобто залишимо їх як речі, які не є абсолютними, але залежать від чогось вищого. Я б назвав таке ставлення одночасно “так” і “ні” до світу техніки філософським терміном “відійти від речей”.

Таке ставлення дозволяє побачити речі не тільки технічно, вона дасть нам можливість усвідомити те, що виробництво й використання машин вимагає від нас іншого ставлення до речей, яке не є позбавлене сенсу.

... Наступаючий атомний вік погрожує нам великою небезпекою (катастрофою), як раз у тому випадку, якщо небезпека третьої світової війни буде усунена. Дивне твердження, чи не так? Зрозуміло, дивне, але тільки до тих пір, доки ми не мислимо.

В чому сенс такого твердження? А втому, що наступаюча технічна революція атомного віку в змозі захопити, зачарувати, засліпити і обдурити людину настільки, що одного дня обчислювальне мислення залишиться єдино дійсним і практикованим способом мислення.

Тому, яка ж величезна небезпека насувається тоді на нас? Байдужість до роздумів і цілковита бездумність, яка може йти поруч з величезною хитромудрістю обчислюючого планування і винахідництва. А що ж тоді? Тоді людина зречеться і відкине свою найглибшу сутність, саме те, що вона є мисляча істота. Таким чином, справа в тому, щоб врятувати цю сутність людини. Таким чином, справа в тому, щоб підтримувати осмислення.

Пер. укр. мовою за вид.: Хайдеггер М. Разговор на проселочной дороге: Сб.: Пер. с нем. / Под ред. А.Л. Доброхотова. – М.: Высш. шк., 1991. – С.108, 109, 110, 111. – 192с.

Арістотель

Друга аналітика

Арістотель. Друга аналітика. – Соч.: в 4-х т. – М.: Мысль, 1978. – Т.2.

... якщо немає чуттєвого сприйняття, то з необхідністю є відсутнім і будь-яке знання, якого не можна набути, якщо ми не навчаємося або через наведення, або через доведення. Доведення ж виходить з загального, наведення – з часткового; однак споглядати загальне не можна без опосередкування наведенням, бо і так зване абстрактне пізнається через наведення, а саме якщо хтось хоче показати, що певні притаманні кожному роду властивості хоча і не існують окремо, але можуть розглядатися відокремлено одне від одного, оскільки кожне з них є чимось визначеним. Але отримати умовивід шляхом наведення не можна тим, хто позбавлений чуттєвого сприйняття, бо чуттєве сприйняття є спрямованим на одиничне, адже інакше отримати про нього знання неможливо. І справді, як знання одиничного за посередництвом загального є неможливим без наведення, так і знання його через наведення є неможливим без чуттєвого сприйняття (С.289).

...доведення загального осягається розумом, часткового ж-обмежене чуттєвим сприйняттям.

...доведення загального є кращим за доведення часткового... А що доведення твердження є кращим за доведення заперечення, є зрозумілим з такого. За інших рівних умов те доведення повинно бути кращим, яке виходить з меншої кількості постулатів, чи припущень, чи засновків. І дійсно, якщо засновки однаково є відомими, то пізнання швидше досягнемо за посередництвом тих, яких менше, саме цьому надають перевагу. Основа ж положення, що кращим є те доведення, що виходить з меншої кількості засновників є загальним (с.304).

...чуттєве сприйняття не дає знання для доведення. Бо хоча чуттєве сприйняття є сприйняттям певної властивості, а не просто певного чогось, однак з необхідністю сприймається визначене щось десь і тепер. Загальне ж і те, що міститься у всіх предметах даного виду, сприймати чуттями неможливо, бо воно не є визначеним чимось і існує не тільки тепер, інакше воно не було б, загальним. А загальним ми називаємо те, що є завжди і всюди. А так як доведення стосуються загального, загальне ж не можна сприймати чуттями, то очевидно, що за допомогою чуттєвого сприйняття немає знання для доведення. Але зрозуміло, що, навіть якби і можна було сприймати чуттями, що трикутник має кути, що в сукупності дорівнюють двом прямим, ми все рівно шукали б доведення цього, а не знали б вже того, як твердить Протагор. Бо чуттями з необхідністю сприймається одиничне, те, що вимагає доведення є пізнання загального. Тому, якщо ми, перебуваючи на Місяці, бачили б, що Земля затуляє Сонце, то ми ще не знали б причини затемнення. Бо ми сприймали чуттями, що в даний час відбувається затемнення, але не сприймали б, чому воно взагалі відбувається, так як чуттєве сприйняття не має за свій предмет загальне. Однак з окремого спостереження, цього ми, виявивши загальне, мали б доведення, бо з численного повторення одиничного стає явним загальне; а загальне цінне саме тому, що воно виявляє причину. Тому в такого роду випадках, коли причина ховається в чомусь іншому, знання загального є більш цінним, ніж чуттєві сприйняття і мислення (С.309).

Арістотель. Категорії. – Соч.: в 4-х т. – М.: Мысль, 1978. – Т.2.

... без будь-якого зв’язку кожне означає чи сутність, чи “скільки”, чи “яке”, чи “по відношенню до будь-чого, чи “де”, чи “коли”, чи “перебувати в якомусь становищі”, чи “володіти”, чи “діяти”, чи “перетерплювати”. Сутність, коротко кажучи, – це, наприклад, людина, кінь; “скільки” – це наприклад, довжиною в два лікті, в три лікті; “яке” – наприклад, біле, те, що уміє читати і писати; “по відношенню до чогось” – наприклад, подвійне, половинне, більше; “де” – наприклад, в Лікеї, на площі; “коли” – наприклад, вчора, минулого року; “перебувати в якомусь становищі” – наприклад, лежить, сидить; “володіти” – наприклад, взутий, озброєний; “діяти” – наприклад, ріже, палить; “перетерплювати” – наприклад, його ріжуть, палять. Кожне із перерахованого саме по собі не містить жодного твердження; твердження чи заперечення одержують поєднанням їх: твердження чи заперечення, треба думати, адже є істинне, чи є не істинне; а з сказаного без жодного зв”язку ніщо не є істинне і не істинне, наприклад, “людина”, “біле”, “біжить” “перемагає” (с.55).

... слід визначати, до яких родів категорії належить визначення, рід, власне: привходяще. Цих категорій за числом десять: “що саме є”, “скільки”, “яке”, “по відношенню до чого”, “де”, “коли”, “перебувати в якомусь становищі”, “володіти”, “діяти”, “перетерплювати”. Адже привходяще, і рід, і власне, і визначення завжди належать до однієї з цих категорій. Дійсно, усі положення, що утворені за їх посередництвом, означають чи суть речі, чи кількість, чи якість, чи будь-яку з інших категорій. Адже з них ясно, що той, хто позначає, що є, позначає, то сутність, то кількість, то якість, то будь-яку з інших категорій. Бо коли перед ним людина і вона говорить, що те, що перед нею, є людина, чи жива істота, що вона розуміє, що є, і вказує сутність. А коли перед нею білий колір і вона говорить, що те, що перед нею, є біле чи колір, то вона

розуміє, що саме є, і вказує якість. І так само ж якщо перед нею щось завдовжки в один лікоть і вона говорить, що те, що перед нею, – завдовжки в один лікоть, то вона розуміє, що саме є, і вказує кількість. І так само щодо інших категорій. Адже в кожному такому випадку, чи говорять про саму річ чи про її рід, позначають, що саме є річ. Якщо ж щось говориться про інше, то позначають не що є, а кількість, чи якість, чи будь-яку з інших категорій.

... що значить абстрактне поняття?... Ось, напр.., бачиш ти: людина сердиться; потім в іншій справі бачиш: інша людина сердиться. Ти помічаєш, що той і другий чимось подібні між собою, коли сердяться. Ось те, чим вони є подібними одне до одного, коли сердяться, – ти назовеш: гнів. Це і є абстрактне поняття. Бачиш ти, що чоловік з дружиною у злагоді живуть, одне одному у всьому догоджають, одне одному нічого не шкодують, і в іншому місці бачиш, що чоловік з дружиною так само живуть, помічаєш подібність між тими і другими і те, чим одні до других подібні, називаєш: кохання. І це абстрактне поняття. Поки люди своїми роздумами не дошукались, як у них формуються абстрактні поняття, люди вважали, що ці поняття десь існують окремо від людської голови і з ними можна говорити, як з живими людьми. Вірили, напр., що гнів і кохання десь існують не в людині, а окремо; помічали, що люди роблять людям добро і зло, і уявили, що десь є істота, що називається добро, і є інша істота, що називається зло. Але мало того, що людина із своїх абстрактних понять видумала собі істоти, яких немає на світі; вона ще уявила, що ці істоти, хоча мають людські властивості, але вищі і сильніші за людину, і назвала їх божествами, чи богами. В давнину признавали багато богів; на кожне явище людського життя було своє божество: були божества кохання, гніву, бійки, миру, торгівлі, шахрайства, п'янства, – і яких тільки богів не було! Дитяча уява наробила у цих богів синів, дочок, внуків. Уявляли собі люди, що небеса населені такими богами і богинями, і ці боги і богині, хоча у дечому схожі на людей, але ніколи не вмирають. Коли ж люди порозумнішали, то зрозуміли, що це зовсім не боги і не живуть на небесах, а є тільки наші абстрактні поняття, утворилися в наших головах і без них окремо ні на небі, ні на землі, ніде не існують. Однак не могла швидко людина звільнитися від того, що у неї увійшло в звичку. Перестала людина вірити в попередніх богів, а з єдиним Богом не могла розпрощатися. Уявили собі люди, що є єдиний Бог, найдовершеніший, всеблагий, премудрий; збудували йому храми, встановили обряди служіння йому і думають, що цей Бог людину слухає, коли людина до нього заговорить, що цей Бог може виділити людині щастя чи покарати її, якщо людина Богу не вгодить. Так думають і так вірять до цих пір всі люди, що мало думали і мало освічені. Напроти, люди, цілком розумні і освічені, Богу не моляться і в Бога не вірять, тому що розуміють, що і цей Бог такий самий, як ті боги, що їм раніше колись люди вірили і молилися: і наш Бог, якому будують церкви і служать обідні, теж не що інше, як наше власне абстрактне поняття про всемогутність і добро, а не якась вища, жива і мисляча істота. Розумні люди вірять тільки в могутність людського розуму: цей розум створив Бога; він же його і знищує, додумавшись, що Бог не істота якась, а власне людське абстрактне поняття.

Арістотель. Перша аналітика. – Соч.: в 4-х т. – М.: Мысль, 1978. – Т.2. – Розд.30. – Розд.32.

... для всіх шлях доведення один і той самий: і в філософії, і в будь-якому мистецтві і в навчанні. Дійсно, щодо кожного з термінів слід звернути особливу увагу на те, що є властиве, і на те, чому саме властиве, мати їх якомога більше і розглянути їх за посередництвом трьох термінів: при спростуванні – одним способом, при обгрунтуванні – другим; і для досягнення істини слід виходити з засновків, що встановлюють, що щось дійсно є властиве. Щодо ж діалектичних силогізмів – виходити з правдоподібних засновків. Щодо начал силогізмів, як вони відносяться одне до одного і яким способом їх слід шукати.., а саме що не слід звертати увагу на все, що говориться про дані терміни, і

на одне і те ж при обгрунтуванні і спростуванні, так само як і при обгрунтуванні чогось відносно всього чи дечого, і при спростуванні всього чи дечого, але що слід звернути увагу на дещо і визначено. Із існуючого слід вибирати начала кожне окремо, як напр., якщо мова йде про благо чи про знання. Більшість начал кожної науки є властиве лише їй. Тому справою досвіду є давати начала кожного явища. Я маю на увазі, напр., що досвід в знанні про небесні світила повинен давати начала для вчення про небесні світила, бо саме тоді, коли є достатньою кількість спостережень небесних явищ, можна знайти докази у вченні про небесні світила. Так само мається справа і у будь-якому мистецтві: науці, так що лише після того, як щодо кожного предмета осягнуто те, що йому є властиве, ми повинні бути готовими прямо надати докази. І дійсно якщо в дослідженні не випущене нічого з того, що в дійсності є властивим предметам, ми будемо в змозі для всього, докази чого взагалі є, таке знайти і дати; в тих же випадках, де доказ за самою природою речей є неможливим, – показати що неможливість (с.182).

...будь-який силогізм і є чимось необхідним, але не все необхідне є силогізмом. Ось чому якщо щось випливає з будь-яких положень, то не слід відразу ж намагатися звести це до силогізму, а потрібно спочатку знайти два засновки, а потім розділити їх на терміни, взявши як середній термін той, про який говориться в обидвох засновках, бо середній термін з необхідністю має бути в обидвох засновках при всіх фігурах.

Таким чином, якщо середній термін говорить про один з крайніх, а другий – про середній чи якщо сам вій говорить про один, а другий щось заперечує відносно нього, то вийде перша фігура. Якщо ж середній термін про один говорить, а відносно другого щось заперечує, то вийде середня фігура. Якщо ж крайні про нього говорять чи один щось заперечує відносно нього, а другий про нього говорить, то вийде остання фігура, бо таким є положення середнього терміна в кожній фігурі. Так само мається справа, якщо засновки не є загальними, бо визначення середнього терміна залишається таким самим. Звідси очевидно, що якщо в якомусь доведенні один і той самий термін не повторюється, то силогізма не вийде, бо був взятий середній термін. І так як ми знаємо, яке положення виводиться за якою фігурою, тобто за якою з них виводиться загальне і за якою – часткове, то зрозуміло, що, доводячи те чи те положення, слід мати на увазі не всі фігури, а відповідну. Щодо ж того, що виводиться за декількома фігурами, ми впізнаємо фігуру за положенням середнього терміна (с.186).

Арістотель. Про душу. – Кн. II, р. XI.

... Чи перебуває орган дотику всередині чи ні чи ж це безпосередньо плоть – це ніяк не доводиться тим, що відчуття відбувається одночасно з дотиком. Але якщо обтягнути плоть чимось на кшталт перетинки, то і ця перетинка безпосередньо передасть відчуття при дотику, хоча зрозуміло, що орган дотику не може знаходитися в цій перетинці. Якби вона і приросла, то відчуття дійшло б ще швидше. Тому здається, що з такою частиною тіла справа була б так само, якби повітря, що оточує нас, зрослося б з нами. Саме в цьому випадку нам здавалося б, що ми чимось одним сприймаємо і звук, і колір, і запах, а зір, слух і нюх здавались би нам одним чуттям. Але так як те, через посередництво чого відбувається рух, є різне, то цілком очевидно, що згадані органи чуття різні.

... Взагалі в якому відношенні до органів зору, слуху і нюху є повітря і вода, в такому ж відношенні, очевидно, є плоть і язик до органу дотику. Якби самий орган дотикався б з предметом, то ні там, ні тут не було б відчуття, подібно до того як хтось би поклав білий предмет на поверхню ока. І звідси також ясно, що орган дотику перебуває всередині. Адже тільки в такому випадку тут відбувається те саме, що і у інших чуттів. А саме: якщо прикласти щось до органу чуття, то відчуття не буде; між тим, коли прикладають до плоті, відчуття є; так що плоть є лише середовищем для чуття дотику.

Пер. укр.мовою за вид.: Аристотель.
Соч.: в 4-х т. – М.: Мысль, 1976. – Т.1. – С. 418, 420.

Арістотель. Про душу

... Зрозуміло також, чому рослини не відчувають, хоча у них є певна частина душі і вони дещо перебирають від того, з чим дотикаються; адже впливає на них і холод, і тепло; причина в тому, що у них немає ні осереддя, ні такого начала, яке б сприймало форми предметів, що відчуваються, а вони перетерплюють впливи разом з матерією.

Можна було б спитати, чи відчуває щось від запаху те, у чого немає нюху чи від кольору те, у чого немає зору, і так само щодо інших чуттів. Якщо те, що сприймається нюхом є запах, то запах викликає нюх, якщо він щось взагалі викликає; таким чином неможливо, щоб те, що не в змозі сприймати нюхом щось відчувало від запаху (те ж саме можна сказати і про інші чуття); взагалі все, що в змозі відувати відчуває (перетерплює) щось від відчуваного, лише остільки, оскільки воно на це спроможно. Це випливає також з того, що на тіла впливають (діють) не світло і пітьма, не звук і не запах, а те, в чому вони перебувають, наприклад, повітря, (а не звук), розколює дерево, коли гримить грім. Те, що сприймається на дотик, і те, що відчувається на смак діють на самі ж тіла;адже якби це було не так, то від чого тоді неодухотворені тіла перетерплювали щось і відповідно до цього змінювались? Чи не означає це, що і сприймане іншими чуттями діє таким самим чином? А чи не правильніше вважати, що не будь-яке тіло в змозі перетерплювати (відчувати дію) щось від запаху чи звуку, а те, що перетерплює вплив, є чимось невизначеним і нестійким, наприклад повітря: адже повітря, стаючи пахучим, ніби перетерплює якийсь вплив. Що інше може сприймати на нюх, як не перетерплювати щось? Але сприймати на нюх – значить відчувати, а повітря, сприймаючи дію, в той же момент стає відчутним.

Пер. укр.мовою за вид.: Аристотель. Соч.: в 4-х т. – М.: Мысль, 1976. – Т. 1. – С. 422.

А. Шопенгауер

Про вікові відмінності

А. Шопенгауер. Про вікові відмінності (Повчання і максими (Избр. соч. – М.: Просвещение, 1992. – С.366, 369. – 480 с.)

... Корінною характерною ознакою похилого віку є та, що це – вивільнення від обманів: зникли ілюзії, які до цих пір надавали життю його чарівності, а діяльності її стимул; ми пізнали ницість і порожнечу будь-якої пишності особливо її блиску і позірної величі; ми переконалися, що з більшістю бажаних речей і насолод ховається дуже небагато, і таким чином поступово прийшли до зрозуміння великої злиденності і порожнечі всього нашого буття. Лише в 70 років цілком розуміє людина перший вірш “Еклезіаста”*. Але через це ж старість забарвлюється в певний колорит похмурості.

...Хоча життєвий шлях окремих людей і не окреслений в планетах, як вчила астрологія, однак це з повним правом можна сказати про життя людське взагалі, оскільки кожному віку його за порядком відповідає одна з планет, так що над життям цим послідовно панують всі планети. На десятому році життя править Меркурій. Подібно до нього, людина рухається швидко і легко, в найтіснішому колі; її здатні захопити дрібнички; але вона багато чому і легко навчається під владою бога хитрощів і красномовства. З двадцятим роком наступає панування Венери: нею цілковито оволодівають кохання і жінки. На тридцятому році панує Марс: людина тепер енергійна,

сильна, сміливa, войовнича і завзята. На сороковому панують 4 планетоїда, – життя її тому розширюється: вона розважлива, тобто женеться за вигодою, під покровительством Церери; у неї своє власне домашнє вогнище під покровительством Вести; вона вивчилася тому, що їй треба знати, завдяки Палладі; і подібно до Юнони, царює в її хаті господиня, його дружина. – На п'ятдесятому ж році панує Юпітер. Людина вже пережила більшість своїх ровесників і відчуває свою вищість над теперішнім поколінням. Ще в повному розквіті своєї сили, вона є багатою на досвід і знання: вона)по мірі своєї індивідуальності і становища) є авторитетом для всіх, хто її оточує. Тому вона не хоче, щоб їй наказували, а бажає наказувати сама. Тепер вона найбільш придатна бути керівником і розпорядником в своїй сфері. Так Юпітер і з ним 50-літня людина доходить до свого кульмінаційного пункту. А потім, слідує, на 60-му році, Сатурн і з ним важкість, повільність і в'язкість свинцю.

Нарешті приходить Уран: тоді, як говорять, людина відправляється на той світ. Нептуна (як його, на жаль, необдумано охрестили) я не можу притягти тут до справи, – тому що я не смію назвати його істинним його іменем, іменем Еросу. Інакше у мене з'явиться бажання показати, що до кінця тулиться початок саме – як Ерос стоїть у таємному зв'язку із смертю, завдяки чому, Орк, чи Аментес єгиптян)згідно з Плутархом, "Про Ізиду і Озіриса"), є не тільки беручим, але і тим, що дає, і смерть служить великим творцем життя. Звідти, таким чином, звідти, – із Орка приходить все, і там була вже раніше кожна істота, що володіє тепер життям: і якби ми тільки були у змозі осягнути той фокус, якому це відбувається, – ось тоді все стало б ясно.

...Люди не подякують тобі за намагання піднести їхні внутрішні потреби, викликати у них більш високе уявлення про самих себе, примусити їх відчути велич дійсно шляхетного існування. Але якщо ти обдуриш "птахів", почнеш розповідати їм небилиці, щодня псуватимеш їх, тоді ти для них "своя людина", – напевне, тому новітній час так прихильний до несмаку. Я говорю це не для того, щоб принизити моїх друзів, а просто щоб сказати – вона такі є, а тому, не треба дивуватися, що все відбувається так, як відбувається.

...Природа потурбувалася про своїх дітей, існуванню найницішого не може пошкодити існування найвеличнішого. І "маленька людина – людина". Цим і будемо керуватися.

...Людина не повинна намагатися зрівнятися з Богом, але хай вона прагне до людської досконалості.

Пер.укр.мовою за вид.: И.В.Гете.Собр.соч.: в 10-ти т. – М.: Худ. литература, 1980. – Т.9. – С.36.

І.Кант. (Неминучість зловживань для наділених владою). – Антология мировой философии. – М.: Мысль, 1971. – Т.3. – С. 190-191.

...кожний наділений владою завжди зловживатиме своєю свободою, коли над ним немає нікого, хто розпоряджався би ним у відповідності з законами. Верховний голова сам повинен бути справедливим і в той же час людиною. Ось чому це завдання найважче з усіх; більше того, цілком вирішити його неможливо; з такої кривої тесини, як та, з якої зроблено людину, не можна зробити нічого прямого. Тільки наближення до цієї ідеї доручила нам природа. Роль людини, таким чином, досить складна. Як мається справа з мешканцями інших планет і їх природою, ми не знаємо; але якщо ми це доручення природи добре виконаємо, то можемо тішити себе думкою, що серед наших сусідів у Всесвіті маємо право зайняти не останнє місце. Можливо, у них кожний індивід протягом свого життя цілковито досягає свого призначення. У нас це не так; тільки рід може на це сподіватися. Що ця проблема вирішується найпізніше за всі, слідує ще з того, що для

цього необхідне правильне поняття про природу можливого (державного) устрою, великий, протягом багатьох віків накопичений досвід і, крім цього, добра воля, що є готовою прийняти такий устрій. А поєднання цих трьох елементів-справа надзвичайно важка, і якщо вона матиме місце, то лише дуже пізно, після багатьох марних спроб.

Ф.В.Й. Шеллінг. Філософські дослідження про сутність людської свободи і пов'язаних з нею предметах. – Соч.: в 2-х т. – М.: Мысль, 1989. – Т.2. – С. 129-132.

... ідеалізм підніс вчення про свободу до тієї сфери, де воно тільки і стає зрозумілим. Згідно з цим вченням, сутність кожної речі, що осягається розумом, і в першу чергу людини, перебуває поза будь-яким причинним зв'язком, а також поза будь-яким часом чи над ним. Тому вона ніколи не може визначитися чимось таким, щоб передувало їй, оскільки вона сама передує будь-чому, що у ній є чи робиться – не за часом, а за поняттям – в якості абсолютної єдності, яка завжди повинна бути вже цілісною і завершеною, щоб окрема дія чи визначення було в ній можливе. Ми викладаємо кантівське поняття не у повній відповідності з його словами, а таким чином, як його, на нашу думку, слід сформулювати, щоб зробити його зрозумілим. Якщо ж прийняти це поняття, то треба, очевидно, вважати правильним і таке заключення. Вільна дія слідує безпосередньо з осягальності розумом в людині. Однак вона з необхідністю є певною дією зупиняючись на близькому, добро чи зло. Однак від абсолютно невизначеного до визначеного немає переходу. Якщо уявити, що осягальна розумом сутність визначає себе без будь-якої підстави з чистої невизначеності, не приведе нас знову до розглянутої вище системи байдужості сваволі. Для того, щоб визначити саму себе, вона повинна вже бути визначена в собі, і не зовні, що суперечить її природі, і не зсередини будь-якою випадковою чи емпіричною необхідністю, бо все це (як психологічне, так і фізіологічне) нижче за неї, але визначенням для неї повинна бути вона сама як своя сутність, тобто своя власна природа. Адже вона не є якесь невизначене всезагальне, а визначена як сутність даної людини, що осягається розумом. До такої визначеності зовсім не стосується вислів визначення є запереченням, оскільки вона в єдності з позицією і поняттям самої сутності, тобто, власне кажучи, є сутність в сутності. Тому умоосягальна сутність, діючи цілком вільно і абсолютно, може діяти лише у відповідності з своєю власною внутрішньою природою, інакше кажучи, дія може викликатися з внутрішньої природи сутності тільки за законом тотожності і з абсолютною необхідністю, яка тільки і є абсолютною свободою: бо вільним є лише те, що діє у відповідності з законами своєї власної сутності і не визначене нічим ні в собі, ні поза собою.

Подібне уявлення має в крайньому разі ту перевагу, що усуває безглуздість випадковості в окремій дії. Непорушним є в кожному вищому погляді і повинно бути те, що одинична дія слідує з внутрішньої необхідності вільної сутності і тому саме відбувається з необхідністю, яку тільки не слід, що все ще часто відбувається, сплутувати з емпіричною, основаною на примусі необхідністю (яка і сама є лише замаскованою випадковістю).

Але що ж таке ця внутрішня необхідність сутності? В цьому пункті необхідність і воля повинні бути поєднані, якщо їх взагалі можна поєднати. Якби умоосягальна сутність була мертвим буттям, а відносно людини чимось просто їй даним, то, оскільки її дії могли би бути тільки необхідними, будь-яке зобов'язання (ставлення) і воля людини були б виключеними. Однак саме ця внутрішня необхідність і є свободою, сутність людини є сутнісною її власною дією. Необхідність і свобода містяться одне в одному як єдина сутність, яка являє себе тій чи другій, тільки будучи розглянутою з різних боків; сама по собі вона – свобода, формально – необхідність. "Я", стверджує Фіхте, є його власне діяння; свідомість є самодуманням, але "Я" не є щось відмінне від нього, а саме це самодумання. Однак, ця свідомість, оскільки вона мислиться тільки як самоосягання чи

пізнання “Я”, навіть не є першою і, як все, що є тільки пізнанням, уже передбачає наявність власне буття. Це передбачуване до пізнання буття не є, однак, буття, хоча воно є і пізнанням, воно є реальним самодумання, істотне і основне воління, яке само робить себе чимось і є основою і базисом будь-якої суттєвості.

Г.В.Ф. Гегель Філософія права

§57. Людина за своїм безпосереднім існуванням в собі самій є чимось природним, зовнішнім своєму поняттю; лише за посередництвом удосконалення свого власного тіла і духа, суттєво ж завдяки тому, що її самосвідомість осягає себе як вільне, вона вступає у володіння собою і стає власністю самої себе і щодо інших. Цей вступ у володіння є разом з тим також і покладання у дійсність того, що вона є за своїм поняттям)як можливість, здатність, схильність), за посередництвом чого воно тільки тепер покладається як предмет, відрізняється від простої самосвідомості і тим самим стає спроможним отримати форму речі.

Примітка. Твердження правомірності рабства (у всіх його найближчих обгрунтуваннях – фізичною силою, взяттям у полон, порятунком і збереженням життя, утриманням, вихованням, доброчинністю, власною згодою раба і т.д.), так само як і виправдання панування як якість права панів взагалі, і всі історичні погляди на правовий характер рабства і панування грунтуються на точці зору, яка вважає людину за природну істоту, розглядає її взагалі з боку існування (сюди стосується і сваволя), що не відповідає її поняттю. Твердження про абсолютно неправовий характер рабства, напроти, виходить із поняття людини як духа, як у собі вільного і однобічне в тому відношенні, що розуміє людину як вільну за природою чи, що є те ж саме, розуміє як істинне поняття як таке в його безпосередності, а не ідею. Ця антиномія, як і будь-яка антиномія, тримається на формальному мисленні, яке фіксує і стверджує обидва моменти ідеї окремо, кожний для себе, тим самим не відповідно до ідеї і в його неістинності. Вільний дух полягає саме в тому (§21), що він не є лише поняття чи тільки в собі, але знімає цей формалізм самого себе, а тим самим і безпосереднє природне існування і дає собі існування тільки як своє, як вільне існування. Той бік антиномії, який стверджує свободу, володіє тому тією перевагою, що містить абсолютну вихідну точку – але лише вихідну точку – істини, в той час як другий бік, що зупиняється на існуванні, позбавленому поняття, не містить нічого від розумності і права. Точка зору свобідної волі, з якої починається право і наука про право, вже вийшла за межі тієї неістинної точки зору, у відповідності з якою людина є природною істотою і лише у собі суще поняття і тому здатна бути рабом. Це попереднє неістинне явище стосується дише того духу, який ще перебуває на стадії своєї свідомості;діалектика поняття і лише безпосередньої свідомості свободи викликає в ньому боротьбу за визнання і відношення панування і рабства. А від розуміння самого об’єктивного духа, змісту права, лише в його суб’єктивному понятті, а тим самим і від розуміння просто як повинно бути що людина в собі і для себе не призначена (визначена) до рабства, – від цього нас відмежовує пізнання, у відповідності з яким ідея свободи істинна лише як держава.

Добавлення. Якщо міцно триматися того боку антиномії, у відповідності з якою людина у собі і для себе вільна, то цим відкидається рабство. Але те, що хтось є рабом, коріниться у його власній волі, так само у волі народу коріниться те, що він є пригноблений. Тобто, це неправове діяння не тільки тих, хто гнобить народ, але і самих рабів і пригноблених. Рабство стосується стадії переходу від природності людини до істинно морального стану: воно стосується світу, в якому неправо ще є правом. Тут силу має неправо і так само ж з необхідністю перебуває на своєму місці (с. 113-114).

Пер. укр. мовою за вид.: Гегель Г.В.Ф. Философия права (Философское наследие, т.113). – М.: Мысль, 1990.

Гегель Г.В.Ф. Философия права

(Про кохання та жіноче питання)

Р.І. Сім'я, §158. Сім'я як безпосередня субстанціальність духа має своїм визначенням совою відчуваючу себе єдність, кохання, так то умонастрій всередині сім'ї полягає у володінні самоусвідомленням своєї індивідуальності в цій єдності як у собі і для себе сущої суттєвості щоби виявити себе в ній не як особу ;для себе, а як член цієї єдності.

Добавлення. Кохання взагалі означає усвідомлення моєї єдності з другим, те, що я не ізолював для себе, а отримую мою самосвідомість тільки як відмову від свого для-себе-буття і через знання себе як своєї єдності (с.208) з другим і другого зі мною. Але кохання є почуттям, іншими словами, моральність природного в формі: в державі кохання вже немає, в ній єдність усвідомлюється як закон, в ній зміст повинен бути розумний, і я повинен його знати. Першим моментом в коханні є те, що я не хочу бути самостійною особою для себе і що, якби я був такий, я відчував би свою недостатність і неповноту. Другим моментом є те, що я одержую себе в особі другого, що я володію в ньому значимістю, якою він за своєю чергою одержує в мені. Тому кохання – найстрахітливіша суперечність, яку розсудок в змозі вирішити, так як немає нічого іншого, щоб так не піддавалося, як ця пунктирність самосвідомості, вона заперечується, і я все ж таки повинен аффірмативно нею володіти. Кохання є одночасно створенням і вирішенням суперечності; як її вирішення воно – моральне єднання.

§159 ...кохання є за своєю чергою почуттям, щось суб'єктивне, на яке єднання не може зазіхати. Значить, якщо вимагають єднання, то ця вимога може розповсюджуватися тільки на ті речі, які за своєю природою є зовнішніми і не зумовлені почуттям (с.209).

§163 ...Відбувається подальша абстракція, якщо божественне, субстанціальне відокремлюється від його наявного буття, а почуття і усвідомлення духовної єдності фіксується як те, що помилково називають платонічним коханням; такий розподіл пов'язаний з чернечим поглядом, за посередництвом якого момент природної життєвості визначається як щось цілковито негативне, і йому саме цим поділом надається безконечна важливість для себе (с.212).

§164. Добавлення. Щодо стосунків між чоловіком і жінкою, слід відмітити, що дівчина, віддаючись, жертвує своєю честю, чоловіка ж, оскільки він має ще другу сферу моральної діяльності, це не стосується. Призначення дівчини полягає 9с.2І4)суттєве лише в шлюбі;тобто, вимога полягає в тому, щоб кохання набуло форму шлюбу і щоб різні моменти, що містяться в коханні, отримали своє істинно розумне відношення одне з одним (с.215).

§166.Добавлення.Жінки можуть бути освіченими, однак для вищих наук, філософії і деяких творів мистецтва (с.215), що вимагають загального, вони не створені. Жінки можуть володіти уявою, смаком, витонченістю, але ідеальним вони не володіють. Відмінність між чоловіком і жінкою така сама, як між твариною і рослиною: тварина більше відповідає характеру чоловіка, рослина – більше характеру жінки, бо вона в більшій мірі являє собою спокійне розкриття, якому в якості принципу дана більш невизначена єдність почуття. Якщо жінки перебувають на чолі уряду, держава перебуває в небезпеці, так як вони діють не у відповідності з вимогами загального, а виходячи із випадкової схильності чи гадки. До жінок освіта приходить невідомими шляхами, ніби в атмосфері уявлення, більше з життя, ніж за посередництвом набуття знань, тоді як чоловік досягає свого становища тільки за допомогою завоювань думки і багатьох технічних зусиль. (с. 216).

Шарль Луї Монтеск'є. Перські листи. Лист 40. Узбек до Іббена у Смирну1.

Коли помирає який-небудь шляхтич, люди збираються у мечеті і над ним проголошують надгробне слово, що є хвалебною промовою на його честь, промовою з якої трудно правильно судити про заслуги покійного.

Я б скасував усі поховальні урочистості. Людей слід оплакувати при народженні, а не після смерті. До чого церемонії і вся ця гнітюча обстановка, якими оточують вмираючого в його останні хвилини, до чого навіть сльози його рідних і горе друзів, як не для того, щоб ще більше поглибити невідворотну для нього втрату!

Ми настільки сліпі, що не знаємо, коли нам засмучуватися і коли радіти: ми майже завжди віддаємося оманливому сумові чи оманливим радощам.

Коли я бачу, як кожного року Могол по-дурному кладеться на ваги: змушує зважити себе, ніби бика; коли я бачу, як народ радіє, що правитель цей зробився ще грубшим, тобто ще більш нездатний керувати підданими, я відчуваю, Іббене, співчуття до людського навіженства.

З Парижа, місяця Реджеба2 20-го дня, 1713 року.

1 Смирна – місто в Турції.

2 Реджей – раджаб, сьомий місяць мусульманського місячного року.

Пер. укр. мовою за вид.: Лесаж А.Р. Хромой бес. Монтескье Ш.Л. Персидские письма. Дидро Д. Нескромные сокровища. Пер. с фр. – М.: "Иолос", 1993. – С.253-254.

Шарль Луї Монтеск'є (1689 – 1755).

Перські листи (1721). Лист 145й. Узбек до... (уривок).

...Колись усіх вчених звинувачували у чарівництві. Мене це анітрішки не дивує. Кожний розмірковував про себе так: "Я розвинув свої природні обдарування наскільки це було можливе, а тим не менше такий-ось вчений має переваги наді мною: очевидячки, тут втрутилась якась диявольщина".

В наш час, коли подібні звинувачення втратили переконливість, взялися за інше: вченому ніяк не вдається уникнути звинувачень у безбожництві чи єресі. І навіть якщо народ дасть йому цілковите відпущення гріхів, все одно болю завдано і назавжди залишиться це його найпекучішим місцем. Років тридцять по тому якийсь суперник скаже йому із сумирним виглядом: "Зведене на вас звинувачення не було справедливе, – борони Боже! – але все ж вам довелося виправдовуватись...". Так звинуваченням проти нього стає навіть його виправдання!

Якщо він пише яку-небудь історію і при цьому наділений шляхетним розумом і щирим серцем, то проти нього піднімають усілякі переслідування. На нього нацькують власть імущих за який-небудь факт, що трапився тисячу років назад, і постараються накласти кайдани на його перо, якщо воно не продається. Однак він все ж є щасливіший за тих підлих людей, які зрікаються своїх переконань заради жалюгідної пенсії, до того ж за кожну із своїх побрехеньок окремо не отримують і п'ятака; які ламають державний устрій, применшують права однієї влади і збільшують права другої; дають правителям, віднімають від народів;оживлюють застарілі права; потурають пристрастям, розповсюджених за їх доби, і порокам, що видобулися на трон, і обманюють нащадків тим більш непристойним чином, що у нього менше можливостей спростувати їхні свідчення.

Але мало того, що вченому завдають усіх цих образ, мало того, що він перебуває в стані постійного неспокою з приводу успіху свого твору: коли, нарешті, одного чудового дня цей твір, що так дорого йому коштував, виходить друком, на нього з усіх боків

починають сипатися напади. А як їх уникнути? У людини склалася певна думка, вона виразила її у своєму творі, не знаючи, що двісті миль звідси другий вчений висловив погляди, цілковито протилежні. І ось між ними розпочинається війна.

Якщо б він ще міг сподіватися на певну повагу! Ні: в кращому разі його поважають лише ті, хто займається тою ж самою галуззю науки, що і він. Філософ згорда позирає на людину, у якої голова знемагає від фактів, а на нього, за своєю чергою, дивиться як на фантазера той, хто володіє доброю памяттю.

Щодо людей, зробивших своїм ремеслом спесиве неуцтво, то їм би хотілось, щоб увесь рід людський був цілковито забутий, як забуті вони самі.

Людина, позбавлена будь-якого таланту, винагороджує себе тим, що зневажає його: цим вона усуває перешкоду, що стоїть на заваді між нею і заслуженою повагою, і таким чином опиняється на одному рівні з тими, чиї праці її дратують.

Нарешті, до неприємної репутації вчених треба додати ще і інші негаразди: відмова від задоволень і втрата здоров'я.

Пер. укр.мовою за вид.: Лесаж А.Р. Хромой бес. Монтескье Ш.Л. Персидские письма. Дидро Д. Нескромные сокровища: Пер. с фр. – М.: ИОЛОС, 1993.

Дені Дідро (1713-1784). Нескромні скарби.

...Пані, – продовжував Селім, – царювання Каноглу було досить тривалим, і наші поети назвали його золотим віком. Ця назва підходить до нього у багатьох аспектах. Воно було позначене різними успіхами і перемогами, однак, до добрих моментів домішувались і погані, що доводить, що це золото було іноді низької проби. Двір, який задає тон усій державі, був досить галантним. У султана були коханки, вельможі поспішали його наслідувати, і народ непомітно перейняв їхні манери. Пишність костюмів, меблів і візків була надзвичайною. В кулінарії досягли високого мистецтва. Вели велику гру, робили борги і не сплачували їх, розтринькували всі свої гроші і використовували увесь свій кредит. Проти пишності були видані прекрасні постанови яких ніхто не виконував. Захоплювали міста, завойовували провінції, починали будувати палаци; країна знелюднилася і зубожіла. Народ оспівував перемоги і вмирав з голоду. У вельмож були пишні палаци і чудові сади, а землі їх залишалися необробленими. Флотилія з сотні лінійних кораблів царювала на морі, наводячи жах на сусідів, але одна розумна голова підрахувала, скільки держава витрачала на утримання цього флоту, і, не дивлячись на протести решті міністрів було дано наказ влаштувати з нього потішні вогні. Королівська скарбниця являла собою величезний порожній ящик, який, як на гріх, не наповнювався, завдяки такому скупердяйському господарюванню. Золото і срібло стали таким рідкісним металом, що одного чудового дня монетний двір було перетворено на паперову фабрику На довершення загального блаженства Каноглу дав себе переконати фанатикам в тому, що вкрай необхідно, щоб усі його піддані походили на нього, щоб у них були блакитні очі, кирпатий ніс і русяві вуса, як у нього, і він депортував з Конго понад два мільйони людей, які не володіли такими рисами чи відмовились їх підробити.

Таким був, пані, золотий вік, таким був цей добрий старий час, за яким постійно жалкують. Але залишіть базікати пустобріхам і повірте, що у нас є ще Тюренни і Кольбери1, що наш час, в загальному, кращий за минуле і що, якщо народ є щасливішим за Мангогули, ніж за Каноглу, значить, царювання його величності є більш славним, ніж царювання його діда, бо ж щастя підданих – точне мірило величі можновладців.

1748 р.

1Видатні особи епохи французького короля Людовика XIV, зокрема, Тюреннь Анрі де Ла Тур д'Овернь (1611-1675) – маршал Франції, з 1660 – фельдмаршал, видатний французький полководець.

Пер. укр.мовою за вид.: Лесаж А.Р. Хромой бес. Монтескье Ш.Л. Персидские письма. Дидро Д. Нескромные сокровища: Пер. с фр. – М.: ИОЛОС, 1993. – С. 582-583.

Е. Золя (1840-1902). Демократія.

... Я говорю навіть не як республіканець, а просто як людина. Чому нам не вірити в життя, в людство? Глухий рух здригає його і штовхає вперед. Так ось, цей рух може тільки розширити сферу буття, привести до більш повного оволодіння світом. Немає жодних підстав вважати, що зло оволодіє світом. Напроти, коли докладають всіх зусиль, бачиш, як історія неминуче робить крок вперед, якби не довелося плутати по дорозі. Таким чином, вперед, повіримо у наше майбутнє! Що би там не відбулося, завтрашній день буде правий.

Ось та непорушна віра, яку, на мою думку, повинен був би поділяти будь-який політик; йому треба встати вище мерзенної кухні партійних незгод. Сама мерзенність починається тоді, коли всі опускаються до рівня посередності, до підлості марнославців, які за будь-якої ціни всіляко намагаються збагатитися на нашій епосі. Якщо тобі хоч якось дорогою є істина, ти впадаєш у лють, вступаєш у боротьбу з цими нікчемами, на той час як, можливо, краще було б промовчати і відсидітися в своєму кутку, чекаючи на кінцеві результати, бо все, включаючи найбрудніші і руйнівні начала, бере участь у створенні життя. Так само, як смерть є необхідною для того, щоб міг існувати світ, дріб'язкові людці, безперечно, створені для того, щоб, перетворившись на небуття, вони заповнили б собою рови і вік наш міг би крокувати далі.

Сутність політики в наші дні полягає саме в цьому. Хоча час поки що смутний, події з кожним днем набирають все більш виразних форм, і усюди чути вже гомін демократії, який з кожним днем наближується. Цілком ясно, що в ній – наше майбутнє. А раз так, то треба прийняти її, треба в неї повірити, навіть якщо одні пристрасно її заперечують, а інші хочуть покласти її до своєї кишені. Не її провина, що дурні і мерзотники нею спекулюють. А головне, не треба здригатися при її наближенні, яку б грозу вона не несла з собою. Світ створювався посеред катастроф. Коли справу буде зроблено, її визнають за благо.

... Дайте відійти потокам брудної води, що затопили, як бачимо, всю землю, вірте у голубе небо. Зрозуміло, майбутнє занурене у пітьму, ніхто не може сказати достеменно, яким воно буде. В смутні часи, подібні до наших, можна зрозуміти приступи відчаю. Як часто найстійкіші люди під час шторму, загубивши з виду берег, втрачають владу над собою і починають кощунствувати! Ось чому основою для всіх проявів людської діяльності повинна стати наука. Наука – це єдине, на що можна покластися. Якщо вам треба у щось вірити, зробіть її підпорою політики, так само як і літератури. Ви одразу ж знову станете на силі. Ви на скелі, яка не похитнеться.

Так, є наука, вона впорядкує і саму демократію. Ця демократія – поки що всього-навсього слово: для одних – страховисько, для інших – дійна корова. Я особисто не намагаюсь визначити, що це таке, довідатись, що вона несе нам доброго чи злого, – з мене досить і того, що демократія приходить за посередництвом науки і що, раніше чи пізніше, наука повинна в ній все обумовити. Наука поховає безумства захисників загального блага, маячню теорії голодних і марнославців, для того щоб створити новий суспільний порядок, заснований на дійсних істинах, що навіяні самою природою. І тоді навіщо нам

турбуватися про майбутнє – воно адже прийде логічним результатом зусиль всього людства. Повторюю, воно прийде нічим іншим, як розвитком життя (5.09.1881 р.).

Пер. укр. мовою за вид.: Э. Золя. Собр. соч.: в 26-ти т. – М.: Худ. литература, 1967. – Т.26. – С.94-95, 99.

Е. Золя. Доброчинність республіки.

... На біду, республіканці завтрашнього дня не тільки говорять, але і пишуть. Вони беруть на себе ті чи ті зобов'язання і у своїх писаннях клянуться, що зроблять Францію щасливою країною з ідеальним суспільним ладом. Які прекрасні ці програми. Навіть занадто прекрасні: якась земля обітованна, – податки знижені до краю, злиденність викорчовано, введено організовану працю, терпимість забезпечує всім душевний спокій, рівність приносить усім щастя. Але коли ці люди виявляються при владі, із усіх своїх прекрасних обіцянок вони можуть виконати лише одну: вони відразу декретують свободу друку, тобто підставляють себе під удари.

По суті говорячи, вони залишаються на позиціях Руссо, вважаючи, що людина за своєю природою добра, звільніть людину, розв'яжіть її з соціального мотуззя, поверніть у лоно пращурної природи – і настане золотий вік, переможе довершена доброчинність, запанує безхмарне щастя. Це одне з найнебезпечніших заблуджень, бо великі революціонери, які поділяли ці думки, прагнули в лютому пориві підпалити старий світ, щоб прискорити народження нового світу на спустошеній, очищеній вогнем землі. Будь-який уряд, який вірить у доброту людини і у своїх діях керується цією ідеєю, роковим чином приречений на страждання і загибель, – так було досі.

Подивіться ж, що відбувається наступного дня після проголошення республіки. Програми під рукою, і народ вимагає миттєвого їх здійснення. Само собою зрозуміло, уся мерзенність і паскудство людське зникли разом з впавшою королівською чи імператорською владою. Були обіцяні від імені Республіки свобода і щастя, справедливий лад і торжество доброчинності, тому – швидше, швидше! – готуйте гостину, хай візьме в ній участь увесь народ, що зголоднів за справедливістю, і задоволить свою жагу правди!

На жаль! Гостиною і не пахне, дарма чекають на неї сидячі за столом, і ось вони починають сердитися, – річ у тому, що за один день світ не змінився, так само кривавлять рани, так само страждає людство. Для того, щоб здійснився хоча б незначний прогрес, потрібно довгих років, майбутнє народжується у муках, протягом цілого століття люди, поволі удосконалюючись лише на декілька кроків наближаються до істини і справедливості. В душі цивілізованої людини так само ховається звір, і коли прокидається голод, він показує пазурі. Звичайно, можна сподіватися, що поступово люди навчаться цінувати свободу, що одного прекрасного дня розум переможе в Республіці майбутнього; але скільки років; скільки років доведеться виховувати народ, і яке безумство вірити в наші дні, що, як тільки змінять вивіску над державою, наступить кінець всім соціальним лихам!

Пер. укр. мовою за вид.: Э. Золя. Собр. соч.: в 26-ти т. – М.: Худ. литература, 1967. – Т. 26. – С. 125.

В.Винниченко. Відродження нації

В.Винниченко. Відродження нації. – К.: Наук. думка, 1990. – Ч.II. – С. 1-43, 44. –330 с.

Р.II, §2.

...Місто давно перекинулося на бік "старшого брата". Це осередок, насамперед, гулящих людей, це резиденції пануючих, паразитарних класів. Пануючі українські класи давно зрусифікувалися, прийняли російську мову, російську культуру, російський нагай і російську нагороду за зраду своєї нації та за її винищування. І вони не за страх, а за совість, – і нечисту, неспокійну совість! – намагались заслужити ласку своїх

нагороджувачів. Найлютішим, найшкідливішим ворогом будь-якої справи є її зрадник, ренегат. Ренегат мусить заспокоювати своє власне сумління, він мусить якось очиститись перед собою, собі довести, що він зробив справедливо. І через те він старається свою зраду зробити явищем нормальним, загальним, він лютиться й піниться, коли щось стає йому на перешкоді. Чого, наприклад, усякі Савенки, Шульгіни, Піхни в Україні були й є такими оскаженілими, такими найшкідливішими ворогами відродження своєї нації? Не тільки через те, що вони за це мали тридцять серебряників, не тільки за "лакомства нещасні", а ще й "ідейно", ще "для душі" це роблять, бо всяка душа, навіть така загиджена й задрипана по царських притоках, як Савенковська, й та мусить мати в собі й для себе виправдання своїх вчинків. Не може людина жити, вічно носячи в собі звинувачення й огиду до самої себе. І Савенки також підлягають цьому законові, й мусять бути чистими перед собою. І через те вони так жагуче, так нетерпляче прагнуть навкруги себе задушити те, що самі в собі задушили вже давно за тридцять серебряників.

Ось такі Савенки найбільше спричинилися до русифікації українських міст. Хапаючись бути цілком подібними до своїх панів, вони й усе оточення своє підфарбовували під панську фарбу.

А їм, зрозуміло, охоче допомагав "старший брат". Він зграями насилав своїх урядовців в Україну, цих чорних бюрократичних воронів, які обсідали тіло української нації й викльовували їй очі. Петербурзькі можновладці роздавали козацькі землі своїм придворним шлюхам, жіночої й чоловічої статі.

А ці шлюхи й їхні нащадки, маючи ці багатства, зрозуміло, мали і силу задавати тон усьому оточенню. А крамар, а дрібний всякий прислужник панів мусив приймати той тон.

І таким чином українські міста стали "російськими".

...Хай побуде в Україні з десять років справжній демократичний лад та українська школа, як ця російська перевага розтане, немов сніг на весні, зникне, розпливеться й з-під неї виступить справжній грунт, справжня українська земля.

І нехай російський демократ раз назавжди собі запам'ятає: боротись з українством можна тільки деспотичним, драконівським режимом; справжній демократичний лад, отой самий лад, якого ніби добивається російський демократ є найкращий засіб для перемоги українства над русифікацією. Отже, нехай собі раз на завжди вибере цей демократ: або деспотизм і тоді можна вихвалятися більшістю голосів по українських містах; або демократизм (...дійсне народоправство!), і тоді в цих містах через якийсь час більшість буде українська.

Арістотель. Політика

Арістотель. Політика. – Соч.: в 4-х т. – М.: Мысль, 1983. – Т. 4. – С. 409-412, 406, 408, 438.

Книга друга.

... питання про власність. Як вона має бути організованою у тих, хто прагне мати найкращий державний устрій, – чи повинна власність бути спільною, чи не спільною? Це питання можна, очевидячки, розглядати і не у зв'язку з законоположеннями, що стосуються дітей та дружин. Маю на увазі таке: якщо навіть діти та дружини, як це у всіх тепер прийнято, повинні належати окремим особам, то чи буде краще, якщо власність і користування нею будуть спільними, чи в даному випадку можливі деякі винятки? Напр., щоб земельні ділянки були в приватному володінні, користування ж плодами землі було б загальнодержавним, як це і спостерігається у деяких варварських племен. Чи, навпаки, хай земля буде спільною і обробляється спільно, плоди ж її нехай розприділяються для приватного користування (говорять, таким чином спільно володіють землею дехто з

варварів). Чи, нарешті, і земельні ділянки, і отримувані з них плоди повинні бути спільними? Якби обробіток землі доручався окремим людям, то всю справу можна було б поставити інакше і вирішити легше; але раз самі землероби працюють на самих себе, то і вирішення питань, пов'язаних з власністю, являє собою більш значні труднощі. Так як рівності в роботі і в отримуваних від неї результатів дотриматися не можна – навпаки, відносини тут нерівні, – то неминуче виникають нарікання на тих, хто багато споживає чи багато отримує, хоча і мало працює, з боку тих, хто менше отримує, а працює більше. Взагалі нелегко жити разом і брати спільну участь у всьому, що стосується людських взаємостосунків, а в даному випадку особливо. Звернім увагу на компанії подорожуючих разом, де майже більшість учасників не годяться між собою в буденних дрібницях і через це сваряться одне з одним. І з прислуги у нас найбільше буває сварок з тими, ким ми користуємося для щоденних послуг. Такі і подібні до них утруднення несе з собою спільність власності.

Немалі переваги має тому той спосіб користування власністю, освячений звичаями і впорядкований правильними законами, прийнятими тепер: він суміщає в собі добрі аспекти обох способів, які я маю на увазі, саме спільної власності і власності приватної. Власність повинна бути спільною тільки у відносному смислі, а взагалі – приватною. Адже коли турбота про неї буде розпреділена між різними людьми, серед них припиняться взаємні нарікання; навпаки, буде більша вигода, оскільки кожний буде ретельно ставитися до того, що йому належить; завдяки ж благодійності у використанні власності вестиметься як у прислів'ї "У друзів все спільне" (Піфагор). І в даний час в деяких, державах існують начала такого порядку, що вказує на те, що він у основі своїй не є неможливим; особливо в державах, добре організованих, він почасти здійснений, почасти міг би бути введений; маючи приватну власність, людина в одних випадках дає користуватися нею своїм друзям, в інших – надає її в загальне користування. Так, напр., в Лакедемоні кожний користується рабами іншого, як своїми власними так само кіньми і собаками, і у випадку потреби у харчах – продуктами на полях держави. Таким чином, очевидно, краще щоб власність була приватною, а користування нею -загальним. Підготувати ж до цього громадян – справа законодавця. Крім всього іншого важко висловити, скільки насолоди від усвідомлення того, що дещо належить тобі, адже властиве кожному почуття любові до самого себе не є випадковим, але закладене в нас самою природою. Правда, егоїзм справедливо засуджується, але він полягає не в любові до самого себе, а більшій, ніж повинно, ступені цієї любові; те ж саме стосується і користолюбства; тому і другому почуттю піддатні, так би мовити, всі люди. З другого боку, як приємно надавати послуги і допомогу друзям, знайомим чи товаришам! Це можливе, однак, лише за умови існування приватної власності. Навпаки, у тих, хто прагне зробити державу чимось надто єдиним, цього не буває, не говорячи вже про те, що в такому випадку, очевидно, знищується можливість виявляти на ділі дві доброчинності: доброчесність по відношенню до жіночої статі (адже прекрасною є справа – утримання від чужої дружини через порядність) і шляхетної щедрості по відношенню до своєї власності; при спільності майна для шляхетної щедрості, очевидно, місця немає, і ніхто не буде в змозі виявити її на ділі, так як щедрість виявляється саме при можливості розпоряджатися своїм добром.

Розглянуте нами законодавство може здатися благовидним і заснованим на альтруїзмі. Той, хто познайомиться з ним, радісно схопиться за нього, вважаючи, що за умови такого законодавства наступить у всіх варта здивування любов до всіх, особливо коли хтось почне викривати зло, існуюче в сучасних державах через відсутність у них спільності майна: я маю на увазі процеси по стягуванню боргів, судові справи по звинуваченню в лжесвідченнях, лестощі перед багатими. Але все це має місце не через відсутність спільності майна, а наслідком моральної зіпсутості людей, так як ми бачимо, що і ті, хто будь-чим володіє і користується спільно, сваряться одне з одним набагато

більше за тих, хто має приватну власність; нам уявляється, однак, що число тих, хто судиться через спільне володіння майном, невелике у порівнянні з тією масою людей, що володіють приватною власністю. Крім цього, справедливість вимагає вказати не тільки на те, які негативні аспекти зникнуть, якщо власність буде спільною, але і на ті, які позитивні властивості будуть при цьому знищені; на наш погляд, саме існування виявиться цілком неможливим. Корінну помилку проекту Сократа треба бачити в неправильності його основної передумови. Справа в тому, що слід вимагати відносної, а не абсолютної єдності як сім'ї, так і держави. Якщо ця єдність зайде надто далеко, то і сама держава буде знищена; якщо навіть цього і не трапиться, все-таки держава на шляху до свого знищення стане державою гіршою, так само якби хтось симфонію замінив унісоном чи ритм одним тактом.

Тим, що є предметом володіння дуже великої кількості людей, найменше турбуються. Люди турбуються найбільше тим, що належить їм особисто; менше турбуються про те, що є загальним, чи турбуються в тій мірі, в якій це стосується кожного. Крім того, люди виявляють неохайність в розрахунку на турботу з боку іншого, як це буває з домашньою прислугою: велика кількість слуг іноді служить гірше, ніж якби їх було менше.

...Люди адже найбільше піклуються про те і люблять, по-перше, те, що їм належить, і, по-друге, те, чим вони дорожать; але ні того ні другого неможливо уявити серед людей, що живуть в державі, де все є спільним.

...Найбільше відхиляється від аристократичного ладу в бік олігархії карфагенський державний устрій в силу ось якого переконання, що поділяється більшістю: вони вважають, що посадові особи повинні вибиратися не тільки за ознакою шляхетного походження, але і за ознакою багатства, тому що незабезпеченій людині неможливо керувати добре і мати для цього досить часу. Але якщо вибори посадових осіб за ознакою багатства властиве олігархії, а за ознакою порядності (доброчинності) – аристократії, то ми в силу цього могли б розглядати як третій той вид державного ладу, в дусі якого у карфагенян організовані державні порядки; адже вони вибирають посадових осіб, і до того ж найголовніших – царів і полководців, беручи до уваги саме ці дві умови. Але в такому ухилі від аристократичного ладу слід бачити помилку законодавця. Адже найважливіше – і на це слід насамперед звертати увагу – полягає в тому, щоб кращі люди в державі могли мати дозвілля і ні в чому не терпіли невідповідного до себе ставлення, чи будуть вони посадовими особами чи приватними. Хоча повинно вважати і на те, що багатство сприяє дозвіллю, однак погано, коли вищі з посад, саме царське достоїнство і стратегія, можуть купуватися за гроші, такого роду закон веде до того, що багатство поціновується вище за порядність і вся держава стає користолюбною. Адже те, що вважається цінним у властителів (тих, хто має владу), неминуче стане таким і в уяві решти громадян. А де порядність не цінять понад усе, там не може бути міцного аристократичного устрою. Цілком природно, що купуючи владу за гроші звикають отримувати з неї прибуток, раз, отримуючи посаду, вони витратяться; неможливо, щоб людина бідна і порядна забажала мати вигоду, а людина гірша, витратившись, не забажала цього. Тому правити повинні ті, хто в змозі правити найкращим чином. Якщо законодавець не доклав зусиль до того, щоб порядним людям дати можливість жити в достатку, то він повинен був в крайньому разі потурбуватись про те, щоб посадові особи мали необхідне дозвілля (час).

Ф.В.Й. Шеллінг. Система трансцендентального ідеалізму. – Соч.: в 2-х т. – М.: Мысль, 1987. – Т.1. – С.455-456, 464-465.

...в понятті історії міститься поняття безконечного прогресу. З цього, правда, не можна зробити безпосереднього висновку про здатність людського роду до безконечного

досконалення, бо ті, хто це заперечує, можуть з повною підставою стверджувати, що у людини, як і у тварини, немає, історії, що вона замкнена у вічній круговерті дій, які вона безконечно повторює, подібно до Іксіону, що обертається на своєму колесі, і при постійних коливаннях, а нераз і відхиленнях, що ввижаються, від заданої кривої незмінно повертається до своєї початкової точки. Розумне рішення цього питання ускладнюється тим, що прихильники і вороги в ігри в удосконалення людства цілковито заплутались в тому, що слід вважати критерієм прогресу; одні розмірковують про прогрес людства в галузі моралі, критерієм чого ми раді були б володіти, інші – прогрес науки і техніки який, однак, з історичної (практичної) точки зору є швидше регресом чи в будь-якому разі прогресом, антиісторичним за своїм характером, для підтвердження чого достатньо звернутися до самої історії і послатися на судження і приклад тих народів, які можуть вважатися в історичному смислі класичними (напр., римлян). Однак, якщо єдиним об'єктом історії є поступова реалізація правового устрою, то критерієм у встановленні історичного прогресу людського роду нам може слугувати тільки поступове наближення до цієї мети. Її повне досягнення ми не можемо ні передбачити на основі досвіду, яким ми на теперішній час володіємо, ні апріорно довести теоретично. Ця мета залишається вічним символом віри творящої і діючої людини.

...Якщо мислити історію як лицедійство, де кожна дійова особа грає свою роль цілком вільно і за своїм розумінням, то розумне розгортання всієї цієї плутаної дії мислиме лише в тому випадку, якщо творить її один дух і якщо творець, по відношенню до якого актори являють собою лише окремі його частини, вже зарані встановив таку гармонію між об"єктивним завершенням цілого і вільною грою окремих осіб, що з всього цього в кінцевому підсумку дійсно виходить щось розумне. Якби автор був незалежним від свого твору, то ми виявилися б лише акторами, які зображують те, що він написав. Якщо ж він не є незалежним від нас, якщо він просто відкриває і послідовно виявляє себе в грі самої нашої свободи, до того ж таким чином, що без цієї свободи не було б й і його самого, то ми стаємо співучасниками у створенні цілого і самі придумуємо ті особливі ролі, які граємо. Таким чином, остання основа гармонії між свободою і об'єктивним (закономірним) ніколи не може бути цілковито об'єктивною, якщо має бути збереженою явище свободи. За посередництвом кожної окремої інтелігенції (розуму) діє абсолютне, тобто діяння інтелігенції само абсолютне і тому ні вільне, ні невільне, а те і друге одночасно, абсолютно вільне, а саме тому і необхідне. Але якщо інтелігенція виходить із стану абсолютності, тобто із всезагальної тотожності, в якій немає відмінності, і усвідомлює себе (розрізняє саму себе), що відбувається завдяки тому, що її діяння стає для неї об'єктивним, тобто переходить в об'єктивний світ, то вільне і необхідне в її діянні розділюється. Вільне воно тільки як внутрішнє явище, тому ми і відчуваємо себе внутрішньо вільними, віримо в те, що ми внутрішньо завжди вільні, хоча явище нашої свободи чи наша свобода, оскільки вона переходить в об'єктивний світ, в такому ж ступені підкоряється законам природи, як будь-яка інша подія.

З вищенаведеного слідує, який погляд на історію слід вважати єдино правильним. Історія в цілому є триваюче, що поступово виявляє себе одкровення абсолюта. Тому в історії ніколи не можна вказати на якийсь окремий момент, де стають ніби видимими сліди втручання провидіння чи навіть Бог. Бо Бога ніколи немає, якщо буття є те, що знаходить своє вираження в об'єктивному світі; якби він був, то не було нас; однак він безупинку відкриває себе нам.

Людина проводить в своїй історії доказ буття божого, що постійно здійснюється, доказ, завершення якого може дати лише історія в цілому. Вся справа в розумінні цієї альтернативи: якщо Бог є, тобто якщо об'єктивний світ є довершеним відображенням Бога, чи, що те ж саме, цілковитого співпадіння вільного з несвідомим, то ніщо не може бути інакшим, ніж воно є. Однак адже об'єктивний світ не такий. Чи він дійсно є цілковитим одкровенням Бога? Якщо явища свободи необхідним чином безконечне, то безконечне є і

цілковитим розгортанням абсолютного синтезу і сама історія є ніколи не завершеним цілком одкровенням абсолюта, який для свідомості і, значить, також для з'являючогося поділяється на свідоме і не свідоме, на вільне і споглядаюче, самий же в недоступному світлі свого монастиря є вічною тотожністю і вічною основою гармонії між тим і другим...

Клод Адріан Гельвецій (1715-1771). Про людину. – Соч.: 2-х т. – М.: Мысль, 1974. – Т.2.

... Будь-яка людина, що не має власності і роботи в будь-якому суспільстві, може вибрати одне з трьох: або залишити батьківщину і шукати щастя в іншому місці; або почати красти для свого виживання, або нарешті, придумати будь-яку нову річ чи прикрасу, в обмін на які її співвітчизники забезпечать її необхідними для її потреб продуктами. Я не стану розмірковувати, що станеться з добровільним вигнанцем чи з злодієм: вони поза цим суспільством. Моє єдине завдання розглянути, що станеться з винахідником будь-якої нової речі чи нового предмету розкоші. Уявім, що він відкрив секрет пофарбування тканин. Якщо цей винахід сподобається небагатьом жителям, то дехто з них почнуть обмінювати свої продукти на його тканини. Але припустимо, що ці тканини сподобаються всім і він одержить багато замовлень на них. Що він зробить, щоб задовольнити ці бажання? Він збере довкола себе більшу чи меншу кількість тих людей, яких я називаю зайвими, він збудує мануфактуру і розмістить її в зручному і приємному (с. 315) місці, як звичайно на берегах якоїсь ріки, притоки якої, розбігаючись далеко до середини країни, полегшать переведення його товарів. Тепер уявімо, що подальший ріст числа жителів викличе винахід якогось іншого товару, якогось іншого предмету розкоші і що буде збудована нова мануфактура. Підприємець в інтересах своєї торгівлі змушений буде побудувати її на берегах тієї ж ріки і, очевидно недалеко від першої мануфактури. Декілька таких мануфактур утворюють потім значне місто. В цьому місті швидко зберуться найзаможніші громадяни, бо торгівля завжди дає великий зиск, коли ще мало купців і мало конкурентів.

Багатства цього міста зроблять його місцем для розваг. Щоб користуватися і насолоджуватися ними, багаті власники почнуть покидати свої села, почнуть по декілька місяців мешкати в цьому місті, збудують собі там палаци. Місто ростиме з кожним днем, до нього потягнуться із всіх усюд, тому що для злидарів там буде більше допомоги, для пороку – більше непокарання, а для хтивості – більше засобів задовольняти її. Нарешті, це місто наречуть столицею.

Такими будуть на цьому острові перші наслідки надлишкового збільшення числа громадян.

Другим наслідком, що випливає з цієї самої причини, буде злиденність більшості жителів. Якщо чисельність їх зростає, якщо робітників більше, ніж роботи для них, то їх конкуренція знижує заробітну платню. Перевагу надають тому робітникові, який продає свою працю дешевше, тобто тому, хто відриває більше від свого виживання. Злидні тоді розповсюджуються, бідняки продають свою працю, багачі купують, число власників зменшується, і закони стають з кожним днем більш суворими.

За допомогою м'яких законів можна керувати народом, що складається з власників. Для ліквідації злочинів тут вистачить часткової чи повної конфіскації майна. У германців, галлів і скандинавів єдиним покаранням за різні правопорушення були більш-менш великі штрафи.

Інша справа, якщо більшість народу складають невласники. Ними можна керувати лише за допомогою суворих законів. Якщо людина бідна, якщо її не можна покарати, наклавши пеню на її майно, то залишається (с. 316) покарати її як особистість, – звідси джерело тілесних покарань. Ці покарання, що накладалися спочатку на бідняків, з часом

розповсюджуються і на власників. І тоді всі громадяни починають підкорятися кривавим законам. Все сприяє їх встановленню.

Припустимо, що кожний громадянин держави володіє певною власністю. Бажання зберегти її є, безперечно, спільним бажанням нації. Пограбування в цій державі рідкісні. Нехай навпаки, більшість позбавлена тут власності. Тоді пограбування стає спільним бажанням цієї ж нації. Чисельність розбійників збільшується. Коли цей дух пограбування широко розповсюджується, він часто призводить до насильницьких дій.

Уявімо, що завдяки повільності судочинства і легкості, з якою людина, не володіюча власністю, може переходити з одного місця на інше, винуватці майже завжди тікають від покарання і злочини зростають. Тоді, щоб попередити їх, треба буде мати можливість арештовувати громадянина за першою підозрою. Але арешт є вже продиктоване сваволею покарання. Розповсюдившись з часом на самих власників, воно замінює свободу на рабство. Який є засіб проти цієї хвороби держави? Чи можливо повернути її до м'яких законів? Єдиний відомий мені засіб – це збільшити чисельність власників і, відповідно, провести новий поділ землі. Але провести це перерозпреділення завжди важко. Ось яким чином нерівномірний розподіл національного багатства: надзвичайне збільшення чисельності позбавлених власності осіб одночасно вносять в державу пороки і приводить її до жорстоких законів. Нарешті, вони сприяють розвиткові зародків деспотизму, що доводиться вважати новим результатом тієї ж самої причини (с.317).

К.А. Гельвецій. Про людину. – Соч.: 2-х т. – М.: Мысль, 1974. – Т.2.

...Народ, хоча він і носить одне і те ж ім'я, складається з багатьох різних народів, інтереси яких є більш-менш суперечливими. Очевидно, що наслідком відсутності єдності національних інтересів і дійсної одностайності в постановах різних станів їх представники, сприяючи за чергою тому чи іншому класові громадян і сіючи між ними розбрат, можуть стати небезпечними для них усіх; озброюючи одну частину нації проти другої, вони, таким чином, уникають будь-якого контролю.

Безкарність змушує ставитись до них з більшою повагою і надає їм більше сміливості. Вони під кінець починають розуміти, що за умов анархії національних інтересів вони можуть з кожним днем ставати чим далі тим більше незалежними, набувати більшої влади і багатств, маючи великі багатства, вони можуть купувати тих, хто не маючи власності, продається кожному, хто бажає їх купити, а кожний новий ступінь влади повинен давати їм нові засоби для узурпування ще більшої влади.

Коли представники, натхненні цими надіями, добились шляхом такої нечесної, але спритної політики (с.319) влади, що дорівнює владі всієї нації, виникла різниця інтересів між правлячою частиною і частиною керованою. До тих пір поки остання складається з заможних, мужніх, освічених власників, здібних розхитати, а можливо, і цілком знищити авторитет представників, справа нації ще не порушена, вона може навіть процвітати. Але чи може зберегтися протягом тривалого часу така рівновага влади між цими двома станами громадян? Чи не варто остерігатися, що, оскільки багатства непомітно зосередяться в руках все меншої чисельності осіб, чисельність власників (єдиної опори суспільної свободи) почне зменшуватися щодня? Що зростаюча активність духу узурпаторів і дух обережності і пасивної оборони у населення, що представляється, не схилить в решті-решт важелі на користь перших? Якою може бути іншою причина деспотизму, якою до цих пір доходили всі різні форми правління?

Хіба не зрозуміло, що у великій і населеній країні відмінність інтересів між керованими завжди дасть правителям засоби захопити владу, до якої людину завжди змушує прагнути природня любов до влади?

Всі імперії рухнули, і падіння їх потрібно датувати з того часу, коли народи, що розрослися, почали керувати за посередництвом своїх представників, коли ці представники, використавши відмінність інтересів між особами, що їх представляють, змогли стати незалежними від них.

Якщо хто-небудь збагачується на торгівлі, він приєднує до своєї власності багато дрібних володінь. Тоді кількість власників і, значить осіб, інтереси яких найбільш тісно пов'язані з національним інтересом, зменшується, і, навпаки, кількість осіб, що не мають власності і тому позбавлених інтересу до спільної справи, збільшується. Подібні люди завжди раді служити будь-кому, хто їм платить. Чи можна думати, що власть імущі ніколи не скористаються ними, щоб підкорити собі своїх співгромадян? Таким чином є неминучий результат понадмірного збільшення населення держав. Це – порочне коло, з якого не змогли до цих пір вийти всі різні відомі нам уряди.

Надто велика чисельність населення у всіх країнах – такою була невідома, необхідна і віддалена (с.320) причина причина зіпсуття звичаїв. Але хіба немає такого закону, який міг би запобігти наслідкам надзвичайного збільшення чисельності людей і міцно пов'язати інтереси представників з інтересами тих, кого вони представляють? В Англії обидва ці види інтересів, зрозуміло, є більш однорідними, ніж в Турції, де султан вважає себе єдиним представником нації. Але якщо існують форми правління більш сприятливі ніж інші, для єдності суспільних і приватних інтересів, то все ж немає такої форми правління, за якої ця велика моральна і політична проблема була б цілковито вирішеною. А до остаточного вирішення її одне лише збільшення чисельності населення повинно породжувати в будь-якій державі зіпсутість звичаїв.

Якщо народи Азії, які наводяться прикладом найбільш зіпсутих, першими випробували тиск деспотизму, то це тому, що зі всіх частин світу Азія першою стала заселеною і цивілізованою.

В зв'язку з надзвичайною численністю її населення вона виявилась підкореною владі володарів. Володарі ці зосередили народне багатство в різних небагатьох вельмож, яких вони наділили винятковою владою; вельможі ці віддались розкошам і стали жертвами тієї зіпсутості, тобто тієї байдужості до суспільного блага, в якій історія завжди так справедливо звинувачувала жителів Азії (с. 321).

К.А. Гельвецій. Про людину. – Соч.: 2-х т. – М.: Мысль, 1974. – Т.2.

Нехай закони встановлять певний мінімум власності для всіх громадян, цим вони застережуть бідняків від жахів злиднів, а багатія – від бідувань, від скуки. Вони зроблять обох більш щасливими.

Але уявимо, що ці закони встановлені. Чи можна вважати, що люди, не будучи однаково багатими чи могутніми, вважатимуть себе однаково щасливими? Якщо у мене виникло багато потреб, то безпідставно переконувати мене, що для мого щастя вистачить невеликого маєтку. Якщо з молодих літ в моїй пам'яті уява про багатство поєдналась з уявою про щастя, то яким чином відокремити їх одне від одного у зрілому віці? Невже ще не відомо, який вплив справляють на нас асоціації певних ідей?

Якщо наслідком форми правління я повинен всього остерігатися з боку вельмож, то я буду вже машинально виявляти повагу до будь-якої шляхти, навіть до іноземного вельможі, який нічого для мене зробити не в змозі. Якщо в моїй пам'яті ідея доброчинності асоціювалась з ідеєю щастя, то я буду шанувати доброчинність навіть тоді, коли вона стане предметом переслідувань. Я знаю, що врешті-решт зв'язок між обома цими ідеями розпадеться, але на це потрібен час, і навіть тривалий час. Для цього необхідно, щоб повторні досліди довели сотні разів, що доброчинність не дає в дійсності

жодної з тих вигод, на які я сподівався від неї. Тільки глибоко обміркувавши це, можна одержати вирішення багатьох моральних проблем, що не вирішуються, якщо не знати про асоціації наших ідей. Нема нічого важчого, ніж переконати їх в цьому за теперішньої системи виховання. Чому? Тому, що змалечку в їх пам'яті уява про щастя асоціюється з уявою про багатство. Майже в усіх країнах ця ідея тим міцніше повинна викорінитися в їх пам'яті, що, як правило, вони лише шляхом понадмірної праці можуть тут задовольнити свої найважливіші і щоденні потреби.

Чи мало би це місце в країні, що керується добрими законами?

Дикун має цілковите презирство до грошей і до знань – це означає, що у нього уява про велике багатство не пов'язана необхідним чином з уявою про велике щастя. Значить, про ці речі можна скласти собі різні, окремі ідеї, таким чином, можна довести людям, що в сумі миттєвостей, з яких складається їхнє життя, всі були б однаково щасливими, якби завдяки формі правління вони (с. 384) могли б поєднати з певним ступенем заможності володіння своєю власністю, своїм життям і своєю свободою. Тільки відсутність добрих законів розпалює усюди прагнення до великих багатств (с. 385).

К.А. Гельвецій. Про людину. – Соч.: 2-х т. – М.: Мысль, 1974. – Т.2.

... Можна поставити перед собою такі питання:

1. Що за спокуса змусила людей поєднатися в суспільстві? Чи страх перед дикими тваринами, необхідність відігнати їх від житла, вбивати їх, щоб забезпечити своє виживання, чи будь-яка інша спонука того ж самого роду призвела до утворення перших племен?

2. Чи не були змушені люди після свого об'єднання в суспільство і після переходу від мисливського способу життя (с.428) до скотарського, а від скотарського до землеробського заключати угоди із собою і видавати закони?

3. Чи могли ці закони мати іншу підставу, крім загального бажання забезпечити людям володіння власністю, життям і свободою, яке не в суспільному стані, так само як і за деспотизму, не було б захищене від насильства з боку більш сильнішої людини?

4. Чи можна вважати за особливу форму правління владу, засновану на сваволі, за якої громадянин не є застереженим від домагання сили і насильства, за якої у нього відбирають навіть право природного самозахисту?

5. Чи не знищує деспотизм, що встановлено в будь-якій державі, усіх норм соціального зв'язку? Чи це вимагають тоді ті ж спонуки, ті ж потреби, які від початку об'єднали людей, розпуску суспільства, в якому, як в Турції, громадянам не забезпечено володіння своєю власністю, своїм життям, своєю свободою; в якому, нарешті, громадяни, перебуваючи завжди у стані війни один з одним, не визначають інших прав, окрім сили і хитрощів?

6. Чи може довго зберегтися повага до власності, якщо не підтримується, як в Англії, певна рівновага сил між різними класами громадян?

7. Чи існує засіб зберегти тривалою цю рівновагу, і чи не є її збереження абсолютно необхідною для дієвої боротьби з неперервними зусиллями сильних світу цього заволодіти власністю дрібного люду?

8. Чи достатніми є для цього засоби, запропоновані Гюмом в його невеликому, але чудовому трактаті про досконалу республіку?

9. Чи не призвело б введення грошей в його республіці (гроші є згубними для звичаїв народу, – свого роду фея, що часто перетворює тут доброчесних людей на крутіїв. Лікург,

що добре про це знав, вигнав цю фею з Лакедемону) протягом часу нерівномірного розподілу багатств, що надають власть імущим кайдани, в які вони заковують своїх співвітчизників?

10. Чи дійсно бідняк має батьківщину? Чи зобов'язаний громадянин, що не має власності, чим-небудь тій країні, в якій він нічим не володіє? (с.429). Чи не сприяє остання злиденність бідняків, що працюють за наймом у багатіїв і у шляхетних осіб, честолюбним планам останніх? Нарешті, чи не буде у бідняка надто багато потреб для того, щоб він міг володіти доброчесністю?

11. Чи не могли б закони шляхом розподілу власності поєднати інтереси більшості громадян з інтересами батьківщини?

12. Чи не можна було б за прикладом лакедемонян, територія яких, що поділена на 39 тисяч ділянок, було розпреділено між 39 тисячами сімей, що утворили націю, – чи не можна було б, передбачаючи надзвичайно велику чисельність громадян, призначити кожній сім'ї більш-менш велику ділянку – завжди у відповідності до числа членів, що складають це сімейство.

Але, щоб зберегти при такому передбаченні певну рівність у розподілі власності, треба було б, щоб сім'я по мірі її згасання віддавала частину своєї власності сусіднім чи більш численним сім'ям. Чому ж бо ні?

13. Чим не позбавив би менш нерівномірний розподіл землі і багатства множину людей від реальних бідувань, що спричинюються їм перебільшеною уявою про щастя багатіїв, уявою, що породжує таку ворожнечу поміж людьми і таку байдужість до суспільного блага?

Якщо кількість власників в будь-якій державі дуже мала у порівнянні з числом її жителів, то навіть ліквідація податків не вибавить останніх від злиднів. Єдиний засіб покращати їх становище полягає в тому, щоб встановити податок на державні домени чи на церковні володіння, витратити суми, що одержали від цього, на купівлю невеликих ділянок: надавати їх щорічно найбільш бідним сім'ям, збільшуючи таким чином з кожним роком кількість власників.

Споглядання розкошів, безумовно, збільшує страждання бідняка. Багачі про це знають і все ж не обмежують своїх розкошів. Що їм до бідувань злидаря? Навіть государі мало вважають на це. У своїх підданих вони бачать тільки жалюгідне бидло, і якщо вони годують його, то це тому, що в їх же інтересах збільшити його чисельність. Усі уряди говорять про збільшення населення. Але в яких державах слід збільшити його? В тих, громадяни яких є щасливими. Збільшувати народонаселення в державі з поганою формою управління – це значить створити жорстокий план збільшення тут чисельності нещасних; це означає – добути тиранії нове знаряддя закабалення нових націй і перетворити їх тоже на нещасних; це означає збільшувати страждання людства (с.430).

К. А. Гельвецій. Про людину. – Соч.: 2-х т. – М.: Мысль, 1974. – Т.2.

Питання. Що випливає з угод про власність, після того як вони встановлені?

Відповідь. Покарання, спрямовані проти тих, хто порушує їх, тобто проти злодіїв, вбивць, фанатиків і тиранів. Якщо відмінити ці покарання, то будь-яка домовленість поміж людьми втратить на силі. Якщо будь-хто з них почне зазіхати безборонно на власність інших людей, то з цього моменту люди розпочнуть поміж собою війну. Будь-яке суспільство тоді розпадеться. Люди тоді змушені уникати одне одного, подібно до того як уникають одне одного леви і тигри.

Питання. Чи існують в цивілізованих країнах покарання проти порушників права власності?

Відповідь. Так, в крайньому разі у всіх тих країнах, де майно не перебуває в спільному володінні, тобто майже у всіх народів.

Питання. Що робить це право власності таким священним і чому майже усюди з нього зробили божество за назвою, напр. бога Терміна (в давньоримській міфології бог, що охороняв межі земельних ділянок).

Відповідь. Тому, що збереження власності є моральним богом держави: вона підтримує тут внутрішній мир і змушує царювати справедливість, тому, що люди об'єднались для того, щоби забезпечити собі свою власність, тому, що справедливість, що містить у собі одній майже всі доброчинності, полягає в тому, щоби надавати будь-кому те, що йому належить, і зводиться, отже, до підтримки цього права власності. Нарешті, тому, що різні закони були завжди лише різними способами забезпечення громадянам цього права.

Питання. Але хіба думку треба зачислити до видів власності. В такому разі, що мають на увазі?

Відповідь: Наприклад, право поклонятися богові так, як, на мою думку, буде для нього найбільш приємно. Той, хто позбавляв мене цього права, чинить насильство над тим, що є моєю власністю, й яким би не був його чин, йому належиться покарання.

Питання. Чи є випадки, коди государ може опертися встановленню нової релігії?

Відповідь: Так, коли їй притаманна нетерпимість.

Питання. Хто надав йому такого права?

Відповідь. Суспільна безпека. Він знає, що ця релігія, зробившись панівною, почне переслідувати громадян. Государ, чиїм обов'язком є (с.5І9) турбота про благо своїх підданих, повинен опиратися розповсюдженню такої релігії.

Питання. Але чому треба бачити в справедливості зародок усіх чеснот?

Відповідь: З того моменту, як люди, бажаючи забезпечити своє благо, об'єднались у суспільство, справедливість полягає в тому, щоб кожний своєю смиренністю, своєю гуманністю і своїми чеснотами сприяв по мірі своїх сил щастю цього суспільства.

Питання. Уявімо, що закони якогось народу є продиктованими справедливістю. За допомогою яких засобів можна змусити дотримуватись їх і запалити в душі любов до батьківщини?

Відповідь. Ці засоби не що інші як покарання за злочини і винагороди за чесноти.

Питання: Якими мають бути нагороди за доброчинність?

Відповідь. Звання, почесті, громадська повага і всі ті задоволення, які пов'язані з цією повагою.

Питання. Якими є покарання за злочини?

Відповідь: Іноді смерть, частіше ганьба, ця супутниця презирства.

Питання. Хіба презирство є покаранням?

Відповідь: Так, в будь-якому випадку у вільних і добре керованих країнах. В подібних країнах покарання громадським презирством – жорстоке покарання, і його бояться. Його достатньо, щоб змусити сильних світу виконувати свій обов'язок. Страх перед презирством робить їх справедливими, діяльними, працелюбними.

Питання. Безперечно, справедливість повинна керувати державами, вона повинна царювати тут за посередництвом законів. Але чи всі закони є однаковими за природою?

Відповідь: Ні, існують, так би мовити, незмінні закони, без яких суспільство не може існувати чи в будь-якому разі існувати, насолоджуючись щастям. Такими є основні закони приватної власності.

Питання. Чи дозволено коли-небудь порушувати їх?

Відповідь: Ні, за винятком тих рідкісних випадків, коли мова йде про спасіння батьківщини.

Питання. Що дає тоді право порушити їх?

Відповідь: Загальний інтерес, що визнає тільки один непорушний закон: Спасіння народу – вищий закон (с. 520).

К.А. Гельвецій. Про людину. – Соч.: 2-х т. – М.: Мысль, 1974. – Т.2. – С. 564-565.

... Кажуть, що у деяких народів було спільним майно. Дехто дуже хвалить цю спільність людей. Щасливими, кажуть вони, є тільки ті народи, які не мають власності. Як приклад, вони наводять скіфів, татар, спартанців. Щодо скіфів і татар, то у них завжди була власність на скот: в цій власності все їх багатство. Щодо спартанців, то відомо, що вони мали рабів, що кожна сім'я володіла однією з тих 39000 ділянок землі, які і складали територію Лакедемона, чи Лаконії. Таким чином, у спартанців була власність.

Якими б доброчесними не були спартанці, але історія доводить нам що, подібно до інших людей, вони полюбляли жнивувати там, де не сіяли, і що тому вони зобов'язували ілотів обробляти їх ділянки. Ці ілоти були спартанської республіки. Вони доводили грунт до доброго стану. Звідси потреба в рабах, і це, можливо, спонукало провадити війни.

Таким чином, з самої форми правління Лакедемона видно, що вільна частина його населення могла бути щасливою лише за рахунок другої, не вільної, і що мнима спільність майна у спартанців не могла, як стверджує дехто, зродити у них чудо загального щастя.

Під володарюванням єзуїтів жителі Парагваю обробляли власними руками спільно землю. Чи були вони тому більш щасливими? Я в цьому сумніваюсь. І цей сумнів виправдовується тією байдужістю, з якою вони поставилися до повернення влади єзуїтів. Ці народи, що не мали власності, були позбавленими енергії і стимулів до змагання. Хіба надія на славу і на повагу не могла влити енергію в їх душі? Ні, слава і пошана – це гроші, засіб до надбання реальних задоволень. Які ж задоволення можна було дати в цій країні одній людині переважаючі щодо іншої?

Якщо звернути увагу на особливий характер і малу чисельність суспільств, де існувала майнова спільність, то не можна не припустити, що якісь таємні перешкоди завжди заважали зростанню і щастю цих суспільств. Що скласти собі з цього питання правильне судження, треба було б глибоко продумати його, треба було б дослідити, чи однаково можливе існування подібного суспільства за всіх умов, а для цього треба було б вивчити його:

1) на будь-якому острові;

2) в країні, що порізана великими пустелями і захищена величезними лісами, так що завоювання її не являє інтересу і пов'язане з труднощами;

3) в країнах, жителі яких, кочуючи, подібно до татар, із своїми стадами, можуть завжди охоронитися від переслідувань ворога;

4) в країні з численними містами і оточеної могутніми сусідами. Треба, нарешті, розглянути, чи може в останньому випадку (безумовно, найбільш частому) це суспільство зберегти те змагання, той дух і мужність, які є необхідними, щоб чинити опір народам-власникам, вченим і освіченим (с.564).

Я не буду більше говорити з цього приводу. Істинність чи облудність його вирішення тим не менше є важливою для моєї теми, що усюди, де немає майнової спільності, власність повинна бути священною.

К.А.Гельвецій. Про людину. – Соч.: 2-х т. – М.: Мысль, 1974. – Т.2.

Шкідливим чи корисним для суспільства є право заповіту? Питання це ще не є вирішеним. Право заповіту, говорять одні, є право власності, якого не можна законним чином позбавити громадянина.

Будь-яка людина, говорять інші, безперечно, за життя має право розпоряджатися: на свій розсуд своєю власністю, але після смерті вона перестає бути власником. Мертва людина – ніщо. Право передавати своє майно будь-кому могло би бути їй надане лише законом. Але уявімо, що це право викликало б численну множину судових процесів і спорів і що в кінцевому підсумку воно виявилося б більше шкідливим для суспільства, ніж корисним. Хто стане оскаржувати у цього суспільства право змінити закон, що став для нього шкідливим?

Воля людини є мінливою, говорять закони, і в той же час ці закони вимагають нерозторгнення шлюбу. Що за суперечність! Що ж є наслідком цього? Нещастя багатьох подружніх пар. Але нещастя викликає за собою взаємну ненависть, а ненависть – часто найжахливіші злочини.

Але, що породило нерозторгненість шлюбу? Заняття від початку первісних людей землеробством.

В цьому стані щоденна і взаємна потреба подружжя одне в одному полегшує ярмо шлюбу. На той час як чоловік обробляє цілину, обробляє свою ділянку землі, дружина годує птицю, напуває тварин, стриже овець, працює по господарству і на пташиному дворі, готує обід для чоловіка, дітей і інших членів родини. Подружжя, зайняте однією і тією ж справою, а саме покращенням своєї землі, зустрічаються рідко, позбавлені скуки, і, очевидно, від небезпеки набриднути одне одному. Що ж тут дивного, якщо чоловік і дружина, завжди в роботі і завжди потрібні одне одному, цінують навіть іноді нерозторгненість свого союзу?

Справа мається інакше в духовній, військовій і судовій професіях. Це відбувається тому, що в цих різноманітних професіях подружжя менш потрібні одне одному. Дійсно, чим може допомогти дружина своєму чоловікові в його обов'язках муфтія, візиря, каді і т.д. В цьому випадку дружина є для нього лише предметом розкошів і задоволення. Такими є причини, що вели до зміни різних народів на численні варіанти форми союзу обидвох статей. Є країни, де чоловіки мають по декілька дружин і по декілька коханок. Є інші країни, де одружуються після двох чи трьох років пробного сумісного життя. Є нарешті, країни, де жінками володіють спільно, де союз обидвох подружжя триває не більше чим тривалість їх любовної близькості. Уявімо тепер, що вільний від тиранства передсудів і звичаю законодавець, бажаючи встановити нову форму шлюбу, поставить собі за мету лише суспільне благо і максимальне щастя подружжя, не задовольняючись дозволом на розлучення, він почав би шукати і знайшов би засіб зробити подружній союз максимально щасливим. Якщо б такий засіб було б знайдено, форма шлюбів стала б незмінною, тому що ніхто не має права замінювати гіршими законами кращі, зменшувати

суму національного щастя і навіть опиратися задоволенням (с.565) приватних осіб, якщо ці задоволення не суперечать щастю більшості.

Але чому ж до цих пір ще не вирішеною є ця важлива проблема? Тому, що народи, міцно прив'язані до своїх звичаїв, змінюють їх лише тоді, коли вони змушені до цього абсолютною необхідністю. Якою б поганою не була сучасна форма шлюбу, суспільство за неї все ж існує, хоча і насолоджуючись меншим щастям; лінь законодавців цим і задовільняється (с.566).

Дещо з філософської афористики

Афоризм (з грецьк. – визначення, вислів) – короткий влучний оригінальний вислів, що зробився усталеним.

В підрозділ увійшли висловлювання цілої плеяди визначних мислителів Давньої Греції – Аристотеля, Геракліта, Платона, Демокріта, що стверджували головним авторитетом людський розум і непохитну впевненість в тому, що все у світі можна пізнати шляхом системи логічних доведень.

Представлені також висловлювання давньоримських філософів і письменників – Цицерона, Сенеки, Горація, Ювенала. Вони відрізняються глибокою життєвою мудрістю. Вчать доброчинності і високій моральності в діяннях і вчинках людей.

Могутній політ думки, розквіт культури і мистецтва, що характерні для епохи Відродження (термін запроваджений італійським художником і истецтвознавцем, першим біографом великого Леонардо да Вінчі Джордано Вазарі, XVI ст.), знайшли своє відображення у висловлюваннях Д. Бруно, Леонардо да Вінчі, У. Шекспіра та ін. В них прославляються необмежені можливості людини, утверджуються гармонія і краса творчої особистоті і оточуючої дійсності. Пізнє Відродження цікаве тим, що саме в цей час з'являються творці афоризмів. Найвідоміші з них – французькі моралісти Франсуа де Ларошфуко і Жан де Лабрюйєр.

В епоху Просвітництва видатним майстром афоризмів був німецький письменник і вчений Георг Кристоф Ліхтенберг. В його думках, побудованих, як правило, на парадоксах, озвучувалася різка опозиція до існуючих на той час суспільних норм і порядків.

Важливо, щоб студент не тільки захоплювався мудрістю попередників і сучасників, але і порівнював їх з власними почуттями і уявленнями про життя. Допомогти людині, особливо молодій, стати більш розумним, сильним, добрим, великодушним, переконати її в необхідності слугувати високій меті та ідеалам, керуватися у всьому мірою високої моралі і відповідальності, прагнути як до особистого щастя, так і завжди піклуватися про щастя інших – таким є призначення цього розділу.

Природу премагають, лиш підкоряючись її законам.

Ф.Бекон.

Природа не визнає жартів; вона завжди правдива, завжди серйозна, завжди строга; вона завжди права; помилки та заблуждения виходять від людей.

Й.-В. Гьоте.

Світ чудовий, і поза ним немає спасіння.

А.Камю.

Природа так про все потурбувалась, що усюди ти знаходиш, чому повчитися.

Леонардо да Вінчі.

В природі немає нічого некорисного.

М.Монтень.

Природа ніколи не дурить нас; це ми самі ошукуємось.

Ж.Ж. Руссо.

Світ жалюгідний лише для жалюгідної людини, світ порожній лише для порожньої людини.

Л.-А. Фойєрбах.

Твори природи довершеніші за твори мистецтва.

Цицерон.

Природа не терпить неточностей і не вибачає помилок.

Р. Емерсон.

Час. Істинно великою є та людина, яка спромоглася оволодіти своїм часом.

Гесіод.

Людина, що наважилася розтринькати хоча б одну годину свого часу, ще не доросла до того, щоб розуміти всю вартість життя.

Ч. Дарвін.

Жодного дня не ухилятися від своєї мети – ось засіб подовжити час, і при цьому дуже правильний засіб, хоча користуватися ним і нелегко.

Г.К. Ліхтенберг.

Ніщо не є більш обтяжливим для мудрої людини і ніщо не завдає їй більшого клопоту, ніж необхідність витрачати на дурнички і некорисні речі більше часу, ніж вони на те заслуговують.

Платон.

Як часто буває в нещасливу годину, добре рішення приймається тоді, коли час вже втрачений.

Тацит.

Єдиний, хто не втомлюється, – час.

Л. Костенко.

Тоді лише пізнається цінність часу, коли він утрачений

Г.С. Сковорода.

Що швидко запалюється, те раптово гасне.

Г.С. Сковорода.

Життя.

Істина, свобода і доброчинність – ось єдине, заради чого треба любити життя.

Вольтер.

Бути у світі і нічим не позначити свого існування – це здається мені жахливим.

М.В. Гоголь.

Життя нічого не дарує без важелезної праці і хвилювань.

Горацій.

Якщо ти дорожиш своїм життям, пам'ятай, що і інші не менш дорожать своїм.

Єврипід.

Без відчаю в житті немає і любові до життя.

А. Камю.

Життя людей, що віддані лише насолоді без розсудку і без моральності, не має жодної вартості.

І. Кант.

Життя – це те, що люди найбільш за все прагнуть зберегти і найменш за все бережуть.

Ж. Лабрюйєр.

Тільки з користю прожите життя є довгим.

Леонардо да Вінчі.

Життя само по собі – ні благо, ні зло: воно містить і благо, і зло, дивлячись на те, на що ви самі перетворили його.

М.Монтень.

Погано живуть ті, хто все життя лише збираються жити.

Публій Сір.

Жити – це значить дихати, це значить діяти. Не та людина найбільше жила, яка може налічити більше років, а та, хто найбільше відчувала життя.

Ж.-Ж.Руссо.

Життя не розвага і не свято; життя – важке заняття.

Д.Сантаяна.

Ні про що не турбуватись, ні за чим не турбуватись – значить не жити, а бути мертвим, адже турбота – рух душі, а життя – се рух.

Г.С. Сковорода.

Поки ми відкладаємо життя, воно минає.

Сенека.

Ставати з перебігом часу молодшим – ось істинне мистецтво життя.

Е. Тельман.

Життю короткому, але чесному завжди надавай перевагу над життям довгим, але ганебним.

Епіктет.

Людина, люди.

Як хто посіє в юності, так пожне в старості.

Г.С. Сковорода.

Найпрекрасніша з мавп є потворною, якщо її порівняти з родом людським.

Геракліт.

Вистачить миттєвості, щоб стати героєм, але потрібне ціле життя, щоб стати достойною людиною.

П. Брюла.

Людина – слуга і тлумач природи.

Ф. Бекон.

Люди не народжуються, а стають тими, хто вони є.

К.-А.Гельвецій.

Бути людиною – значить бути борцем.

В.Гете.

Людина – це сприйнятлива, чуттєва, розумна і розсудлива істота, що прагне до самозбереження та щастя.

П. Гольбах.

Бути доброю людиною – значить не тільки не чинити несправедливості, але і не бажати цього.

Демокріт.

Добрими людьми стають більше від вправляння, ніж від природи.

Демокріт.

Людину треба оцінювати не тільки за її справами, але і за її прагненнями.

Демокріт.

Тільки три речі можуть визначити верховенство однієї людини над іншою: талант, знання і міцний характер.

Д.Дідро.

Не слід сприймати людину за обличчям – воно дозволяє лише будувати припущення.

Ж. Лабрюйєр.

В кожній людині є дещо від усіх людей.

Г.-К. Ліхтенберг.

Кожний бачить, яким ти здаєшся, мало хто відчуває, який ти є.

Н. Мак’явеллі.

Кожна людина варта стільки, на скільки вона сама себе оцінює.

Ф. Рабле.

Надмір породжує пересит, пересит – нудьгу, а нудьга ж – душевну тугу, а хто хворіє на се – того не назвеш здоровим.

Г.С. Сковорода.

Я людина, і ніщо людське мені не є чеже.

Теренцій.

Не плоть, а дух робить людину людиною.

Л.-А. Фейєрбах.

Кожна людина – відображення свого внутрішнього світу. Як людина мислить, такою вона і є у житті.

Цицерон.

У людини з відкритою душею і обличчя відкрите.

Ф. Шіллер.

Найздібніша людина та, яка зуміє вчасно і точно визначити свої здібності.

Г.Тютюнник.

Хто швидко приліплюється до нової думки, той швидко від неї і відпадає

Г.С. Сковорода.

Копай всередині себе криницю для тієї води, яка зросить і твою оселю, і сусідську.

Г.С. Сковорода.

Годі будувати словом, коли те саме руйнувати ділом.

Г.С. Сковорода.

Хіба коли-небудь була дружба поміж скупих.

Г.С. Сковорода.

Не буде тверезий той, хто перевантажує себе їжею, хоча б він і не пив вина.

Г.С. Сковорода.

Не той дурний, хто не знає...але той, хто знати не хоче.

Г.С. Сковорода.

Сміх – не гріх. Але час від часу сповідатися за нього треба.

Є.Дудар.

Історія: минуле, теперішнє, майбутнє.

Справжня вартість щодо майбутнього полягає в тому, щоб все віддавати теперішньому.

А.Камю.

Теперішнє завжди вагітне майбутнім.

Г.-В. Ляйбниць.

Той, хто не пам’ятає свого минулого, засуджений на те, щоб пережити його знову.

Д. Сантаяна.

Минулі покоління залишили нам не стільки готові вирішення питань, скільки самі питання.

Сенека.

Можна захоплюватися давниною, але крокувати треба за сучасністю.

Тацит.

Історія – це філософія у прикладах.

Фукедід.

Історія – наставниця життя.

Цицерон.

Душа летить в дитинство, як у вирій, бо їй на світі тепло тільки там.

Л.Костенко.

Життя справді складне, і єдиний у нього підручник – досвід.

Г.Тютюнник.

На тих, хто входить у ту ж саму ріку набігають все нові і нові води. В ту ж ріку вступаємо і не вступаємо. Існуємо і не існуємо.

Геракліт.

Хоча світ в цілому просувається вперед, молоді доводиться кожного разу починати все спочатку.

Й.-В.Гете.

У людства є тільки два шляхи: або прогрес, або деградація; консерватизм у чистому вигляді суперечить суті законів всесвіту.

А.-Н. Уайтхед.

Традиція – це прогрес в минулому, в майбутньому прогрес стане традицією.

Е.Ерріо.

Поразка – це наука. Ніяка перемога так не вчить.

Л.Костенко.

Якби ти хотів цього, ти не зможеш відокремити своє життя від людства. Ти живеш в ньому, ним і для нього. Ми всі створені для взаємодії, як ноги, руки, очі.

Марк Аврелій.

Людина – це політична тварина.

Арістотель.

Той, хто вважає, що може обійтись без інших людей, дуже помиляється; але той, хто вважає, що без нього не можуть обійтись люди, помиляється ще більше.

Ф.Ларошфуко.

Єдина справжня розкіш – це розкіш людського спілкування.

Сент-Екзюпері.

Окрема людина слабка, як покинений Робінзон; лише у спілці з іншими вона може багато зробити.

А.Шопенгауер.

Чи нас Господь почує усіх разом,

Коли так просить кожен про своє?

Л.Костенко.

Здушили сльзи – не виходь на люди. Болить душа – не виявляй на вид.

Л.Костенко.

Якщо платити злочином за злочин, т як же й жити...на землі?

Л.Костенко.

Лиш храм збудуй, а люди в нього прийдуть.

Л.Костенко.

Шукати гармонії всезагальної – шукати на денному небі зірки.

Г. Тютюнник.

Світ ловив мене, та не спіймав.

Г.С. Сковорода.

Наймужнішою державою буває та, в якій найкраще за все винагороджується доблесть і найпотужніше за все карається боягузтво.

К.-А. Гельвецій.

Немає справжнього державця і не може бути іншого справжнього законодавця, крім народу.

Д.Дідро.

Людство – мета, нація – засіб. Без неї ви, всього-навсього споглядачі, можете обожнювати людство, але не зможете стати його частиною, як би не змагались.

Д.Мадзіні.

Лише міцна держава забезпечує волю своїм громадянам.

Ж.-Ж. Руссо.

Для громадян набагато корисніше, коли процвітає вся держава в цілому, а не коли окремі люди міцніють, а ціле ж руйнується.

Фукидід.

Благо народу – вищий закон.

Цицерон.

Лиш народи, явлені у Слові, достойно жити можуть на землі.

Л. Костенко.

Є боротьба за долю України. Все інше – то велике мискоборство.

Л.Костенко.

Істинна мудрість освічених народів полягає у готовності до самопожертви в ім’я батьківщини.

Г.-В.-Ф. Гегель.

Любов до батьківщини можна поєднати з любов’ю до всього світу.

К.-А.Гельвецій.

Найкращий засіб прищепити дітям любов до батьківщини полягає в тому, щоб ця любов була вже у батьків.

Ш. Монтеск’є.

Ногами людина повинна врости в землю своєї батьківщини, але очі її нехай оглядають увесь світ.

Д. Сантаяна.

Батьківщину люблять не за те, що вона велика, а за те, що вона своя.

Сенека.

Любов до Батьківщини і любов до людей – це два стрімких потоки, які зливаючись, утворюють потужну ріку патріотизму.

В.О.Сухомлинський.

Учітеся, брати мої,

Думайте, читайте,

І чужому научайтесь,

І свого не цурайтесь.

Т.Г. Шевченко.

Я так її, я так люблю

Мою Україну убогу,

Що прокляну святого Бога,

За неї душу погублю!

Т.Г. Шевченко.

Тільки одна батьківщина містить у собі те, що дороге всім.

Цицерон.

Ці землі нашими були століття,

І щоб слуга чужий та смів сюди

Прийти, і ланцюги на нас кувати,

І нас ганьбить на нашій же землі?

Хіба ж немає захисту від гніту?

Ф.Шіллер.

Коли нічим допомогти не можна,

Лишається останнє –гострий меч.

Ми вправі вище благо від насильства

Оборонять.Повстаньмо за вітчизну!

Ф.Шіллер.

Ми внутрішніх здолали ворогів

І зовнішніх зуміємо зустріти.

Ф.Шіллер.

Боляче мені терпіть в душі глумливий сміх чужинців, що знаттю нас мужицькою взивають.

Ф.Шіллер.

Світогляд, ідеали, принципи, переконання.

Якщо не висловлено протилежні думки, то немає з чого вибирати найкраще.

Геродот.

Переконання – це не початок, а вінець будь-якого пізнання.

Й.-В.Гете.

З тим, хто заперечує ідеал, може легко трапитися, що він банальне сприйме за прекрасне.

Й.-В.Гете.

Вмерти в ім'я ідеї – це єдиний спосіб бути на висоті ідеї.

А.Камю.

Свідомість є відмінною ознакою досконалої істоти.

Л.-А. Фойєрбах.

Не розум від книг, а книги від розуму створилися.

Г.С.Сковорода.

Свобода полягає в тому, щоб бути в залежності тільки від законів.

Вольтер.

Чому свобода є такою рідкістю? Тому що вона найбільше благо.

Вольтер.

Свобода людини полягає у вільному користуванні своїми здібностями.

К.-А.Гельвецій.

Вільний той, хто може не брехати.

А. Камю.

Свобода – це не неробство, а можливість вільно користуватись своїм часом і вибирати собі рід занять; тобто, бути вільним – значить не в лінощах гаяти час, а самостійно вирішувати, що робити і чого не робити.

Ж. Лабрюйєр.

Свобода – головний дарунок від природи.

Леонардо да Вінчі.

Соловейко не може співати в клітці.

Т. Фуллер.

Тільки те суспільство, в якому народ користується верховною владою, є істиним резервуаром свободи.

Цицерон.

Ніщо не є таким вільним, як думка людини.

Д. Г'юм.

Де воля спить, її ще й приколишуть.

Л.Костенко.

Завдання життя не в тому, щоб бути на боці більшості, а в тому, щоб жити згідно із внутрішнім законом, який ти усвідомлюєш.

Марк Аврелій.

Моральні якості виявляються у зв'язку із намірами.

Арістотель.

Природа дала людині в руки зброю – інтелектуальну моральну силу, але вона може користуватися цією зброєю і в зворотній бік, тому людина без моральних устоїв виявляється істотою і найпідступнішою і дикою, ницою в своїх статевих і смакових інстинктах.

Арістотель.

Моральна сила, як і думка, безмежна.

О. де Бальзак.

Казати, що моральні ідеали є вродженими чи постають результатом інстинкту, – це все одно, що стверджувати, ніби людина здатна читати, не знаючи ще літер алфавіту.

П. Гольбах.

Моральність є наукою про відношення, що існують між людьми, і про обов'язки, що випливають з цих відносин.

П. Гольбах.

Той, хто робить сороміцьке, повинен насамперед соромитися самого себе.

Демокріт.

Моральна стійкість в процвітанні ще важливіша, ніж в лихолітті.

Ф.Ларошфуко.

Моральність – це, безперечно, найважливіше в житті; вона, можливо, сама воля до життя.

Т. Манн.

Головна умова моральності – бажання стати моральним.

Сенека.

Коло моральних обов'язків набагато ширше того, що приписують закони.

Сенека.

Любов – це вільна жертва, вільний дар.

Ф.Шіллер.

Бог в поміч там лиш, де не в поміч люди.

Ф.Шіллер.

Буває згубним і завзяття зайве.

Ф.Шіллер.

Хочеш у житті пробитись,

Будь готов до оборони й до нападу.

Ф.Шіллер.

Терпіть! Нехай росте вина тиранів.

Ф.Шіллер.

І лагідному не прожить спокійно,

Як він не догодив сусіду злому.

Ф.Шіллер.

Ти віриш в людяність! Але війна

І немовлят не пощадить в колисці.

Ф.Шіллер.

Крутий владар не довго владарює.

Ф.Шіллер.

Людина мирна – зо всіма у мирі.

Ф.Шіллер.

Нехай же Бог нам допоиоже нашою рукою.

Ф.Шіллер.

Коли гріється комашка в сонячному промінні, чи ж може горде, величне сонце її карати за це?

Ф.Шіллер.

У підступності повільний і покручений шлях.

Ф.Шіллер.

Коли чума лютує серед Ангелів, то у всій природі оголошують траур.

Ф.Шіллер.

Щоб шанувати, треба мати талант; щоб заздрити, таланту не треба.

Г.Тютюнник.

Людина, що знехтувала добром інших, зневажила його в собі.

Г.Тютюнник.

Сердяться слабкі душі, сильні – ненавидять або прощають.

Г.Тютюнник.

Не шукай щастя за морем.

Г.С. Сковорода.

І ніхто не може вбити в собі зло, коли не втямить спершу, що таке зло, а що добро.

Г.С. Сковорода.

У будь-якої людини окремо і у всіх разом є, можна сказати, певна мета, прагнучи до якої, вони одне вибирають, інше уникають.

Арістотель.

Благо усюди і повсемісно залежить від дотримання двох умов: 1)правильної постановки кінцевої мети будь-якого роду діяльності і 2)відшукання відповідних засобів, що провадять до кінцевої мети.

Арістотель.

Через здійснення великих цілей людина виявляє у себе і великий характер, що робить її маяком для інших.

Г.-В.-Ф. Гегель.

Якщо хочеш чинити чесно, бери до рахунку і довіряй тільки суспільному інтересу. Особистий інтерес часто провадить до заблудження.

К.-А. Гельвецій.

Намагатись залишити після себе більше знань і щастя, ніж їх було раніше, покращувати і примножувати отриману нами спадщину – ось над чим ми повинні працювати.

Д.Дідро.

Хто йде поволі і не поспішаючи, тому не є довгою жодна дорога; хто терпляче готується в дорогу, той неминуче приходить до мети.

Ж. Лабрюйєр.

Коли людина не знає, до якої пристані вона тримає путь, до неї жодний вітер не буде у спину.

Сенека.

Вищою істинністю володіє те, що є причиною наслідків, за своєю чергою істинних.

Арістотель.

Прагнення до істини – єдине заняття, достойне героя.

Д.Бруно.

Істина істині не може суперечити.

Д.Бруно.

Розумова сила ніколи не заспокоється, ніколи не зупиниться на пізнаній істині, але увесь час буде йти вперед і далі до непізнаної істини.

Д.Бруно.

Найбільш корисним в діянні є те, що найбільш істинне в пізнанні.

Ф. Бекон.

Істина є дочкою часу, а не авторитету.

Ф. Бекон.

Хто не любить свободи і істини, може стати людиною могутньою, але великою він ніколи не буде.

Вольтер.

Найсерйозніша потреба є потреба пізнання істини.

Г.-В.-Ф. Гегель.

Боязкість перед можливістю помилки не повинна закривати нам шлях в пошуках істини.

К.-А. Гельвецій.

Заблудження завжди суперечить собі, істина – ніколи.

К.-А. Гельвецій.

Любов до істини – це найбільш сприятлива умова для її знаходження.

К.-А. Гельвецій.

Що таке істина? Відповідність наших суджень творінням природи.

Д.Дідро.

Істина, як і світло засліплює.

А. Камю.

Людей багато, а істина одна, і всі, хто шукає її, допомогають одне одному.

Г.-В.Ляйбниць.

Будь другом істини до мучеництва, але не будь її захисником до нетерпимості.

Піфагор.

Тисячі шляхів провадять до заблудження. До істини – тільки один.

Ж.-Ж. Руссо.

ФІЛОСОФІЯ:

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО ВИКОНАННЯ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАВДАНЬ ТА САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ ДЛЯ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ

ЧАСТИНА 2
ФУНДАМЕНТАЛЬНІ ФІЛОСОФСЬКІ ПРОБЛЕМИ: КОНЦЕПЦІЇ ТА СУЧАСНІ ДОСЯГНЕННЯ

Видається в авторській редакції

Підписано до друку 28.10.2022 р. Формат 60х84/16.
Папір офсетний. Ум. друк. арк. 13,65
Тираж 100 прим. Замовлення № 111

Видавничо-поліграфічний центр «Візаві»
20300, м. Умань, вул. Тищика, 18/19, вул. Небесної Сотні 1/2
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2521 від 08.06.2006.
тел. (04744) 4-64-88, 3-51-33, (067) 104-64-88
vizavi-print.jimdo.com
e-mail: vizavi008@gmail.com
vizavi003@gmail.com